

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра історії, археології, інформаційної та архівної справи

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Бутко Андрій Олександрович

УДК 94 (477) «1600/1752» (043)

ДИСЕРТАЦІЯ
ІСТОРІЯ ЗАСЕЛЕННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ
ТЕРИТОРІЇ ЗАДНІПРОВСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ
(XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII СТ.)

Спеціальності – 032 Історія та археологія
Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі гуманітарних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ А.О. Бутко

Науковий керівник:
Тупчієнко Микола Петрович,
кандидат історичних наук, доцент

АНОТАЦІЯ

Бутко А. О. Історія заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць Гетьманщини (XVII – перша половина XVIII ст.). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія», з галузі знань 03 «Гуманітарні науки». Центральноукраїнський національний технічний університет. Кропивницький, 2021.

У дисертації з використанням комплексу писемних, історіографічних, картографічних, речових джерел уперше комплексно досліджено процеси заселення та господарського освоєння території південніше річок Тясмин, Велика Вись, Синюха між річками Дніпром та Південним Бугом протягом XVII – першої половини XVIII ст., яка іменувалась терміном «Задніпрські місця». Цей термін використовувався в документах гетьманського та російського урядів для позначення заселених територій південного Правобережжя – задніпровської території Лівобережної Гетьманщини.

З'ясовано, що ця територія в XVII – першій половині XVIII століття була територією зіткнення геополітичних інтересів трьох держав–Речі Посполитої, Московсько царства (Російської імперії) та Оттоманської Порти, які намагалися її підпорядкувати собі або ж встановити над нею контроль. Територія мала прикордонний і спірний статус до часу остаточного її входження до складу Російської імперії в 40-х рр. XVIII ст. Останнє обумовило особливості приватновласницьких та товарно-грошових відносин між суб'єктами цих відносин. Ситуація ускладнювалася тим, що означена територія юридично «відносилась» до земель Запорізької Січі, яка перебувала з середини XVII ст. у підданстві Московсько царства – Російської імперії, а фактично освоювалась та заселялась у процесах «народної колонізації краю», які намагалися контролювати козацька полкова та сотенна старшина Гетьманщини. Тому окрім зовнішньо-політичного конфлікту інтересів навколо південного Дніпро-Бузького межиріччя, мав місце конфлікт

інтересів двох українських сторін в освоєнні краю – Запорозької Січі та Гетьманщини.

Визначено стан наукового дослідження проблеми, приводяться історіографічні джерела, починаючи з другої половини XIX до початку XXI ст., розкрито специфіку джерельної бази та обґрунтовано теоретико-методологічні засади даного дослідження. Стверджується, що в українській та російській (зарубіжній) історіографії середини XIX – початку XXI ст., що стосується історії Задніпровських місць можна виділити три основні періоди: російська та українська історіографія Російської імперії, українська та російська радянська історіографія, українська історіографія періоду незалежної України. Історіографічний аналіз свідчить, що територія, яка ідентифікується як «Задніпрські місця» Гетьманщини, була об'єктом вивчення майже двісті останніх років, що охоплюють три основні хронологічні періоди і присвячені різним аспектам заселення та колонізації Півдня України. Водночас ці дослідження відрізняються ідеологічними засадами, методологічними підходами, зумовленими часом написання цих праць, кількістю задіяних авторами джерел та їх інтерпретацією, достовірністю поданих історичних, статистичних, топонімічних та іншого характеру відомостей. Зазначається, що за видовою приналежністю дослідженні нами джерела поділяються на писемні (документи, карти, зображення) та речові (речі військового, господарського, побутового, культового призначення, нумізматичні матеріали), а в основу підготовки дослідження покладені загальнонаукові принципи історизму, системності, аксіології і об'єктивності. Відповідно до поставлених завдань зазначені принципи автором реалізуються через застосування комплексу загальнонаукових та спеціальних методів пізнання історичної дійсності: логічного методу наукового пізнання з притаманним йому аналізом, синтезом, порівнянням, узагальненням, спеціально-історичних методів – описового, історико-генетичного, історико-порівняльного, ретроспективного, історико-типологічного. У дисертаційній роботі також використані джерелознавчі методи, а саме: методи архівної евристики, класифікації та типології джерел. Оскільки дослідження носить міждисциплінарний характер, то в процесі роботи було використано широке коло дослідницьких

методів, теоретичних і практичних досягнень не лише в царині історіографії та історичної науки, а й інших історичних дисциплін: джерелознавства, археології, нумізматики.

Проаналізовано історичні та геополітичні умови виділення Задніпровських місць Гетьманщини в окрему господарську та адміністративну територію з її визначеними кордонами, приводиться її адміністративно-територіальний устрій. Аналіз історіографічних джерел показав необхідність уточнення та переосмислення факту виникнення «Задніпрських місць» Гетьманщини у світлі державницьких ініціатив уряду Гетьманщини, що прагнув розширити свої території на Дніпровське Правобережжя. Визначено, що означена територія не була об'єктом окремого комплексного і системного дослідження, а розглядалася лише побіжно в контексті історії інших територіальних формувань Правобережжя XVII – сер. XVIII ст. З'ясовано, що «Задніпрські місця» Гетьманщини як окрема її територія з'являються на історичній арені в результаті геополітичних реалій боротьби трьох держав за контроль над степовою частиною Правобережної України. Ця ж територія пізніше була відведена під поселення сербів та інших балканських народів – Нову Сербію в 1752 р.

Розкрито причини, характер, темпи та рівень розвитку колонізаційних процесів на території Задніпровських місць Гетьманщини. Впродовж історичного часу виокремлення означеної території у складі Гетьманщини території досліджено питання зміни – чисельності населених пунктів, з'ясовано їх статус, визначено кількість населення на території, розкрито процеси формування церковного устрою. Зокрема розкриваються вплив геополітичних умов не лише на виділення Задніпровських місць Гетьманщини в окрему територію, а й їх вплив на характер та темпи освоєння території, що дозволило у процесах колонізації та реколонізації задніпровської території Гетьманщини виділити чотири основні хронологічні періоди, які визначалися зміною геополітичної ситуації в міждержавних стосунках, що охоплюють час від поч. XVII ст. до 1752 р. – часу передачі «Задніпрських місць» під поселення Нової Сербії. Поступове формування території володінь правобережних сотень полків Гетьманщини вказує на поетапність освоєння та

заселення задніпровських територій шляхом «народної» колонізації та впровадження урядової політики Гетьманщини, починаючи з 30-рр. XVIII ст.

З'ясовано характер та напрямки господарського освоєння краю, розкрито особливості приватновласницьких та товарно-грошових відносин та грошового обігу в регіоні, розкрито причини та процес відходу і передачі Задніпровських місць під Нову Сербію. Зауважується, що початок господарського освоєння краю в кінці XVI ст. був пов'язаний із заняттями промислами населення сусідніх правобережних містечок, передусім Чигирин. У XVII ст. до опанування краю залучається польська шляхта та козацька старшина, яка приносить на ці території нові господарчі форми діяльності – пасічництво і млинарство. Ці форми господарювання стають найбільш прибутковими, а тому поширюються з кінця 30-х рр. XVIII ст. після остаточного входження до складу Задніпровських територій Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини. Визначено, що в господарському освоєнні краю брали участь різні верстви населення: рядові козаки, селяни, шляхта, козацька старшина і навіть монастирі.

Визначено, що на середину XVIII ст. сформувалися всі умови для повноцінного розвитку Задніпровських місць Гетьманщини як її невід'ємної складової, які відповідали розвитку її лівобережної частини. Водночас оподаткування місцевого населення та його господарчої діяльності значною мірою поповнювало урядову скарбницю. Усе це свідчить про перспективність розвитку означеної території саме у складі Гетьманщини.

Встановлено, що серед дослідників відсутня єдина точка зору на причини припинення існування Задніпровських місць. Стверджується, що ці причини носили комплексний характер, тому завдяки створенню Нової Сербії на території Задніпровських місць Гетьманщини російський уряд переслідував наступні цілі: по-перше, посилював свої кордони на Правобережжі; по-друге, обмежував економічно-військовий потенціал та розвиток Гетьманщини; по-третє, підвищував можливість контролю Запорозької Січі та закладав підґрунтя для її ліквідації в майбутньому; по-четверте, формував плацдарм для розширення власних кордонів. Подається на

основі архівних документів хронологічний та історичний процес відходу і передачі Задніпровських місць під Нову Сербію.

Наукова та практична цінність роботи полягає в тому, що її узагальнення, теоретичні результати та висновки можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях щодо проблематики історії Центральної України, політичних, соціально-економічних аспектів, грошового обігу, а також під час підготовки посібників для закладів вищої освіти. Матеріали дисертації можуть бути використані під час написання праць історичного напрямку щодо проблематики заселення та господарського освоєння території Центральної України протягом XVII – першої половини XVIII століть.

Розділи дисертації та сама дисертація завершуються узагальненими висновками, що дають об'єктивну оцінку із сучасних позицій соціально-економічних та державотворчих процесів, що мали місце на території Задніпровських місць протягом XVII – першої половини XVIII століть.

Ключові слова: Потясминня, територія Задніпровських місць Гетьманщини, козацькі полки, колонізація, реколонізація, право власності, товарно-грошові відносини, створення Нової Сербії.

SUMMARY

Butko A.A. History of settlement and economic development of the territory Zadnieper places of the Hetmanate (XVII – first half of the XVIII century). Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 032 «History and archeology», in the field of knowledge 03 «Humanities». Central Ukrainian National Technical University. Kropyvnytskyi, 2021.

In the dissertation with the use of a complex of written, historiographical, cartographic, material sources the processes of settlement and economic development of the territory south of the conditional line on the rivers Tyasmin, Velyka Vys, Sinyukha

between the rivers Dnieper and Southern Bug during the XVII – first half of the XVIII century «The Zadnieper places», which was used in official Hetman and Russian documents to denote the inhabited territories of the southern Right Bank – the zadnieper territory of the Left Bank Hetmanate.

Historical facts have been clarified and confirmed that this is a territory where in the seventeenth and first half of the eighteenth centuries the interests of three states clashed: the Rich Pospolyta, the Moscow kingdom – Russian Empire, and the Ottoman Porte, which tried to control it if not capture it. Therefore, the territory was borderline, until the time of its final entry into the Russian Empire in the 40's of the eighteenth century and this was manifested in some features of private-property and commodity-money relations between the subjects of these relations. The situation was complicated by the fact that this territory legally «belonged» to the lands of the Zaporozhian Sich, which was from the middle of the seventeenth century. In the citizenship of the Moscow kingdom – Russian Empire, and actually mastered and settled in the processes of «people's colonization of the region», which tried to control the cossack regiment and hundreds of officers of the Hetmanate. Thus, in addition to the foreign policy conflict of interest around the southern Dnieper-Bug interfluve, there was a conflict of interest of the two ukrainian parties in the development of the region – the Zaporozhian Sich and the Hetmanate.

The state of scientific research of the problem is determined, historiographical sources from the second half of the XIX to the beginning of the XXI century are given, the specifics of the source base are revealed and the theoretical and methodological bases of this research are substantiated. It is argued that in ukrainian and russian (foreign) historiography of the mid-nineteenth – early twentieth century, concerning the history of the Zadnieper places can be divided into three main periods: russian and ukrainian historiography of the Russian Empire, ukrainian and russian Soviet historiography, ukrainian historiography of independent Ukraine. Historiographical analysis shows that the territory, identified as the Zadnieper places of the Hetmanate, has been studied for almost two hundred years, covering three main chronological periods and devoted to various aspects of settlement and colonization of southern Ukraine. But they all differ in ideological principles, methodological approaches, due to the time of writing these works,

the number of sources used by the authors and their interpretation, and the reliability of historical, statistical, toponymic and other information. It is noted that according to the species of the study, our sources are divided into written (documents, maps, images) and material (military, economic, household, religious, numismatic materials), and the study is based on general scientific principles of historicism, systematics, axiology and objectivity. In accordance with the objectives, the author implements these principles through the use of a set of general and special methods of cognition of historical reality: logical method of scientific cognition with its inherent analysis, synthesis, comparison, generalization, special-historical methods – descriptive, historical-genetic, historical-comparative, historical-comparative, historical and typological. The dissertation also uses source studies methods, namely: methods of archival heuristics, classification and typology of sources. As the research is interdisciplinary, a wide range of research methods, theoretical and practical achievements were used not only in the field of historiography and historical science, but also in other historical disciplines: source studies, archeology, numismatics.

The historical and geopolitical conditions of the allocation of the Zadnieper places of the Hetmanate in a separate economic and administrative territory with its defined borders are analyzed, its administrative-territorial structure is given. The analysis of historiographical sources showed the need to clarify and rethink the fact of the emergence of Zadnieper places of the Hetmanate in the light of state initiatives of the Hetmanate government, which sought to expand its territory to the Dnieper Right Bank. It is determined that the specified territory was not the object of a separate complex and systematic study, and was considered only in passing in the context of the history of other territorial formations of the Right Bank XVII – mid-XVIII century. It was found that the Zadnieper places of the Hetmanate as a separate territory appear in the historical arena as a result of the geopolitical realities of the struggle of the three states for control over the steppe part of the Right Bank of Ukraine. The same territory was later set aside for the settlement of serbs and other balkan peoples – New Serbia in 1752.

The reasons, character, rates and level of development of colonization processes on the territory of the Zadnieper places of the Hetmanate are revealed. The question of change during the historical time of the territory's separateness – the number of

settlements, their status is clarified, the population of the territory is determined, the processes of formation of the church structure of the Zadnieper places of the Hetmanate are revealed. The historical and geopolitical conditions of not only the allocation of the Zadnieper places of the Hetmanate in a separate territory, but also their influence on the nature and pace of development of the territory are revealed. In general, in the processes of colonization and recolonization of the zadnieper territory of the Hetmanate, we can distinguish four main chronological periods, which were actually determined by the changing geopolitical situation in interstate relations, covering the time from the beginning. XVII century until 1752 – the time of the transfer of Zadnieper places for the settlement of New Serbia. The gradual formation of the territory of the right-bank hundreds of regiments of the Hetmanate indicates the gradual development and settlement of the zadnieper territories through «people's» colonization and implementation of government policy of the Hetmanate, especially since the 30's XVIII century.

The nature and directions of economic development of the region are clarified, the peculiarities of private and commodity-money relations and money circulation in the region are revealed, the reasons and process of departure and transfer of Zadnieper places to New Serbia are revealed. It is noted that the beginning of economic development of the region in the late XVI century was associated with the industrial activities of the population of neighboring right-bank towns, especially Chyhyryn. In the XVII century the polish nobility and cossack officers were involved in the conquest of the region, bringing new economic forms of activity to these territories – beekeeping and milling. These forms of management are becoming the most profitable, and therefore spread since the late 30's of the XVIII century after the final entry into the zadniprovsyky territories of the Myrhorod and Poltava regiments of the Hetmanate. It was determined that various strata of the population took part in the economic development of the region: ordinary cossacks, peasants, gentry, cossack officers and even monasteries.

Regarding the level of economic development, it is determined that by the middle of the XVIII century formed all the conditions for the full development of the Zadnieper places of the Hetmanate as an integral part of it, which corresponded to the development of its left bank. At the same time, taxation of the local population and its economic

activities greatly replenished the government treasury. All this testifies to the prospects for the development of this territory as part of the Hetmanate.

There is no single point of view among researchers on the reasons for the cessation of the existence of the Zadnieper places. Our assertion is generalized that with the creation of New Serbia on the territory of the Zadnieper places of the Hetmanate the Russian government, first of all, strengthened its borders on the Right Bank; secondly, it limited the economic and military potential and development of the Hetmanate; thirdly, it increased the possibility of controlling the Zaporozhian Sich and laid the foundations for its liquidation in the future; fourth, it formed a bridgehead for expanding its own borders. The chronological and historical process of departure and transfer of the Zadnieper places to New Serbia is presented on the basis of archival documents.

The scientific and practical value of the work is that its generalization, theoretical results and conclusions can be used in further research on the history of Central Ukraine, political, socio-economic aspects, money circulation, as well as in the preparation of manuals for higher education institutions. The materials of the dissertation can be used during the writing of historical works on the problems of settlement and economic development of the territory of Central Ukraine during the XVII – first half of the XVIII centuries.

The sections of the dissertation and the dissertation end with generalized conclusions that give an objective assessment of the current positions of socio-economic and state-building processes that took place in the Zadnieper places during the XVII – first half of the XVIII centuries.

Key words: Potyasmynnya, the territory of the Zadnieper places of the Hetmanate, Cossack regiments, colonization, recolonization, property rights, commodity-money relations, creation of New Serbia.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Бутко А.О. Джерелознавча проблема визначення права власності на «грунти» території «Задніпрських місць» на основі документів кінця XVII – першої половини XVIII століття. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Випуск 23. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. С. 227–233.

2. Бутко А.О. Нумізматична колекція Світловодського міського краєзнавчого музею як джерело вивчення історії грошового обігу «Задніпрських місць» Гетьманщини. *Український нумізматичний щорічник*. Гол. ред. В. Орлик; Заст. гол. ред; І. Демуз; Відп. секретар А. Бойко-Гагарін. Інститут історії України НАН України; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди»; Центральноукраїнський національний технічний університет. Вип. 3. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 114–124.

3. Бутко А.О. Територія «Задніпрських місць» Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. № 1. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2018. С. 7–15.

4. Бутко А.О. Природні угіддя, господарські об'єкти, населені пункти території «Задніпрських місць» Гетьманщини як об'єкти спадкових та грошових відносин купівлі–продажу. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Випуск 25. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. С. 153–169.

5. Бутко А.О. Розвиток уходницьких промислів на території «Задніпрських місць» Гетьманщини у XVII – першій половині XVIII ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. № 1. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2019. С. 91–108.

6. Бутко А.О. Історико-джерелознавчий опис документів з прав власності на «грунти» території «Задніпрських місць» XVII – першої половини XVIII ст. *Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових статей. Серія «Історичні науки»*. Випуск 8. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2019. С. 76–98.

7. Бутко А.О. Розвиток промислів на території Задніпровських місць Гетьманщини. Історія науки та біографістика. №4. 2020. Електронне видання. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2020-4/02.pdf>

8. Бутко А.О. Населені пункти на території «Задніпрських місць» Гетьманщини. *Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових статей. Серія «Історичні науки»*. Випуск 11. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2021. С. 91–112.

Статті в іноземних виданнях:

9. Бутко А.О. Товарно-грошові відносини та грошовий обіг на задніпровській території Гетьманщини. *Forum numizmatyczne. Studia i materiały*. Pod redakcją naukową Krzysztofa Filipowa. No 5. Białystok, 2021. S. 95–105.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

10. Бутко А.О. Нумізматична колекція Світловодського міського краєзнавчого музею як джерело вивчення історії грошового обігу «Задніпрських місць» Гетьманщини. Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 21-22 червня, 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 103–106.

11. Бутко А.О. Деякі документи з історії Чорного лісу 50–60-х років XVIII століття. *Інгульський степ. Збірник*. III випуск. Упорядник В.А. Сердюк. Львів: Бадікова Н.О., 2018. С. 24–32.

12. Бутко Андрій. Територія «Задніпрських місць» Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть. Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Випуск XII. Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Магія» дев'яток» в історії Центральної України», присвячена 80-річчю утворення Кіровоградської області. Державний архів Кіровоградської області, 20 листопада 2019 р. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2019. С. 173–184.

13. Зленко Олександр, Бутко Андрій. Історичний нарис Придніпровських населених пунктів Власівки та Табурища: Історичний нарис. Горішні Плавні: ПП Олексієнко В.В., 2019. 167 с., іл.

14. Бутко А.О. Населені пункти території «Задніпрських місць» Гетьманщини, їх статус, чисельність. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти. Тези доповідей I Міжнародної наукової онлайн-конференції, 13 травня 2020 р. Кропивницький: ЦНТУ, 2020. С. 25–29.

ЗМІСТ

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ АРХІВНИХ УСТАНОВ ТА ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ	16
УМОВНІ БІБЛІОГРАФІЧНІ СКОРОЧЕННЯ	17
ВСТУП	18
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1 Стан наукової розробки теми	24
1.2 Джерельна база дослідження	37
1.3 Методологічні засади дослідження	44
Розділ 2. ТЕРИТОРІЯ ЗАДНІПРОВСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ В XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТЬ	50
2.1 Фактори формування Задніпровських місць, як осібної території Гетьманщини	49
2.2 Територія, кордони та адміністративне підпорядкування Задніпровських місць	54
Розділ 3. КОЛОНІЗАЦІЯ ТА РЕКОЛОНІЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ЗАДНІПРОВСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ	65
3.1 «Народні» та урядові колонізаційні процеси заселення й господарського освоєння території Задніпровських місць	65
3.2 Населені пункти території Задніпровських місць, їх статус, чисельність	74
3.3 Походження, міграції, чисельність і соціальний склад населення території Задніпровських місць	89
3.4 Формування церковного устрою на території Задніпровських місць	107
Розділ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ, ПРИВАТНОВЛАСНИЦЬКІ ТА ТОВАРНО-ГРОШОВІ ВІДНОСИНИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАДНІПРОВСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ. ПРИЧИНИ СКАСУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ЗАДНІПРОВСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ	122
4.1 Розвиток промислів на території Задніпровських місць	122
4.2 Приватновласницькі, товарно-грошові відносини та грошовий обіг на задніпровській території Гетьманщини	138

4.3	Причини скасування та процес передачі території Задніпровських місць Гетьманщини під Нову Сербію	154
	ВИСНОВКИ	174
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	183
	ДОДАТКИ	209

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ АРХІВНИХ УСТАНОВ ТА ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ

АЗПР: Архів зовнішньої політики Росії

Акты ЮЗР: Акты Юго-Западной России

Архив ЮЗР: Архив Юго-Западной России

Записки історико-філологічного відділу ВУАН: Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук

ЗООИД: Записки Одесского Общества Истории и Древностей

ІК НБУВ: Інститут картографії Національної бібліотеки України

ім. В.І. Вернадського.

ІР НБУВ: Інститут рукописів Національної бібліотеки України

ім. В.І. Вернадського.

ОР БАН Росії: Отдел рукописей Библиотеки академии наук России

ПСЗРИ: Полное собрание законов Российской империи

РГАДА: Российский Государственный Архив Древних Актов

РГВИА: Российский государственный военно-исторический архив

ЦДІАК України: Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ЧИОНЛ: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца

AGAD: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

УМОВНІ БІБЛІОГРАФІЧНІ СКОРОЧЕННЯ

арк. – аркуш

б-ка – бібліотека

вип. – випуск

д. – документ

зв. – зворот аркуша

кн. – книга

оп. – опис

отд. – отделение

од. зб. – одиниця зберігання

с. – сторінка

спр. – справа

т., ч. – том, частина

тип. – типографія

ф. – фонд

РМ – Руська Метрика

МК – Метрика Koronna (Метрика Коронна)

MR – Метрика Ruska (Метрика Руська)

S – посилання

s. – сторінка

k. – аркуш

v. – зворот

ВСТУП

Історія Задніпровських місць – це історія прикордонної території південного Правобережжя Дніпра. Це територія, де в XVII – першій половині XVIII ст. зіштовхнулися інтереси трьох держав – Речі Посполитої, Московського царства – Російської імперії та Оттоманської Туреччини, які намагалися якщо не захопити її, то хоча б контролювати. Ситуація ускладнювалася, з одного боку, тим, що означена територія юридично відносилась до земель Запорізької Січі, яка офіційно перебувала в підданстві російської держави, а з іншого – процесами «народної колонізації краю», які намагалися контролювати козацька полкова та сотенна старшина Гетьманщини. Таким чином, окрім зовнішньо-політичного конфлікту інтересів навколо Задніпровських місць, мав місце конфлікт інтересів двох українських сторін в освоєнні краю – Запорозької Січі та Гетьманщини.

Актуальність дослідження реального внеску обох сторін у колонізацію краю покликане розвінчати існуючі міфи та припинити навколонукові спекуляції щодо означеної теми, що набуває особливої актуальності не лише в сучасних історичних дослідженнях, але й у суспільних процесах. Крім того, територія Задніпровських місць Гетьманщини займала більшу половину сучасної Кіровоградської області, яка входить до складу Центральноукраїнського регіону, а тому їх поглиблене вивчення набуває актуальності в контексті розвитку історії регіонів України, які в минулому мали свої історичні назви, які передають особливості формування сучасної етнотериторіальної цілісності України та входять до складу нашої держави. Регіоналістичний аспект дослідження історії України дає змогу виявити і розкрити природу складних політичних, соціальних, економічних, етнокультурних і релігійних процесів у межах давніх регіонів, а також демонструє всю складність формування сучасної території України, збереження цілісності якої виступає пріоритетним напрямком внутрішньої та зовнішньої політики України. Тому виникає нагальна потреба в умовах нової історичної реальності – незалежної України – здійснити об'єктивну оцінку державотворчих процесів, що відбувалися на території Задніпровських земель протягом XVII – першої половини XVIII століть.

Ще одним аспектом актуальності цього дослідження є необхідність ввести та проаналізувати уже наявний в науковому обігу масив нових архівних джерел, які стосуються минулої території Кіровоградщини та всього Центральноукраїнського регіону.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дослідження виконувалося відповідно до загального напряму науково-дослідницької теми кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету «Спеціальні галузі історичної науки в архівній, бібліотечній та музейній справі» (державний реєстраційний номер 0119U000514).

Об'єктом даного дисертаційного дослідження є територія Задніпровських мість Гетьманщини.

Предметом дослідження є історія процесів колонізації та реколонізації Задніпровської території Гетьманщини, розвиток її господарського освоєння, приватновласницьких та товарно-грошових відносин.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку XVII ст. до середини XVIII ст., точніше з 1601 р. (яким датуються документ з прав власності на «грунти» на зазначеній місцевості) по 1752 р. (до часу формування на території колишніх Задніпровських мість Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини нової територіально-адміністративної назви – Нова Сербія).

Географічні межі дослідження обмежується колишньою територією Задніпровських мість Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини. Це територія, що займала південну частину колишнього Чигиринського району Черкаської області, значну частину півночі Кіровоградської області, північні частини колишніх П'ятихатського і Верхньодніпровського районів Дніпропетровської області, південну правобережну частину Кременчуцького району Полтавської області.

Мета дослідження полягає в комплексному та системному дослідженні історії заселення та господарського освоєння території Задніпровських мість Гетьманщини протягом XVII – першої половини XVIII століть.

Відповідно до поставленої мети ставляться і розв'язуються такі **дослідницькі завдання**:

- визначити стан наукового дослідження проблеми, специфіку джерельної бази, обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження;
- проаналізувати історичні і геополітичні умови виділення Задніпровських місць Гетьманщини в окрему господарську та адміністративну територію;
- розкрити причини, характер, темпи та рівень розвитку колонізаційних процесів на території Задніпровських місць Гетьманщини;
- дослідити церковний устрій Задніпровських місць Гетьманщини;
- проаналізувати характер та напрямки господарського освоєння краю;
- розкрити особливості товарно-грошових відносин та грошового обігу в регіоні;
- з'ясувати причини та проаналізувати процес ліквідації урядом Російської імперії Задніпровських місць Гетьманщини як окремого регіону.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності, наступності, науковості тощо. З-поміж методів використовуються історичні (загальні та спеціальні): логічний метод наукового пізнання з притаманним йому аналізом, синтезом, порівнянням, узагальненням, спеціально-історичні методи – описовий, історико-генетичний, історико-порівняльний, ретроспективний, історико-типологічний. Використані також джерелознавчі методи: методи архівної евристики, класифікації та типології джерел.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації: *вперше*:

- систематизовано та узагальнено науковий доробок імперського, радянського періоду та за часів незалежної України та комплексно і системно висвітлено історію заселення та господарського освоєння Задніпровських місць Гетьманщини;
- виявлено нові архівні джерела до вивчення історії колонізації території Задніпровських місць Гетьманщини, а також введено в науковий обіг урядові документи Гетьманщини, пов'язані з ліквідацією Задніпровських місць як окремого регіону;

- зібрано, ідентифіковано та передано на постійне зберігання в Світловодський міський краєзнавчий музей підйомний матеріал військового, побутового та господарського призначення, під час польових досліджень на місцях розташування населених пунктів та господарських об'єктів XVII – першої половини XVIII ст. було;

- визначено на основі широкого кола історіографічних та архівних джерел подальші перспективні малодосліджені аспекти історії заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць Гетьманщини в XVII – першій половині XVIII ст.

Систематизовано та упорядковано наявну джерельну базу завдяки висвітленню наукового доробку не лише представників історичної науки, а й спеціальних історичних дисциплін, політичної, фінансової, лінгвістичної, соціологічної наук.

Узагальнено та набуло подальшого розвитку визначення поглядів дослідників щодо питання ліквідації правобережних володінь Гетьманщини.

Практичне значення одержаних результатів наукової роботи полягає в тому, що її узагальнення, теоретичні результати та висновки можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях щодо проблематики історії Центральної України, політичних, соціально-економічних аспектів, грошового обігу, а також під час підготовки посібників для закладів вищої освіти. Матеріали дисертації можуть бути використані під час написання праць історичного напрямку щодо проблематики заселення та господарського освоєння території Центральної України протягом XVII – першої половини XVIII століть.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійно виконаною науковою працею, де результати та висновки отримані автором дослідження самостійно. Усі публікації, що були написані у співавторстві, готувалися в тісній співпраці, внесок автора становить не менше 50 % у пошуку та обробці джерел і літератури, аналітичного внеску, а також текстового обсягу.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження були обговорені на засіданні кафедри історії, археології, інформаційної

та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету. На засіданні кафедри історії України ЦДПУ ім. В.Винниченка було схвалено та затверджено доповідь, зокрема: Бутко А. До питання про заснування містечка Крилов. Історична довідка. 17.05.2017 р.

Основні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднювалися на наукових конференціях різного рівня та наукових заходах: Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми історичної регіоналістики. Наукові студії пам'яті Нінель Бокій» (Кропивницький, 25–26 жовтня 2017 р.); Обласна науково-практична конференція «Актуальні проблеми дослідження історії Центральної України і музеї» (Кропивницький, 24 травня 2018 р.); V Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (Меджибіж, 21–22 червня 2018 р.); презентація третього випуску «Інгульського степу» (Кропивницький, 08 жовтня 2018 р.); Обласна науково-краєзнавча конференція «Центральноукраїнський край: історія й особистості», присвячена 80-й річниці утворення Кіровоградської області (Кропивницький, 14 листопада 2018 р.); Регіональна історико-краєзнавча конференція «Кіровоградська область. 80 років в історії Центральної України» (Кропивницький, 22 березня 2019 р.); I Міжнародна наукова конференція: «Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти» (Кропивницький, 13 травня 2020 р.); VI Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», (Кропивницький, 17–18 вересня 2020 р.); VII науково-краєзнавча конференції «З минулого до майбуття», присвячена 95-річчю утворення Державного архіву Кіровоградської області та 95-річчю утворення Національної спілки краєзнавців України (Кропивницький, 12 листопада, 2020 р.).

Публікації. Результати дослідження висвітлені в 9 наукових публікаціях, у тому числі в 8 статтях у фахових виданнях України, з яких 2 – у фахових виданнях категорії В, а також таких, що включені до міжнародних наукометричних баз, 1 – у закордонному, а також в 2 статтях і в 2 тезах у збірниках наукових праць і матеріалів конференцій, в 1 історико-краєзнавчому виданні (у співавторстві)

загальним обсягом 8,5 д.а. (з них 6 д.а. у фахових виданнях, 1,5 д.а у збірниках наукових праць і матеріалів конференцій, 1 д.а. матеріалів, що мають безпосереднє відношення до історії Задніпровських місць в історико-краєзнавчому виданні в співавторстві).

Структура роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, Вступу, чотирьох Розділів та дванадцяти підрозділів, Висновків, Списку використаних джерел і літератури (255 позицій) та Додатків. Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, з них основного тексту – 165 сторінок.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки теми.

В українській та російській історіографії середини XIX – початку XXI ст., що стосується історії Задніпровських місць можна виділити три основні періоди: російська та українська історіографія Російської імперії, українська та російська радянська історіографія, українська історіографія періоду незалежної України.

Російська та українська історіографія періоду Російської імперії. Перші історичні дослідження означеного регіону, були переважно зосереджені на питаннях колонізаційних процесів в історії краю, визначаючи пріоритет в заселенні та господарському освоєнні території польської чи російської урядової політики або ж запорожців. У подальшому більше уваги в цій проблемі приділяється ролі «чигиринців», так званій «народній колонізації», а також ініціативам гетьмана, генеральної і полкової старшини Миргородського і Полтавського полків, сотенній старшині придніпровських лівобережних, а з 40-х рр. XVIII ст. і правобережних сотень.

Так, дослідження А. Скальковського визначаються суб'єктивністю оцінки та інтерпретації широкого кола джерел, які вводилися ним в науковий обіг. Подібно до більшості імперських дослідників Новоросії і Запорозжя, визначаючи роль запорозьких козаків в освоєнні Степової України, він стояв на позиціях монархізму та великодержавності. Дослідник розглядав територію «Задніпрських місць» винятково як складову Запорозької Січі, з пізнішим виділенням з неї частини під військово-господарське утворення Нової Сербії – першого етапу освоєння та утворення Новоросії¹, тобто участь уряду Гетьманщини в освоєнні Правобережжя ним взагалі не розглядалася. Цінність його праць полягає, передусім, у введенні в

¹ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1731–1823). Ч. 1. С 1731 по 1796 год. Одесса: Городская типография, 1836. С. 1–59; Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. Одесса: в тип. Л.Нитче, 1850–1853. Ч. 1: География, этнография и народосчисление Новороссийского края. 1850. 366 с.; Ч. 2: Хозяйственная статистика Новороссийского Края. 1853. 556 с.

науковий обіг широкого кола писемних джерел, які стосувалися історії заселення південного Правобережжя України.

Після А. Скальковського російські та українські історики традиційно зосереджували свою увагу на ролі запорозького козацтва в освоєнні Степової України, на визначній ролі російської політики урядової колонізації і зміцненні кордонів Російської імперії на Півдні України. У цей період переважна більшість дослідників зайняті вивченням історії Запорозької Січі, історії виникнення та заселення Новоросійської губернії, церковної історії тощо. У контексті цих тем побіжно висвітлюються деякі аспекти історії Задніпровських місць, зокрема розглянуто процес стихійної народної колонізації краю.

На межі ХІХ–ХХ ст. з'являються праці, в яких вже з дещо ліберально-демократичних позицій оцінювали роль запорожців в освоєнні Степової України. Це, зокрема, дослідження Д. Багалія¹, де він зробив спробу дати узагальнений нарис з історії колонізації Новоросійського краю та його господарського освоєння, зокрема запорожцями. Він був одним із перших, хто не поділяв думку про колонізацію краю запорозькими козаками. У своєму нарисі він обґрунтовує проходження північної межі Запорозької Січі значно південніше річок Тясмин і Вись, а територію вище цих кордонів (до вказаних річок), дослідник визначав як вільні землі, що здавна заселялися вихідцями з Польщі, Гетьманщини та самого Запорозжя при підтримці та заохоченні політикою російського уряду. Водночас Д. Багалій не проводив тези про окремішність території Задніпровських місць у складі Гетьманщини та не розкрив процеси їх заселення.

Протилежної точки зору притримувався Д. Яворницький, який зосередив увагу на возвеличенні ролі Запорозької Січі та запорожців в освоєнні Вольностей². У їх межах, на переконання дослідника, знаходилася також територія «Задніпрських місць», відібраних у запорожців внаслідок поступового обмеження їхніх промислових угідь у процесі формування поселень вихідцями з Малоросійських

¹ Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. 120 с. (Оттиск из «Киевской Старины»).

² Яворницький Д.И. История запорожских козаков. Т. 1–3. С.-Петербург: Типография С.П. Бабкина, 1892, 1895, 1897. 542 с. + 622 с. + 650 с.

полків, а пізніше передана під поселення Нової Сербії. Тож у питанні колонізації Південної України дослідниками приділяється значна увага політиці польсько-литовського та російського урядів.

У церковній історіографії, в працях священників другої половини XIX – початку XX ст. Розанова¹, Іващенко², Нікіфорова³, Сорокіна⁴, Шахова⁵ досліджувалися питання часу заснування церков і організації приходів, у тому числі й на досліджуваній території. Зібраний ними матеріал свідчив про умови та час заснування деяких населених пунктів. Але їхні дослідження хибують неточністю, не співпадають із даними архівних документів, а тому вимагають перевірки та корегування.

Власне кінець XIX – початок XX ст. визначається появою в науковій періодиці праць А. Андрієвського⁶, І. Іванова⁷, де публікуються нові документальні джерела, до яких робляться узагальнені профільні коментарі, що в загальних рисах висвітлюють процеси заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць в контексті колонізації запорозькими козаками своїх земель у XVIII ст. у складі Південноросійського краю. В контексті питання історії козацьких

¹ Гавриил (Розанов Василий). Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. Гавриил архимандрит Херсонский и Таврический. ЗООИД. Т. 2, 1850. С. 140–211.

² г. Иващенко. Чёрный лес и его окрестности. Вестник Императорского Русского географического общества. Часть 26, СПб, 1859. Раздел V. Корреспонденция и смесь. С. 43–65.

³ Никифоров В. Материалы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде Херсонской губернии. ЗООИД, 1901, т. 23, отд. 2. С. 49-69; 1906, т. 26, отд. 2. С. 1–40; 1907, т. 27, отд. 2. С. 1–56; Никифоров В. Очерки Александрийского уезда Херсонской губернии. Одесса, 1876. 191 с.

⁴ Сорокин Г.И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. Сборник Херсонского земства, 1890. №7. С. 20–55; №8. С. 1–32; Священникъ Г.И. Сорокинъ. Исчезнувшія села Новороссійскаго края. Прибавленія къ Херсонскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ. 1900. № 6. Годъ сорокъ первый. 15 Марта. Одесса: «Славянская» типографія Н. Хрисогелось, Полицейская ул., д. Новикова № 8, 1900. С. 194–204; Священникъ Г.И. Сорокинъ. Исчезнувшія села Новороссійскаго края. Окончаніе. Прибавленія къ Херсонскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ. 1900. № 7. Годъ сорокъ первый. 1 Апреля. Одесса: «Славянская» типографія Н. Хрисогелось, Полицейская ул., д. Новикова № 8, 1900. С. 210–222.

⁵ Шахов В.К. Описание православных приходов заштатного города Новогеоргиевска, Александрийского уезда. Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1893 г. № 13, 14, 15, 17, 18, 24; 1901г. №19, 21.

⁶ Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 гг. ЗООИД. Одесса, 1886. Т.14. С. 283-718; Материалы для истории Южнорусского края в XVIII веке (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А. Андриевским. Одесса, 1886. 433с.

⁷ Иванов П.А. Материалы по истории Запорожья в XVIII в. ЗООИД. Т. XX. 1897. С. 60–100.

землеволодінь у XVI–XVII ст., традиційно розглядає означену територію також І. Каманін¹.

Зарубіжні видання цього періоду подають відомості про населені пункти, на суміжній території Потясминня та Придніпров'я, жителі яких із часом почали освоювати і заселяти території та населенні пункти правобережжя Тясмину та Дніпра².

Українська та російська радянська історіографія. У 20–30-х рр. XX ст. зростає інтерес до національної складової української історії. Вказаний період визначається тим, що дослідження проводять переважно професійні історики. Найбільш ґрунтовною працею, що висвітлює процеси заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць, є дослідження представника Київської школи С. Шамрая³. Працюючи в комісії «Полуднева Україна», він опублікував роботу, в якій визначив територію Задніпровських місць до утворення на ній Нової Сербії. Власне проблема Задніпровських територій Гетьманщини ним розглядалася в контексті дослідження Криловщини. Приділяє він також увагу проблемі розвитку товарно-грошових відносин в економіці Гетьманщини, зокрема на території Задніпровського краю. Дослідження науковця ґрунтується на архівних матеріалах Києва, Ленінграда, Одеси, а також на матеріалах «Полного собрания законов Российской империи» та «Сенатского Архива».

Окрема стаття М. Ткаченка⁴ була присвячена проблемам заселення Задніпровських місць до заснування на їх території Нової Сербії у 1752 р. та Новослобідського полку в 1753 р. У ній автор зазначає, що частина «Задніпрських місць» була заселена українцями – вихідцями з Миргородського і Полтавського полків. Історик також прийшов до висновку, що заселення Задніпровських місць

¹ Каманін І.М. Матеріали по історії козацких землевладеній 1494-1668 гг. ЧИОНЛ. К., 1894. Кн. 8. Отд. III. С. 3–28.

² Jabłonowski A. Zrodła dziejowe. T. V. Warszawa, 1877. S. 115; Rulikowski E. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1. Warszawa, 1880. S. 238, 747, 789. T. 4. Warszawa, 1883. S. 747-748; Z dziejów Ukrainy: księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Ryłskiego: wydana staraniem dra Józefa Jurkiewicza, Franciszki Wolskiej, Ludwika Siedleckiego i Wacława Lipińskiego. Kijów-Kraków, 1912. S. 350.

³ Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 207–302.

⁴Ткаченко Микола. Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 році. Україна. 1926, № 2–3. С. 146–159.

починається з 90-х рр. XVII ст., а найбільшого розвитку цей процес набуває в 40-х рр. XVIII ст. Це населення в середині вказаного століття стане основою формування Новослобідського полку та буде відселене з давніх місць проживання на території південніше Нової Сербії. Історик намагається визначити чисельність, етнічний та соціальний склад перших колоністів краю. Закономірно М. Ткаченко приходять до висновку про законність оселення української людності в Задніпровських місцях, що підкріплювалося різноманітними документами з прав власності – купчими, духовними записами, гетьманськими універсалами і царськими грамотами, якими володіло місцеве населення.

На початку радянського періоду історики також зосереджуються на проблемі долі української людності Задніпровських місць та її ролі в подальшій колонізації Півдня України. Вони намагалися критично переосмислити здобутки попередників. Завдяки введенню в науковий обіг широкого кола нових архівних джерел і матеріалів історики отримали змогу детально і всебічно аналізувати історичні джерела, намагаючись відтворити реальний хід історичних подій означеного часу.

40-ві – 50-ті рр. XX ст. характеризуються тиском на українську історичну науку і її підпорядкуванням принципам партійності та класовості. У цей період в історичних дослідженнях більше зосереджуються на пошуку свідчень класової боротьби, описі народних рухів. Виняток становлять дослідження Н. Полонської-Василенко. Дослідниця почала працювати над історією заселення українського степового простору в УРСР, але була вимушена емігрувати за кордон, де й продовжила свою роботу, що дозволило їй більш об'єктивно викласти історію заселення Півдня України¹. Загальна мета її роботи – вивчення історії Запорозжя часів Нової Січі, розкриття процесів розподілу та освоєння запорозьких степових земель в контексті колонізації Південної України протягом 3-ї чверті XVIII ст. Зокрема, вона досліджувала питання характеру заселення та господарського освоєння земель «Задніпрських місць», визначила основні етапи урядової та народної колонізації в першій половині XVIII ст. Зазначені події нею розглядаються в контексті заснування Нової Січі з 1734 р., а також подальшого утворення на її території Нової Сербії.

¹ Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734–1775). Ч. 1. Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. Мюнхен: Український вільний університет, 1960. 231 с.

З кінця 50-х по 80-ті рр. ХХ ст. посилюється інтерес до соціально-економічних аспектів історії України, в тому числі й до проблеми заселення та господарського освоєння Степової України. Вступна стаття до «Історії міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область», подаючи хронологічний огляд історії Кіровоградщини, містить короткий узагальнений матеріал з історії початкової колонізації земель Запорозької Січі на північ до р.Тясмин у ХVІІ ст. та пізнішої «народної» і «урядово-старшинської» колонізації в задніпровські й прибузькі райони, що входили до територій господарської діяльності населення задніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків з початку й до середини ХVІІІ ст.¹ Приділяється увага висвітленню боротьби козаків за свої права і вольності, проти іноземних поневолювачів, ареною яких ставали території між ріками Дніпро і Буг, у верхів'ї Інгулу, Інгульця, Тясмину та Висі. Коротко описується гайдамацький рух, в тому числі й на задніпровській території, де осередками формувань гайдамацьких загонів ставали Чорний і Чута ліси та їх околиці. На сторінках видання подається історія та дати заснування деяких населених пунктів, що розміщувались на території Задніпровських місць до середини ХVІІІ ст. Але матеріал, викладений у статтях цієї узагальнюючої праці, вимагає уточнення дати заснування населених пунктів та низки інших питань. Заселенню Південної України присвятив свою монографію В. Кабузан². Дослідник здійснив спробу простежити етапи, темпи та інтенсивність заселення, в тому числі й території Задніпровських місць, встановити соціальний та національний склад поселенців, але приведені автором розрахунки потребують уточнень у світлі введення в науковий обіг нових архівних джерел.

Із зарубіжних видань цього періоду можна назвати описи України Еріха Лясоти та Вільгельма Боуплана польського видавництва³, де побіжно описується територія та географічні об'єкти Потясминня та вздовж Правобережжя Дніпра.

¹ Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. С. 13–16.

² Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в ХVІІІ – первой половине ХІХ века (1719–1858 гг.). М.: Наука, 1976. С. 49–70.

³ Opis Ukrainy Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana. W przekładzie Zofii Stasiewskiej i Stafana Mellera. Pod red., ze wstępem i komentarzami Zbigniewa Wójcika. Warszawa, 1972. 211 s.

Праці з нумізматики В. Зварича¹, М. Котляра² відображають питання типології монет, їх датування, грошового обігу на території Правобережжя Дніпра в XVII–XVIII ст. Учитель-краєзнавець М. Караката³ в роботі, присвяченій історії с. Велика Андрусівка, дає короткий опис соціально-економічного стану території правобережжя Потясминня та монет, які були знайдені на тій частині території сіл Велика Андрусівка та Калантаїв Світловодського району, що були затоплені водою внаслідок спорудження Кременчуцького водосховища.

Українська історіографія періоду незалежної України. Для періоду сучасної української історіографії характерним є зосередження уваги на проблемах національної історії, особливо на історії козаччини, усунення ідеологічного контролю з боку партійних і владних структур. У результаті з'являються нові історичні та краєзнавчі дослідження, присвячені проблемам вивчення регіональної історії, в яких українські дослідники виявляють значний інтерес до питання колонізації, заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць. У більшості випадків означені питання традиційно розглядаються в контексті дослідження Степової України, Вольностей Війська Запорізького, Нової Сербії та Новослобідського козацького полку. Так, монографії В. Пірко⁴ подають розуміння проблеми заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць як складової частини широкого процесу обживання Степової України протягом XVI – XVIII ст. Подібного підходу притримуються й місцеві науковці та краєзнавці П. Кизименко, С. Шевченко⁵. Значною мірою заповнило дефіцит документального

¹ Зварич В. В. Нумізматичний словник. Львів: Вид. ун-ту, 1972. 147 с.

² Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К.: Наук. думка, 1971. 174 с.; Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. К.: Наук. думка, 1981. 240 с.

³ Караката М. М. Давнє минуле Андрусівки (Історія села). Київ, 1967. 110 с.

⁴ Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI–XVIII століттях у вітчизняній історіографії: Тексти лекцій. Донецьк: ДонДУ, 1991. 32 с.; Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII століттях. Український культурологічний центр. Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. 224 с.

⁵ Кизименко П.М. Козаки не за порогами або сучасна територія Кіровоградщини як невід'ємна складова частина «Вольностей війська запорізького». Кіровоград: ПЖО «Вечірня газета», 1992. 24 с.; Шевченко С.І. Кіровоградщина – козацький край. Кіровоград: Кіровоградське державне видавництво, 2001. 28 с.

матеріалу з історії Задніпровських місць видання архівних документів А. Пивоваром¹ – перша, і на сьогодні найповніша публікація документальних матеріалів з різних аспектів історії досліджуваної нами території, що має змістовні примітки та коментарі. У її назві відображено визначення окремішньої території – «Задніпрські місця». Документальні матеріали з історії гайдамацького руху на Україні в археографічній праці, підготовленій упорядниками І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинським, Л. А. Проценко, В. Д. Чунтуловою², містять деякі згадки про події та осіб, пов'язаних із явищем гайдамаччини на території Задніпровських місць, а в текстах документів зустрічаються назви урочищ, населених пунктів, адміністративних одиниць Задніпровського краю.

Необхідно виділити низку статей з питання і проблеми урядової та народної колонізації, заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць О. Січової³, Н. Швайби⁴, о. Юрія Мицика⁵, Г. Швидько⁶, Р. Шияна⁷, В. Горобця⁸, виклад матеріалів яких базується на основі архівних джерел вітчизняних та зарубіжних (польських, російських) архівів та збірників архівних документів,

¹ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. 336 с.

² Гайдамацький рух на Україні в XVIII столітті: Збірник документів. К.: Наукова думка, 1970. 660 с.

³ Січова О.В. Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Історія, 74-76, 2004. С.37–40; Січова О.В. З історії колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). Рукописна та книжкова спадщина України. Київ: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2004. Вип. 9. С. 112–120; Січова О.В. Ставлення гетьманського уряду К. Розумовського до створення Нової Сербії. Рукописна та книжкова спадщина України. Київ: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2007. Вип. 12. С. 124–134.

⁴ Швайба Н.І. Заселення запорозьких вольностей в українській історіографії 1920–30-х років. Історія і культура Придніпров'я (збірка наукових праць). К., 2009. С. 41–47.

⁵ о. Мицик Юрій. Про участь чигиринців у заселенні нашого краю у часи Нової Січі. Питання заселення Вольностей війська Запорозького. Січеславський альманах. 2011. № 6. С. 85–89.

⁶ Швидько Г.К. Джерела до історії міграції населення Гетьманщини та Задніпров'я у XVIII столітті в фондах архіву зовнішньої політики Росії. Січеславський альманах. Т. 6. Дніпропетровськ, 2011. С. 24–30.

⁷ Шиян Роман. «Фронтір зовнішній» і «фронтір внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми–1750-ми роками. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. XXXII. С. 96–105.

⁸ Горобець Віктор. Конфліктне повсякдення місцевої влади Гетьманату середини XVIII століття: полковник миргородський *versus* сотник цибулевський. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2012. С. 253–286.

зокрема ІР НБУВ, ЦДІАК України, збірників документів «Архіву Коша Нової Запорозької Січі», Архіву головний актів давніх у Варшаві, збірників документів «Сенатского архіву», Архіву зовнішньої політики Росії, збірників документів «ПСЗРИ». Матеріали Кіровоградської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Наш край у XVIII столітті» містять інформацію з історії заснування деяких населених пунктів на території «Задніпрських місць»¹. Д. Вирський у своїй монографії розглядає окремі питання історії території Задніпровських місць в контексті дослідження ареалу Кременчуччини². У підручнику для учнівської та студентської молоді «Кіровоградщина. Історія рідного краю», у розділі «Ранньомодерна доба в історії нашого краю», подається загальна панорама заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць, що відбувалися внаслідок народної та урядової колонізації, а також розкривається питання соціально-економічного розвитку краю³.

Зарубіжна історіографія цього періоду представлена виданнями, що подають описи суміжних територій Правобережжя та Лівобережжя Дніпра зі згадками, зокрема, промислових урочищ та населених пунктів, вихідці та населення яких освоювали та заселяли землі в досліджуваному нами Дніпро-Бузькому межиріччі протягом XVII – на початку XVIII ст.⁴.

Питання грошового обігу, фінансово-податкової системи, що мають відношення до вказаної території в контексті вивчення грошового обігу, фінансів і податків Гетьманщини та Нової Сербії, розглядаються в працях В. Орлика⁵. Питання

¹ Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Наш край у XVIII столітті». Уклад. Гайда Л.А. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. 197 с.

² Вирський Д.С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р. К.: 2004. 436 с.

³ Кіровоградщина. Історія рідного краю. Навчальний посібник: (для загальноосвітніх навчальних закладів Кіровоград. обл.). За ред. І.А. Козир. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. С. 53–88.

⁴ Sumariusz Metryki Koronnej. T. 1: Księga wpisów kancelarii koronnej podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635. Oprac. Wojciech Krawczuk. Kraków, 1999. 133 s.; Bobiński W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000. 600 s.; Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646. Opracowała Agnieszka Biedrzycka. Kraków, 2005. S. 303; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648. Warszawa, 2000. s. 193.

⁵ Орлик В.М. Козацтво Лівобережної України у фінансовій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVI. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2009. С. 83–97; Орлик Василь. Фіскальний апарат Гетьманщини (1654–1764 pp.). Бористен, 2010. №8. С. 25–28.

грошового обігу на Запорізькій Січі, суміжній із Задніпровськими територіями Гетьманщини, розглядає у своїй праці О. Скороход¹. Вказані дослідження відображають картину, пов'язану з рухом коштів не лише в межах Гетьманщини, а й у близьких хронологічних рамках на суміжних територіях, що сприяє формуванню цілісного бачення зазначених процесів. Каталог, укладений В. Нечитайлом², відображає нумізматичні матеріали, пов'язані своїм походженням із Гетьманщиною. Скарбам монет як джерелам вивчення грошового обігу Гетьманщини присвячені роботи О. Бакальця³, А. Шостопаля⁴. Дотичною до теми нашого дослідження є праця М. Орлика, присвячена історії грошового обігу в часи існування Нової Сербії та Єлисаветградської провінції протягом 1750–80-х рр. XVIII ст.⁵. У журналі «Нумізматика і фалеристика»⁶ вміщена коротка стаття нумізмата К. Хромова про монети східного походження, що були виявлені на затопленій водами Кременчуцького водосховища частині території села Велика Андрусівка. Частково інформацію про знаходження монет на території села Галаганівка Чигиринського району містить робота краєзнавця О. Солодаря⁷. А праця А. Бойка-Гагаріна⁸ присвячена проблемі розповсюдження фальшування монет, що знаходились у грошовому обігу Гетьманщини.

Окремі тематично близькі до нашого дослідження аспекти розглядаються в низці дисертацій: Н. Стешенко з історії української і російської історіографії заселення степової України в XVI – XVIII ст.⁹, В. Пірко з історії освоєння півдня

¹ Скороход Ольга. Грошовий обіг Запорозької Січі: історіографія. FORUM NUMIZMATYCZNE Pieniądz i mennice, Białystok, 2016. С. 164–168.

² Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV–XVIII ст. Київ, 2001. 66 с.

³ Бакалець О.А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). К.: Стило, 2012. 336 с.

⁴ Шостопал А.В. Скарби Черкащини. Науково-популярне видання. Черкаси: Видавець Андрощук, 2007. 120 с.

⁵ Orlyk Mikhaïlo. On the history of money circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province 1750-80s, XVIII century. Pieniądz i systemy monetarne. Wspólne dziedzictwo Europy. Kuklik B. (red.), Filipow K. (red.). Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Augustów – Warszawa, 2012. S. 247–249.

⁶ Хромов К. Відповідаємо читачам. «Нумізматика і фалеристика», № 3, 1999. С. 42.

⁷ Солодар О. Галаганівка. Черкаси, видавництво Ю. Чабаненка, 2010. 82 с.

⁸ Бойко-Гагарин Андрей. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев, 2017. 560 с.

⁹ Стешенко Н.Л. Українська і російська історіографія заселення степової України в XVI–XVIII століттях. [Текст]: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних

України в XVI–XVIII ст.¹, І. Бровченко з історії заселення та господарського освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII – протягом XVIII ст.², С. Дідик з історії Новослобідського козацького полку (1753–1764 pp.)³, В. Нечитайла з історії грошового обігу на території Гетьманщини (1648–1764 pp.)⁴, О. Посулько з історії Нової Сербії і Слов'яносербії⁵, А. Ганула з адміністративно-господарської діяльності генерала Івана Хорвата в Новій Сербії (1751–1786)⁶.

Крім того, в процесі роботи над дисертацією автором було здійснено низку публікацій, які узагальнюють, доповнюють, вносять корективи, наповнюють новим матеріалом питання господарського освоєння та заселення Задніпровських місць Гетьманщини. Зокрема в статтях та тезах доповідей на конференціях розкрито історичні і геополітичні умови виділення Задніпровських місць Гетьманщини в окрему осібну господарську територію та адміністративну одиницю, подано географічну характеристику території, її межі, кордони та адміністративне підпорядкування⁷, розкрито «народні» та урядові колонізаційні процеси заселення й

наук, спеціальність: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2007. 20 с.

¹ Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI–XVIII століттях [Текст]: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, спеціальність: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Київ: Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1996. 35 с.

² Бровченко І.Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII – протягом XVIII ст. [Текст]: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, спеціальність: 07.00.01 – історія України. Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2004. 27 с.

³ Дідик С.С. Новослобідський козацький полк (1753–1764 pp.) [Текст]: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, спеціальність: 07.00.01 – історія України. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2009. 20 с.

⁴ Нечитайло В.В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648-1764 pp.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Центральноукраїн. нац. техн. ун-т, Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди. Кропивницький; Переяслав-Хмельницький, 2019. 250 с.

⁵ Посулько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії (1751–1764 pp.): [Текст]: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, спеціальність: 07.00.01. Дніпропетровськ: Дніпропетровський держ. ун-т. 1997. 212 с.

⁶ Ганул А.М. Адміністративно-господарська діяльність генерала Івана Хорвата в Новій Сербії (1751–1786). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2017. 249 с.

⁷ Бутко А.О. Територія «Задніпрських місць» Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть. Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. № 1. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2018. С. 7–15; Бутко Андрій. Територія «Задніпрських місць» Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть. Між Бугом і Дніпром.

господарського освоєння території та досліджено історичні процеси виникнення населених пунктів, їх види, чисельність, та розвиток¹, проведено аналіз природних ресурсів у контексті перспективи їх використання в господарській діяльності населення², досліджено приватновласницькі, товарно-грошові відносини та грошовий обіг на задніпровській території Гетьманщини³, здійснено історико-джерелознавчий опис документів, висвітлено джерелознавчу проблему та розкрито питання права власності на «грунти» території Задніпровських місць⁴.

Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Випуск XII. Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Магія» дев'яток» в історії Центральної України», присвячена 80-річчю утворення Кіровоградської області. Державний архів Кіровоградської області, 20 листопада 2019 р. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2019. С. 173–184.

¹ Бутко А.О. Населені пункти території «Задніпрських місць» Гетьманщини, їх статус, чисельність. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: тези доповідей I Міжнародної наукової онлайн-конференції, 13 травня 2020 р. Кропивницький: ЦНТУ, 2020. С. 25–29; Бутко А.О. Населені пункти на території «Задніпрських місць» Гетьманщини. Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». №11. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2021. С. 91–112.

² Бутко А.О. Розвиток уходницьких промислів на території «Задніпрських місць» Гетьманщини у XVII – першій половині XVIII ст. Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. № 1. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2019. С. 91–108; Бутко А.О. Розвиток промислів на території Задніпровських місць Гетьманщини. Історія науки та біографістика. 2020. №4. Електронне видання. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2020-4/02.pdf>

³ Бутко А.О. Природні угіддя, господарські об'єкти, населені пункти території «Задніпрських місць» Гетьманщини як об'єкти спадкових та грошових відносин купівлі–продажу. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 25. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. С. 153–169; Бутко А.О. Товарно-грошові відносини та грошовий обіг на задніпровській території Гетьманщини. Forum numizmatyczne. Studia i materiały. Pod redakcją naukową Krzysztofa Filipowa. No 5. Białystok, 2021. S. 95-105; Бутко А.О. Нумізматична колекція Світловодського міського краєзнавчого музею як джерело вивчення історії грошового обігу «Задніпрських місць» Гетьманщини. Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматичної системи спеціальних галузей історичної науки», 21–22 червня, 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 103–106; Бутко А.О. Нумізматична колекція Світловодського міського краєзнавчого музею як джерело вивчення історії грошового обігу «Задніпрських місць» Гетьманщини. Український нумізматичний щорічник. Гол. ред. В. Орлик; Заст. гол. ред; І. Демуз; Відп. секретар А. Бойко-Гагарін. Інститут історії України НАН України; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди»; Центральноукраїнський національний технічний університет. Вип. 3. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 114–124.

⁴ Бутко А.О. Історико-джерелознавчий опис документів з прав власності на «грунти» території «Задніпрських місць» XVII – першої половини XVIII ст. Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». №8. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2019. С. 76–98; Бутко А.О. Джерелознавча проблема визначення права власності на «грунти» території «Задніпрських місць» на основі документів кінця XVII – першої половини XVIII століття. Наукові записки. Серія: Історичні науки.

Таким чином, наведений вище історіографічний аналіз свідчить, що територія, яка ідентифікується як «Задніпрські місця» Гетьманщини, була об'єктом вивчення майже двісті останніх років, що охоплюють три основні хронологічні періоди і присвячені різним аспектам заселення та колонізації Півдня України. Їх автори побіжно торкаються окремих проблем характеру колонізації «Задніпрських місць» Гетьманщини, ролі у цих процесах «народної і урядової колонізації», визначення етапів господарчого освоєння краю, складу та кількості населення, церковного устрою, публікують нові архівні матеріали тощо. Але всі вони відрізняються ідеологічними засадами, методологічними підходами, зумовленими часом написання цих праць. Тож існує нагальна потреба не лише уточнити наведені в них дані, а й переосмислити сам факт виникнення «Задніпрських» місць у світлі відображення певних державницьких ініціатив уряду Гетьманщини в розширенні своєї території на Дніпровське Правобережжя. Крім того, із середини XVIII ст. – часу зникнення назви «Задніпрські місця» в історичних джерелах – означена територія так і не стала об'єктом окремого ґрунтового дослідження ні вітчизняних, ані зарубіжних істориків. У російській історіографії XIX ст. територія «Задніпрських місць» Гетьманщини розглядалася в контексті дослідження Нової Сербії та Новоросії. У свою чергу, українські дослідники запорозького козацтва та Запорозької Січі територію Задніпровських місць розглядали лише як невід'ємну складову її території. У радянській історіографії історичні процеси на досліджуваній нами території розглядалися також в контексті дослідження Дикого Поля, Запорозької Січі, але ці дослідження страждали ідеологічною заангажованістю, підпорядковувалися принципам партійності та класової боротьби. Крім того, їх визначав інтернаціональний чинник в історичному розвитку СРСР – прагнення «братських народів» до об'єднання та спільного освоєння нових територій. Сучасні вітчизняні історики продовжують розглядати історію Задніпровських місць в контексті дослідження Степової України, Правобережної України, запорозького козацтва та Запорозької Січі. Водночас в регіональній історії Задніпровські місця вивчаються як складова ареалів Чигиринщини, Криловщини, Кременчуччини,

територій Нової Сербії, Єлисаветчини, сучасної Кіровоградської області, її окремих районів.

Усе це показує необхідність та перспективність системного й комплексного дослідження «Задніпрських місць» Гетьманщини в контексті визначення характеру та етапів колонізаційних процесів, територіально-адміністративного статусу означеної території, характеру та форм її господарського освоєння, ролі в цих процесах гетьманського уряду тощо.

1.2 Джерельна база матеріалів з історії Задніпровських місць

У цьому дослідженні використані значний обсяг різноманітних джерел, класифікація яких визначаються предметом, метою, завданнями та особливостями як самої джерельної бази дослідження так предметом дослідження.

За видовою приналежністю дослідженні джерела поділяються на писемні (документи, карти, зображення) та речові (речі військового, господарського, побутового, культового призначення, нумізматичні матеріали).

Джерельна база писемних матеріалів з історії господарського освоєння, заселення та стану духовно-релігійного розвитку території Задніпровських місць розпорошена не лише між архівами, а й між державами. Документів, які висвітлюють історію заселення чи відселення, соціально-економічний стан та господарський розвиток території Задніпровських місць Гетьманщини в XVII – першій половині XVIII ст. в архівних установах України збереглося відносно небагато. Натомість завдяки особливостям історичних умов, у яких розвивалася документалістика України, значний масив документів знаходиться у фондах архівних установ Російської Федерації, в Москві та Санкт-Петербурзі, та Польщі. Доступні писемні джерела з означеної теми дають багатий фактичний історичний, юридичний, соціально-економічний, хронологічний, філологічний, топонімічний, іменний та генеологічний матеріали. Серед зазначених джерел бракує, передусім, корпусних, які б давали повне уявлення про хід заселення і господарське обживання краю, його адміністративний устрій, кількість поселень та склад жителів тощо. Та

все ж наявні архівні документи, як нововиявлені, так і введені в науковий обіг, дають змогу комплексно дослідити історичні процеси заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць в XVII – першій половині XVIII ст.

За формальною ознакою способу відтворення і зберігання опрацьовані автором писемні джерела поділяються на опубліковані та архівні.

Опубліковані джерела репрезентують масив документів, що були введені в науковий обіг у працях О. Андрієвського¹, П. Іванова², І. Каманіна³, Д. Яворницького⁴, А. Пивовара⁵, Г. Швидько⁶ та в колективних працях за редакцією І. Павловського⁷, за редакцією Н. Бокій, О. Брайченко, Л. Куценко⁸. В журналі «Киевская старина» був опублікований документ про пасіку Б. Хмельницького за р. Тясмин⁹.

У радянський період було опубліковано лише деякі документи (в основному, пов'язані з гайдамацьким рухом на території краю) , а після Н. Полонської-Василенко питання про необхідність видання збірника документальних матеріалів, в тому числі з історії колонізації Запорожжя, куди входили б документи, пов'язані із Задніпровськими місцями Гетьманщини, не порушувалось.

До опублікованих джерел також належать картографічні матеріали, які дають нагоду реконструювати межі чи кордони Задніпровських місць, встановити відносно

¹ Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. ЗООИД. Одесса, 1886. Т.14. С. 283–718; Материалы для истории Южнорусского края в XVIII веке (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А. Андриевским. Одесса, 1886. 433с.

² Иванов П.А. Материалы по истории Запорожья в XVIII в. ЗООИД. Т. XX. 1897. С. 60–100.

³ Каманин И.М. Материалы по истории козацких землевладений 1494–1668 гг. ЧИОНЛ. К., 1894. Кн. 8. Отд. III. С. 3–28.

⁴ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. Владимир: Типо-Литография Губернского Правления, 1903. Т. 1–2. 1072 с. +1179 с.

⁵ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. 336 с.

⁶ Швидько Г.К. Джерела до історії міграції населення Гетьманщини та Задніпров'я у XVIII столітті в фондах архіву зовнішньої політики Росії. Січеславський альманах. Т. 6. Дніпропетровськ, 2011. С. 24–30.

⁷ Труды Полтавской архивной ученой комиссии. Полтав. учен. арх. комис.; изд. под ред. И. Фр. Павловского и др., вып. 15. Полтава, 1917. 166, 16, 104 с.

⁸ До джерел історії краю з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: навч. посібн. Н.М. Бокій, О.Д. Брайченко, Л.В. Куценко; уклад. Ю.В. Кравченко. Кіровоград: УОКО: ОІУВ; Кіровоград: КДПУ, 1994. 192 с.

⁹ Пасека Богдана Хмельницького. Киевская старина. Раздел: документы, известия и заметки. 1901. Т. 72. № 1–3, январь. 21 с.

точну кількість населених пунктів та їх місцезонашування. Варто зазначити карти: 1) виконану де Боскетом у 1745 р. за результатами опису території, вона є одним із перших і найбільш повних картографічних зображень території цього краю середини XVIII ст.¹ (Рисунок 3); 2) карту «Задніпровських володінь Келебердянської і Переволочанської сотень Полтавського полку» (Рисунок И). Цю карту за підписом козацьких сотників Г. Штепи і М. Козельського складено під час опису задніпровських поселень сотень Полтавського полку. У березні 1752 р. карту разом із матеріалами опису надіслано в Полтавську полкову канцелярію. Оригінал карти зберігається в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) у фонді Генеральної військової канцелярії². Обидві карти було опубліковано дослідником А.В. Пивоваром в збірнику документів з історії Задніпровських місць до утворення Нової Сербії в середині XVIII ст.³

Неопубліковані джерела – це архівний документальний матеріал, що в основному зберігається у фондах ЦДІАК України та ІР НБУВ. Зокрема документи з прав власності на «задніпрські ґрунти»⁴ та з історії церковного руху на території Задніпровських місць⁵. Власне, в ході роботи над дисертацією нововиявлений архівний матеріал, що стосується зазначених питань, опрацьований і упорядкований автором, підготовлений до видання у двох збірниках документів, які супроводжуються коментарями та вступною аналітичною статтею. У процесі дослідження автором було опрацьовано близько 250 документів, що зберігаються у фондах ЦДІАК України, з матеріалів Генеральної військової канцелярії: Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437, матеріалів Київської духовної консисторії: Ф. 127. Оп. 1021 та у фондах ІР НБУВ, з матеріалів збірки документів про утворення Нової Сербії з колекції О.М. Лазаревського: Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59303–59347.

До складу вищезазначених архівних справ входять документи, що за своїм походженням відносяться до діловодної документації Гетьманщини. Вони прямо

¹ ОР БАН Росії. Д. 545, теж: ІК НБУВ. Дд. 43528, 43530.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 1.

³ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 38, 187.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437; ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Дд. 59303–59347.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1021. Спр. 20.

пов'язані з історією заселення, відселення та господарського освоєння території Задніпровських місць у першій половині XVIII ст. (імператорські укази та настанови, гетьманські універсали, інструкції та розпорядження Генеральної військової канцелярії, донесення гетьманові та російському Сенату) у складі Миргородського і Полтавського полків. До них належать також розпорядні документи та описи задніпровських землеволодінь вищезгаданих полків 1752 р., що були зроблені в зв'язку з їх передачею під Нову Сербію (імператорські укази, гетьманські укази, універсали, розпорядження, повідомлення, промеморії, вимоги посадових та службових осіб, рапорти, донесення). Документи в архівних справах не впорядковані в питаннях їх походження та датування. Відповідно ми пропонуємо виокремити наступні блоки документів, враховуючи їх походження та час побутування: I. Документи з історії Задніпровського краю до поселення сербів; II. Іменні укази гетьману К. Розумовському в зв'язку з відведенням «Задніпрських» місць під поселення сербів; III. Розпорядчі документи гетьмана К. Розумовського 1752 р. у зв'язку з поселенням сербів; IV. Настанови та донесення стосовно опису «Задніпрських» місць, відведених у 1752 р. під поселення сербів.

У свою чергу, за походженням усі писемні джерела, що були використані в дисертації, можна розділити на три групи:

- 1) матеріали центральних органів влади і управління Речі Посполитої та Російської імперії;
- 2) документи урядових органів влади (Генеральної військової канцелярії);
- 3) документи козацьких органів влади (Миргородської, Полтавської полкових канцелярій, сотенних канцелярій).

За видовою приналежністю документи з історії заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць поділяються на актові, справочинні, статистичні, картографічні.

Актові джерела, у свою чергу, поділяються на дві підгрупи: 1) законодавчі акти (королівські та царські (імператорські) укази та розпорядження, гетьманські універсали, укази Генеральної військової канцелярії, укази Комісії економії; 2) міждержавні договори та їх ратифікації, описи кордонів при розмежуванні.

До групи справочинних джерел належать документи, які виникли в процесі діяльності канцелярій – Генеральної військової, Миргородської та Полтавської полкових. Означені документи за походженням та інформативною наповненістю можна розділити на п'ять груп канцелярської діловодної документації.

1) Документи, які надходили у Генеральну військову та/або від неї в полкові канцелярії від вищих органів влади і військового управління (донесення Сенату, витяги з міждержавних договорів та їх ратифікації, витяги з описів кордонів при розмежуванні, гетьманські ордери, промеморії, вимоги, повідомлення). Так, серед документів центральних органів влади і управління варто зазначити укази російських імператорів та польських королів (ординації, фундації про заснування замків і містечок, надання їм привілеїв), центральних установ Російської імперії (Сенату, Військової колегії, Колегії іноземних справ та ін.). Тексти міждержавних угод є джерелом інформації про перехід, закріплення за державами означеної території та встановлення міждержавних тогочасних кордонів.

2) Документи, створені полковими канцеляріями, які направлялись за призначенням у Генеральну військову або сотенні канцелярії (рапорти, донесення, повідомлення, узагальнені відомості та описи).

3) Документи, які надходили в канцелярії полків від сотників, сотенної старшини (донесення, рапорти, відомості, описові та статистичні документи, звіти, скарги).

4) Документи приватного характеру, які надійшли в Сенат, Генеральну військову та полкові канцелярії від військових посадових осіб (клопотання, чолобитні про відшкодування втрат від татарського набігу, про виділення землі під заселення слободи, про право спадкування ґрунтів та підтвердження права власності, щодо утисків своїх володінь тощо).

5) Документи приватного характеру, які видавалися королем, імператором, надійшли з Сенату, Генеральної військової канцелярії військовим посадовим особам. В основному це документи, що висвітлюють питання про право власності на «ґрунти» (в XVII – першій половині XVIII ст. це поняття охоплювало всі природні угіддя), – універсали, витяги з реєстрів та записів Руської і Коронної метрик,

урядові кріпості, посвідчені купчі, надання, судові декрети і матеріали справ, відповіді на челобитні до урядів та інші.

До групи статистичних джерел належать описи та посвідчувальні документи з прав власності на «грунти», описи територій сотень, реєстри господарських об'єктів, поіменні відомості про жителів, зведені відомості про поселення. Саме статистичні документи містять інформацію про чисельність населення Задніпровських місць, його соціальний та етнічний склад, кількість поселень, кількість господарських об'єктів за їх власниками.

До них належать описи надання території містечкам Чигирин (1589) і Крилов (1616) при їх фундації, матеріали складених у 1752 р. детальних описів «задніпрських поселень», основний масив яких вважається втраченим. Найбільш ранніми документами, в яких зазначається право приватної власності на природні угіддя за р. Тясмин, є тестамент чигиринського козака Т.Ф. Волевача, датований 1601 р.¹, та купча від 1615 р.² Документальні джерела більш раннього періоду нам не відомі. Останні документи, у яких згадуються Задніпровські місця, відносяться до 1754 р., коли, у зв'язку з утворенням поселення Нової Сербії, розпорядженням російського уряду для відселення місцевих жителів з території Задніпровських місць відводиться територія південніше їх попереднього проживання. Статистичні дані духовно-релігійного характеру (кількість церков та священників, їх прихожан, кількість шлюбів, народжень, хрестин, смертей) містять документи Зашнурної книги Криловської протопопії³ та документи книг фонду Київської духовної консисторії, архівних справ Київської єпархії (ЦДІАК України. Ф. 127), фондів Інституту рукопису НБУВ (Ф. I, Ф. II, Ф. IX, Ф. 40, Ф. 61).

Речові джерела представлені матеріалами XVII – першої половини XVIII ст. з території Задніпровських місць, що знаходяться в музейних зібраннях, зокрема в Світловодському краєзнавчому музеї. Експонати надійшли до музею в результаті пошукових заходів зі збирання підйомного матеріалу на місцях розташування населених пунктів (давніх житлових чи господарських споруд) або випадково

¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1021. Спр. 20. Арк. 44 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1021. Спр. 20. Арк. 43 зв.

³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1021. Спр. 20. Арк. 1–30.

виявлених при сільськогосподарських, будівельних чи інших роботах. До них належать предмети побуту (керамічні вироби та їх уламки, залізні та бронзові кухонні приналежності, прикраси), залізні сільськогосподарські та ремісничі знаряддя праці (серпи, коси, окуття лопат, плуги, чересла, сокири, молотки, цвяхи, ланцюги тощо), козацькі предмети озброєння та побуту (елементи крем'яних рушниць і пістолів, кулі і кулелійки, гарматні ядра, шаблі, ножі, наконечники списів, сокири, кремені, похідні однозубі виделки, підкови від чобіт, люльки-носогрійки, персні, натільні хрестики), елементи кінської зброї (вудила, ремінні кільця, стремена, підкови), а також нумізматичний матеріал (Додаток Б, В).

У зібранні Світловодського краєзнавчого музею нумізматичний матеріал за своїм місцем виявлення прямо пов'язаний із Задніпровською територією Гетьманщини та датується до середини XVIII ст. Музейна нумізматична колекція дає нагоду пролити світло на особливості регіонального грошового обігу в аспектах тривалості використання населенням певних грошових знаків, їх масовості та ходіння монет різного походження. Кількісно незначний нумізматичний матеріал представлений монетами дрібних номіналів, які за походженням належать до: кримськотатарського (4 шт.: срібні башлики), польсько-литовського (12 шт.: срібний драйпелькер, два срібні півтораки, один срібний гріш, вісім мідних «коронних» Речі Посполитої та литовських солідів (шеляги, боратинки)), прибалтійського (фальшивий тогочасний ризький солід) та російського чекану (19 шт.: мідні копійки, деньги, полушки) (Додаток В).

1.3 Методологічні засади дослідження з історії заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць

Методологічну основу роботи складають загальнонаукові принципи історизму, системності, аксіології і об'єктивності, покликані забезпечити вирішення основних способів розв'язання наукової проблеми, формують вимоги до проведення історичного дослідження. Зокрема, принцип історизму зумовлює розгляд процесу формування Задніпровських територій в його еволюції, від початків колонізації до

скасування статусу окремої території Гетьманщини, враховуючи конкретно-історичні умови, що склалися в XVII – першій пол. XVIII ст. Задля реалізації цього принципу в дослідженні було проаналізовано причини утворення Задніпровської території Гетьманщини, етапи її заселення та господарчого освоєння, формування церковного укладу. Також схарактеризовані геополітичні умови виділення Задніпровських місць фактично в окрему територію, що контролювалася гетьманським урядом.

Зміст принципу системності передбачає розгляд об'єкта дослідження в якості певної цілісності, в якій взаємодіють усі її складові. Відповідно задіюючи цей принцип, була розкрита цілісна картина впливу на колонізаційні процеси зовнішньо-політичного та військового чинників, визначено роль внутрішніх обставин реалізації політики уряду Гетьманщини стосовно Задніпровської території, схарактеризовано місце Задніпровських земель у складі Запорозької Січі, а пізніше Гетьманщини, комплексний характер чинників, які впливали на колонізаційні процеси, а відтак і на ліквідацію цієї частини Гетьманщини Російською імперією.

Оскільки принцип аксіології передбачає усвідомлення значимості здобутих результатів для сучасної історичної науки, то він став керівним при формуванні теми дослідження, у постановці дослідницьких завдань, визначенні місця Задніпровської території в процесі не лише колонізації Південної України, а й відображення державницьких спроб Гетьманського уряду розширити територію козацької автономії.

Об'єктивність історичного дослідження гарантується такою організацією дослідницького процесу, яка передбачає всебічне охоплення явища з метою виявлення природи його походження, зміст і розмаїття його зв'язків з історичною реальністю, врахування результатів попередніх досліджень та запропонованих точок зору, творчий підхід у застосуванні різноманітних методів дослідження, а також у намаганні враховувати досягнення в інших галузях науки. Відповідно принцип об'єктивності націлював на максимальне розкриття різнобічних чинників, які могли впливати на формування Задніпровських місць як окремої території Гетьманщини, зі своєю специфікою колоніального освоєння. Притримання означеного принципу

передбачає комплексний та системний аналіз усієї сукупності джерел, порівняння та зіставлення змісту яких дає змогу відтворити об'єктивну картину історичного минулого. У процесі дослідження автором були проаналізовані різнопланові архівні джерела, нумізматичні, етнографічні та археологічні матеріали, що стосуються заселення, функціонування та скасування Задніпровських місць Гетьманщини, зроблено спробу комплексного аналізу чинників, які мали безпосередній вплив на формування етапів колонізації, особливостей господарчого розвитку, територіально-адміністративного підпорядкування тощо. Задля об'єктивної інтерпретації історіографічного та архівного матеріалу, що був у розпорядженні дослідника, застосовані джерелознавчі методи дослідження в поєднанні з методами бібліографічної та архівної евристики.

Відповідно до визначеної мети й поставлених завдань зазначені принципи автором реалізувалися завдяки застосування комплексу загальнонаукових методів – логічного методу наукового пізнання з притаманним йому аналізом, синтезом, порівнянням, узагальненням, а також спеціально-історичних методів пізнання історичної дійсності: описового, історико-генетичного, історико-порівняльного, ретроспективного, історико-типологічного.

Логічний метод дає змогу розкрити не лише сутність явища та вияви його генези, а й відтворити досліджуваний об'єкт у світлі системного впливу на нього різнохарактерних явищ. Застосування під час аналізу джерел логічного методу дає нагоду змодельовати об'єкт дослідження як результат протистояння уряду Гетьманщини намаганням Речі Посполитої захопити території за Дніпром, південніше Тясмину.

Спеціально-історичні методи являють собою сполучення таких методів, використання яких продиктоване особливостями історичного об'єкта та предмета дослідження. До цих методів належить описовий як складник інших методів, що дає змогу не лише широко, а й детально розкрити фактичний матеріал, який склав основу дослідження. До цього методу вдавалися для розгляду історико-географічних характеристик території Задніпровських місць Гетьманщини, висвітлення моментів протистоянь Гетьманського уряду і Запорозької Січі,

Гетьманщини і Речі Посполитої, особливостей церковного устрою та господарської діяльності населення, товарно-грошових відносин.

Історико-генетичний метод дає підстави простежити еволюційні зміни історичних явищ. Він поєднує аналітично-індуктивну й описову складові дослідницького процесу. Завдяки його використанню розкривається «біографія» історичного об'єкта (в нашому випадку – Задніпровських місць) від часу з'яви цієї назви до її зникнення в історичних документах. У роботі завдяки цьому методу було розкрито динаміку виникнення населених пунктів, зміну їх статусу, чисельності населення, розвиток власницьких та товарно-грошових відносин.

У свою чергу, історико-порівняльний метод дає змогу зіставляти історичні об'єкти в часі й просторі, виявляючи схоже й відмінне між ними, оперуючи аналогією ознак, що їх характеризують. Цей метод слугує досліднику в процесі інтерпретації чи реконструкції історичного явища, щоб гіпотетично доповнити відсутню інформацію, проводячи аналогію зі схожими, але добре вивченими явищами і процесами. Разом з тим цей метод уможливорює робити більш широкі історичні узагальнення. У даному випадку історико-порівняльний метод вжито для порівняння основ функціонування задніпровських сотень Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини із засадами функціонування сотень цих полків на лівому березі Дніпра.

Ретроспективний метод дав підстави дослідити динаміку демографічних процесів, розкрити зміну соціальної складової населення на різних етапах колонізації краю, виявити участь правобережного та лівобережного населення в цих процесах. У результаті було проаналізовано співвідношення різних соціальних груп Задніпровських місць, звернено увагу на умови формування нових соціальних груп, притаманних саме цій території.

Нарешті, історико-типологічний та історико-генетичний методи дали змогу не лише визначити основні типи поселень на вказаній території, а й простежити зміну їх статусу, узгодити картографічні дані з описами території, провести типологію джерел.

У методології досліджень економічної історії та динаміки розвитку населених пунктів Задніпровських територій Гетьманщини ми керувалися відповідними рекомендаціями, що знайшли своє відображення в працях В.М. Орлика, присвячених дослідженню проблем економічної історії Російської імперії та дослідженню волосько-молдавських поселень в Україні¹.

Крім того, із джерелознавчих методів було застосовано типологічний метод, який дав нагоду класифікувати джерела за формальною ознакою способу їх відтворення, походженням, видовою належністю тощо. Метод архівної евристики сприяв отриманню нової інформації з архівних джерел, пов'язаних з описами території Задніпровських місць та процесом її скасування.

Висновки до Розділу 1.

Таким чином, під час написання роботи було проведено історіографічний аналіз широкого спектра наукової та історико-краєзнавчої літератури, яку умовно можна поділити на групи: 1) історіографія періоду Російської імперії; 2) наукова спадщина радянських учених; 3) праці сучасних українських та зарубіжних дослідників (із 1991 р.). Їх аналіз показав необхідність уточнення та переосмислення факту виникнення «Задніпрських» місць Гетьманщини у світлі державницьких ініціатив уряду Гетьманщини, що прагнув розширити свої території на Дніпровське Правобережжя. Крім того, означена територія не була об'єктом окремого комплексного і системного дослідження, а розглядалася лише побіжно в контексті історії інших територіальних формувань Правобережжя XVII – сер. XVIII ст.

Джерельну базу дослідження складають три основні: 1) опубліковані та неопубліковані архівні джерела; 2) опубліковані картографічні документи XVIII ст.; 3) речові джерела, що зберігаються в музейних колекціях. Загалом автором опрацьовано та введено в науковий обіг близько 250 архівних

¹ Орлик Василь. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVIII. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 59–64; Орлик В. До питання волосько-молдавських поселень на Україні. Київ: КДЛУ, 1996. 31 с.

документів. Речові джерела також поділяються на кілька підгруп за функціональною ознакою. Особлива роль у відображенні грошових відносин належить нумізматичному зібранню Світловодського краєзнавчого музею.

Науково-методологічні засади дисертаційної роботи зумовлені особливостями предмету дослідження та характером джерел і базуються на використанні широкого спектра наукових принципів, загальнонаукових та спеціальних історичних методів, що дало змогу охопити всі аспекти історії Задніпровських місць від початку заселення та виділення в окрему територію до її ліквідації у зв'язку з утворенням російським урядом Нової Сербії. Водночас використання джерелознавчих методів та методів архівної евристики дало нагоду проаналізувати, класифікувати та ввести в науковий обіг нові архівні джерела.

Отже, при написанні роботи було залучено широкий спектр історичної літератури, доступного джерельного матеріалу, використані методи дослідження, що дало підстави визначити причини та обставини виділення Задніпровських місць в окрему господарську та адміністративну територію Гетьманщини.

Проблеми розглянуті у даному розділі висвітлені у публікації автора [6].

Розділ 2

ТЕРИТОРІЯ ЗАДНІПРОВСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ В XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

2.1 Фактори формування Задніпровських місць, як осібної території Гетьманщини

В основі появи на історичних мапах «Задніпрських місць» Гетьманщини мала місце складна геополітична ситуація протистояння між Московським царством, Річчю Посполитою та Оттоманською Портою в битві за Україну в XVII – першій половині XVIII ст. Відомо, що Андрусівським договором 1667 року було закладено підвалини поділу України між Річчю Посполитою і Московським царством, які пізніше були підтверджені умовами «Трактату про вічний мир» 1686 року між цими державами. Статтями «Трактату про вічний мир» (1686) територія Гетьманщини, в тому числі на південь від річки Тясмин, закріплювалася за Московським царством. У тексті зазначеного «Трактату...» територія Правобережжя середньої течії р. Дніпро позиціонується саме як задніпровська територія по відношенню до Московського царства, володіння якого, включно з Гетьманщиною, знаходилося переважно на Дніпровському Лівобережжі. Це знайшло відображення в тексті документа, де володіння Речі Посполитої разом з розташованими на ній містами характеризується наступним чином: «Также, если Королевского Величества подданные от Полоцкаго и от Витебскаго краю или в Заднепровских городех...»¹. Таким чином, з кінця XVII ст. територія вздовж правобережжя середньої течії р. Дніпро визначається як «за Днепром рекою». Вся означена територія, включно з місцевістю на південь від річки Тясмин, що відходила у володіння Московського царства, за договором повинна була залишатися незаселеною прикордонною пусткою. Вона отримує назву, що визначається географією її місця розташування щодо Московії як «территория по той стороне Днепра». При розподілі території України між Річчю Посполитою і Московським царством факт належності означеної

¹ ПСЗРИ: Собрание первое. Т. II. № 1186. С. 775.

території Чигиринському полку Гетьманщини не брався до уваги. Не бралися до уваги при цьому і чинні приватновласницькі відносини, у відповідності з якими за купчими і займами на означеній території була власність вихідців із Чигиринського полку, що буде показано в Розділі 4. Це означає, що під час розподілу вказаної території повністю ігнорувалися традиційні права та інтереси поселенців із Правобережної України.

У свою чергу, за Бахчисарайським мирним договором (1681) між Московією, Портою і Кримським ханством почала діяти домовленість не освоювати землі між річками Дніпро і Буг. Але, незважаючи на міждержавні угоди, все ж відбувалося повільне господарське опанування території в процесі так званої «народної колонізації», про що мова буде йти в Розділі 3.

Після поразки російських військ у Прутському поході (1711) та підписання однойменного мирного договору перед російською стороною виникла гостра необхідність відселити самопоселенців «гетьманського» Правобрежжя на лівий берег Дніпра. Територія на південь від річки Тясмин в універсалі гетьмана І. Скоропадського 1711 року про переведення означених жителів цієї частини Гетьманщини в лівобережні сотні Миргородського полку фігурує під назвою «Задніпрський край»: «Его царского Пресветлого величества Войска Запорожского гетьман Иоанн Скоропадский. Пану полковникови миргородскому, п.п: старшине полку, сотникам, атамане городской и сельской, войтам, также духовного и свецкого чину, войсковим и посполитим того ж полку обивателям, кому коя век о том ведати надлежит, сим нашим ознаймуем универсалом по нево ж Пресвятейшей и всемилостивейшей наш государь, его царское величество постановление Вечного миру з королевским величеством Польским и Реччу Посполитою договори, хотячи привести в исполнение, соизволил неединократним своим подтвердити указом, даби того бочного Заднепрского краю люде на сюю всеконечне перебиралися сторону...»¹. Звертають на себе увагу дві обставини: перша, що переселенням людності із «Заднепрского краю» займається саме гетьманський уряд, а не власне російська адміністрація (це наводить на думку, що на початку XVIII ст. вказана

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 208.

територія вже знаходилася в адміністративно-територіальному підпорядкуванні уряду Гетьманщини); друга, що назва «Заднепрский край» формулюється в документі як узвичаєна і всім зрозуміла.

1732 роком датується доручення київського генерал-губернатора графа фон Вейсбаха генералу-квартирмейстру Федору фон Штофелю провести опис означеної території. До нас дійшла копія цього опису, що була складена, ймовірно, ближче до середини 1740-х рр. У своєму заголовку «Копия с описи Заднепрским местам 1732 году генерала квартирмейстера, что ныне генерал лейтенант, Фонштофеля» вже утримує задокументовану географічну назву «Задніпрські місця»¹.

Перемога Росії у війні з Туреччиною в 1735–1739 рр. мала своїм наслідком остаточне закріплення за Російською імперією означеної території. Відповідно в урядових документах Гетьманщини початку 40-х рр. XVIII ст. ця територія фігурує як територія «по той стороне Днепра». При згадці в тогочасних документах населених пунктів та їх жителів акцентується увага на географічне розміщення відносно Дніпра у формі «заднепрских». Так, у донесенні Генеральної військової канцелярії в Сенат 1743 р. про село Стецівку, наданому генералом, графом Вейсбахом козаку Гараджі, якій характеризується як «тамошного заднепрского села Стецевки житель»². Тут же в документі додається: «к тому же те заднепрские села имеют быть по подписанному в Правительствующий Сенат от войсковой Генеральной канцелярии мнению причислены к Малороссийским полкам».

В адресованій генерал-лейтенанту Бібікову чолобитній Генеральної військової канцелярії від 1744 р. щодо спадкоємних ґрунтів лубенського полковника Петра Апостола під Криловом, підкреслюється задніпровське розташування слободи: «недвижимостей той заднепрской слободки Криловской»³, а далі фігурує і власне назва «Задніпрські місця»: «означенние Заднепрские места причислены к Миргородскому полку».

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 193–196 зв., теж: ІР НБУВ. Ф. II. Д. 1965. Арк. 941–945.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 18773. Арк. 2.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 18781. Арк. 1.

Пізніше, в іменному указі імператриці Єлизавети від 12 жовтня 1752 р. гетьману К. Розумовському з приводу прав на «задніпрські ґрунти», зазначається: «те Заднепрские отдаленные места по последнюю Турецкую войну и в российском владении не били»¹, а далі рекомендується: «чтоб тогдашнему миргородскому полковнику Капнисту (в которого в ведомстве заднепрские поселения били) в тех Заднепрских местах никаких новых поселений не заводитъ».

Плани передачі «Задніпрських місць» Гетьманщини в 1752 р. під поселення сербів зумовили появу низки іменних та сенатських розпорядчих документів на ім'я гетьмана К. Розумовського, в яких йому наказується провести опис території, наявні поселення та населення. У свою чергу, урядова гетьманська канцелярія переадресовує ці розпорядження миргородському та полтавському полковникам, які з часом подають відповідні описи до Генеральної військової канцелярії. Так, донесення гетьману К. Розумовському миргородського полковника Ф. Остроградського від 21 квітня 1752 р. містить додаток вимог до опису території полку, який було складено секунд-майором О. Нікіфоровим. У ньому Нікіфоров зазначає: «я во описании заднепрского поселения находится буду»², тобто в цьому документі правобережні поселення називаються саме задніпровськими. Водночас у донесенні архангелогородського сотника Попатенка миргородському полковому писарю Козачковському 1752 р. зазначається: «...о размерении земли Заднепрской комиссия поручена, того ради ... прошу об определении ныне по означенные с издревле принадлежащие к означенным селам к сотне Архангелогородской места»³, де вже йдеться не лише про задніпровські поселення Архангелогородської сотні, а означається як «земля Заднепровская» вся територія, на якій вони розташовані.

Таким чином, за документами першої пол. XVIII ст. можна простежити хронологію формування назви «Задніпровські місця»: в універсалі гетьмана І. Скоропадського 1711 р. фігурує «Задніпрський край»; в документах Гетьманщини початку 40-х років XVIII ст. вона називається як «территория по той стороне Днепра», тоді як поселення та їх жителі вже іменуються як

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59345. Арк. 119.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 206.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 159.

«заднепрские»; термін «Заднепрские места» з'являється в офіційних російських урядових документах в середині 40-х рр. XVIII ст.; власна назва «Задніпрські місця» закріплюється в документах з 1744 р. внаслідок остаточної передачі цієї території в підпорядкування лівобережним Миргородському та Полтавському малоросійським полкам. Велика кількість документів, у яких і фігурують Задніпровські місця, датуються 1752 р. і наступними кількома роками у зв'язку з передачею цієї території під поселення сербів та інших балканських народів під назвою «Нова Сербія».

Отже, поступово територія на південь від річки Тясмин з кінця XVII століття закріплюється за Московським царством під термінологією «территория по той стороне Днепра», що визначалася географічним місцем розташування щодо її володінь на Лівобережжі. Важливо, що ця Правобережна частина російських володінь в документах фігурує як невід'ємна складова території Гетьманщини, уряд якої брав участь у її колонізації та реколонізації, в територіально-адміністративному управлінні. Сама ж назва «Задніпрські місця» згідно з документами XVII – середини XVIII ст. формувалася поступово в кількох варіантах як назва територіальної складової Гетьманщини, де визначальною було лівобережне розташування адміністрації лівобережних полків, за сотнями яких закріплювалася означена територія.

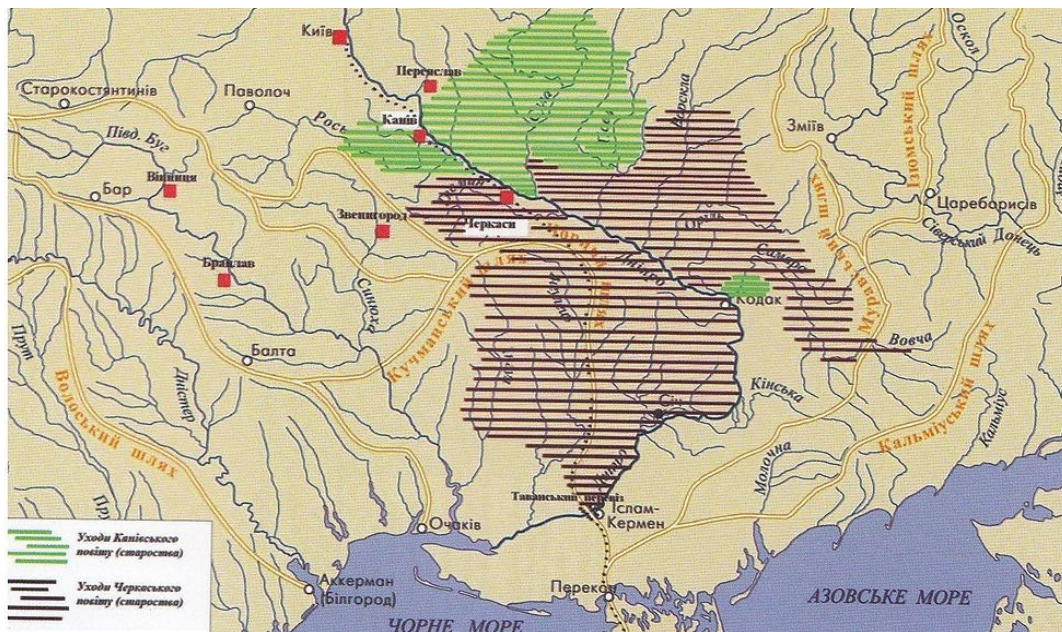
Водночас необхідно зазначити, що в період польського панування був відсутнім задокументований термін «Задніпрські місця». Це пояснюється тим, що для Речі Посполитої ця територія географічно не могла бути Задніпров'ям, оскільки розташовувалась за річками Тясмин і Вись на Правобережжі, а задніпровською територією в тогочасних польських документах фігурують землі Лівобережжя Дніпра. Так, в «Инструкции обывателей Киевского воеводства послам, отправленным на варшавский сейм 1699 г.» стосовно питання роздачі обивателям, які втратили свої задніпрянські маєтки, володінь Київської митрополії і Києво-Печерського монастиря, що відійшли до Польщі, зазначається саме їх задніпровське місцеположення: «...a osobliwie exules dobr odpalych za Dnieprem»¹.

¹ Архив ЮЗР: Ч. 2. Т. III. Университетская типография. Киев, 1910. С. 75.

2.2 Територія, кордони та адміністративне підпорядкування Задніпровських місць

Процес формування території Задніпровських місць був не менш складним та суперечливим, ніж формування її назви. Ще наприкінці XV – в XVI ст. означена місцевість частково входила до ареалу поширення господарської діяльності населення Черкаського староства Київського воєводства Великого Князівства Литовського (Рисунок А), згодом до Корсунського і Чигиринського староств, що виділились із Черкаського та частково Брацлавського воєводств Речі Посполитої.

Рисунок А

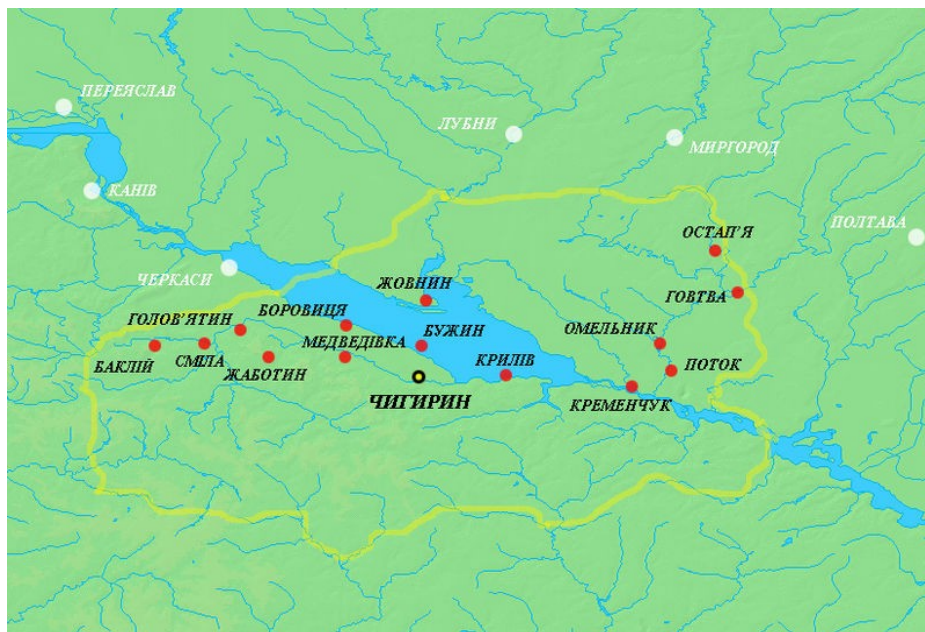
Території промислових уходів населення Черкаського та Канівського староств. Електронний ресурс.

Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Черкаське_староство#/media/File:Території_промислових_уходів_населення_Черкаського_та_Канівського_староств.jpg (дата звернення 17.09.2018 р.).

У наданні містечку Чигирин у 1589 р. дається опис меж території, що нас цікавить: «почавши от Тасменя вышей Чегрина в чотырех милях, через поле в реку Днепр, Днепром вниз до речки Суры, од Суры по реку Бог, от Богу аж по границу Корсунскую, зо всіми землями, грунты, польми, леси, боры, гаи, реками, озеры з ставыщи, пасеками, з лови зверными, рыбными, бобровыми и инными всякими

пожитками»¹. Дещо пізніше фундація містечка Крилов 1616 р.² включає опис ґрунтів у межах території Чигиринщини, які виділялися в користування його жителям уздовж р. Дніпро до Кременчука. Із середини XVII ст. зазначена територія входила до складу Чигиринського полку, а також частково Корсунського і Білоцерківського полків козацької держави Війська Запорозького³. Запровадження Б. Хмельницьким у 1649 р. полково-сотенного територіально-військового устрою в межах Вольностей Війська Зопорозького привело до того, що Чигиринський полк отримав статус окремої військово-адміністративної та територіальної одиниці, а підпорядкована йому територія простягалася по обидва береги Дніпра⁴, (Рисунок Б).

Рисунок Б

Межі Чигиринського полку. Електронний ресурс. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Чигиринський_полк#/media/File:Chyhyryn_Polk.jpg (дата звернення 17.09.2018 р.).

Щодо визначення меж земельних володінь Чигиринського полку А. Пивовар зазначає: «На жаль, в рамках існуючих реконструкцій полкового

¹ ІР НБУВ. Ф. 61. Спр. 768. Арк. 4 зв.–7. Копія надання Чигирину 1792 року; Архів ЮЗР. Ч. 5. Т. І. С. 82–90; Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на «задніпрські ґрунти». Рукопис. С. 143.

² Архів ЮЗР. Ч. 3. Т. І. С. 127–129.

³ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Підгот. до друку О.В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін. К.: Наукова думка, 1995. С. 8–9.

⁴ Крип'якевич Іван. Адміністративний поділ України 1648-1654 рр. Історичні джерела та їх використання. Ред. кол.: І.Л. Бутич, І.П. Крип'якевич, Ф.П. Шевченко, К.Ф. Март'янов (відп. секр). АН Української РСР. Інститут історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Вип. 1. К.: Наукова думка, 1964. С. 147.

устрою часів Богдана Хмельницького маємо не завжди вивірені картосхеми з територіальними межами Чигиринського полку, а вірніше – староства, із складу поселень якого могли формуватися відповідні сотні та інші полкові структури. Чи не найбільш прийнятною з них на сьогодні залишається схема адміністративного поділу 1648–1654 рр., що була укладена більше ніж півстоліття тому І. Крип'якевичем. Її спрощений варіант (із зазначенням лише основних поселень) дає досить реальне відображення правобережних володінь Чигирини вздовж Дніпра. Вглиб задніпровської території західна частина полку показана уже явно в усіченій конфігурації, яка охоплює лише верхів'я Висі і залишає осторонь значний клин території, що своїм краєм мав би виходити в напрямку до гирла Синюхи, а не до її початку. Не втручаючись в авторські уявлення, на наведеному фрагменті картосхеми нами додано лише умовний пункт із векторами напрямків для окреслення тогочасних володінь Чигирини»¹, (Рисунок В).

Рисунок В

Межі Чигиринського полку на фрагменті картосхеми адміністративного поділу України 1648-1654 років. Полки за Крип'якевичем: Електронний ресурс. Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Гетьманщиника-полки_\(за_Крип%27якевичем\).svg](http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Гетьманщиника-полки_(за_Крип%27якевичем).svg) (дата звернення 17.09.2018 р.).

Як зазначалося в першому підрозділі, згідно з умовами «Трактату про Вічний мир» (1686) між Московським царством і Річчю Посполитою, територія південніше річок Тясмин і Вись переходила у підпорядкування до Московського царства, при

¹ Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на «задніпрські ґрунти». Рукопис. С. 145.

тому що чіткого визначення кордону між державами не відбулося¹. Власне тогочасний кордон в тексті трактату визначався наступним чином: «...от устья реки Тясмины рубеж имеет быть вверх, в поле, прямою чертою веден, Чигирин не занимаю, к лесу, которой называется Черной, в сторону Их Царского Величества имеет належать»².

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. територія між Дніпром і Бугом поступово почала освоюватися вихідцями з Правобережжя (в основному з Чигиринщини та Чигиринського полку), а на початку 30-х рр. XVIII ст. ця територія була долучена, певною мірою формально, до володінь Миргородського і Полтавського полків, про що детально йтиметься в наступних розділах.

Лише в 1732 році, у відповідь на скаргу в зв'язку із самовільним захопленням і освоєнням задніпровських територій польською шляхтою гетьмана Д. Апостола та генеральної старшини до російського уряду³ був уперше проведений опис прикордонних із Польщею територій⁴. У цьому описі, здійсненому генерал-квартирмейстером Федором фон Штофелем, визначаються їх межі, які проходили, з одного боку, від гирла річки Тясмин униз до Дніпра та Запорозької Січі, а з іншого – від гирла р. Тясмин угору прямою лінією, оминаючи Чигирин, до Чорного лісу. Опис проводився з метою виявлення земель та угідь, які були самовільно захоплені й заселені поляками і підлягали поверненню до складу російської держави. У команду фон Штофеля, яка здійснювала опис, гетьманом Д. Апостолом були призначені представники Гетьманщини – гадяцький полковник Г. Грабянка і бунчуковий товариш П. Волевач разом із старожилами Миргородського полку, які добре знали ці землі. Старшина і старожили підтвердили правдивість російсько-польського кордону, спираючись на умови «Трактату про Вічний мир». За цим описом, кордон проходив від Дніпра до гирла Тясмина, вгору Тясмином до гирла р. Ірклій, далі по ній угору, оминаючи Чигирин, у напрямку до урочища Провороття між лісами Мотрониним і Чута, далі Провороттям, дорогою до Круглого байраку і

¹ Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. К., 1992. С. 114.

² ПСЗРИ: Собрание первое. Т. II, № 1186. С. 774.

³ ІР НБУВ. Ф. II. Д. 1740.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 193; ІР НБУВ. Ф. II. Д. 1965. Арк. 941.

до Чорного лісу. Під контролем Російської імперії були землі ліворуч зазначеного кордону¹. Ревізія визначеної території представниками комісії показала, що означені землі до Дніпра, в порушення умов «Трактату про вічний мир», захопили поляки, які намагалися поставити під свій контроль її господарське освоєння та заселення. «Це означає, що володіння польської шляхти фактично поширилися на задніпровські поселення Миргородського полку, доходили до берега Дніпра навпроти Кременчука. В результаті, – як пише у своєму дослідженні С. Шамрай, – землі колишніх колоністів Миргородського полку було знову повернено до Гетьманщини»². «Которыми местами поляки хотя завладели были, но в 1732 г. Господин генерал-квартирмейстер фон-Штофель с малороссийскою старшиною у поляков, из тогдашнего их владения, отобрали и во владение российское превратили по прежнему и описали»³, – зазначалося в рапортах⁴. Відповідно всі населені пункти, які за описом мали бути в межах Російської імперії, були знову повернуті у відання придніпровських сотенних адміністрацій Гетьманщини. Одночасно поселення, які виникли в означений період, були підпорядковані владі представника Миргородської полкової канцелярії, який мав також виконувати обов'язки сотника, а його ставка розташовувалася в Крилівській слободі⁵.

У свою чергу, визначення за результатами війни 1735–1739 рр. російсько-турецького кордону зумовило проведення чергового розмежування та опису кордону з Річчю Посполитою, яке мало місце в 1740 р. Потреба в цьому визначалася тим, що польська шляхта, вкотре скориставшись послабленням колонізаційних ініціатив на території Задніпровських місць з боку Гетьманщини, знову намагалася

¹ Січова О.В. Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Історія, 74–76, 2004. С. 39.

² Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 213.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 185.

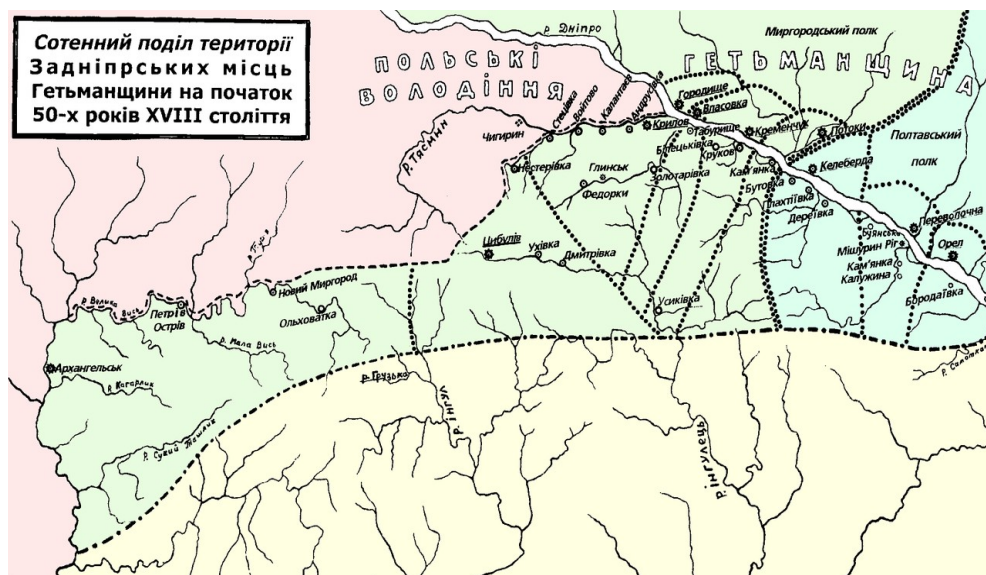
⁴ Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. ЗООИД. Одесса, 1886. Т.14. С. 341; Материалы для истории Южнорусского края в XVIII веке (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А. Андриевским. Одесса, 1886. С. 59.

⁵ Січова О.В. Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Історія, 74–76, 2004. С. 39–40.

перехопити ініціативу в цих процесах. У результаті було чітко описано і визначено лінію кордону від р. Дніпро до р. Буг¹.

Відповідно територія протяжністю близько 200 верст і шириною близько 20 верст від річок Дніпро і Тясмин до Синюхи і Бугу, починаючи з 40-х рр. XVIII ст. не тільки формально, а й фактично ввійшла до складу правобережних сотень Миргородського полку Гетьманщини, що знайшло своє відображення в указі Сенату 1743 р.² Зрештою, територія «Задніпрських місць», яка поступово наповнювалась переселенцями з лівобережних козацьких сотень, а починаючи з 40-х рр. XVIII ст. – й за участі правобережних сотень Миргородського і Полтавського полків, потрапляє в повне підпорядкування уряду Гетьманщини (Рисунок Г)³.

Рисунок Г

Карта сотенного поділу території «Задніпровських місць» Гетьманщини на початок 50-х років XVIII століття. Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 116.

Передача означених земель у підпорядкування Гетьманщині сприяла розвитку колонізаційної політики Гетьманського уряду та старшини Миргородського і Полтавського полків углиб територій, від річок Дніпро і Тясмин до річок Синюха і Буг. Але цей процес був складним і неоднозначним. Осадники і поселенці постійно стикалися з утисками польської та української правобережної шляхти, що не хотіла

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. арк. 196 зв.–197.

² ПСЗРИ: Собрание первое. Т. XI. №8813. С. 943–944.

³ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 116.

випускати зі своєї сфери впливу прикордонні території та населені пункти, обжиті в період її господарювання, зокрема в Потясминні, по Великій Висі. Перехід поселенців прикордоння із Польської області на російську сторону на постійне місце проживання, зустрічало з їхнього боку опір, затримання та повернення населення виставленими озброєними командами, супроводжувалося скаргами до російського уряду на його політику в цій сфері. «Урядові важко було боронити свої околиці, а зокрема Архангельське, що лежало далеченько від більших залюднених пунктів, наприклад, від Цибулева за 120 верст. Можливо через це, а так само не бажаючи сваритися з поляками, що виступають під цей час досить рішуче, уряд 17-го червня 1744 р. дає розпорядження за вказівкою Колегії іноземних справ, надалі всіх новопоселенців селити ближче до р. Дніпро, в місцевостях, за які не може бути суперечок, аж до остаточного розмежування з Польщею. Населення, що оселилось на р. Синюха, переселити далі вглиб території, але новооселене містечко Архангельське не руйнувати і не переносити в інше місце, а залишити його на місці. Для його оборони поставлено форпост з російським військом і українськими козаками», – пише у своєму дослідженні С. Шамрай¹.

З метою остаточного вирішення питання кордонів російський уряд мав урегулювати питання кордону з Польщею на півдні Правобережжя. З цією метою наприкінці 1744 р., беручи до уваги постійні претензії польської сторони на правобережні землі на південь від Тясмину, було розпочато чергове дослідження й опис вказаної території. До участі в розмежуванні було запрошено не лише представників Гетьманщини, а й делегатів-запорожців, оскільки ці землі, як вважав російський імперський уряд, колись належали Запорожжю (в таких ситуаціях уряд вдавався до дипломатичної гри – при потребі визнавав ці землі номінально за запорожцями, а після, навпаки, вів політику обмеження запорожців територіально)². Та, як свідчать документи, запорозькі делегати значної користі не принесли. Вони не володіли чіткою інформацією з питань визначення координат розмежування кордонів. Тому підполковник де Боскет, описуючи кордони, орієнтувався, головним

¹ Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 218.

² Иванов П.А. Материалы по истории Запорожья в XVIII в. ЗООИД. Т. XX. Одесса, 1897. С. 67–68.

чином, на свідчення старожилів Миргородського й Полтавського полків, які перебували при ньому у складі до 80 осіб¹. Саме в результаті розмежування 1744 року Задніпровські території були остаточно закріплені за Російською імперією у складі Гетьманщини. Відповідно власність на природні угіддя і господарства в краю генеральної старшини Гетьманщини, полкової та сотенної старшини, так само як і козаків вищезгаданих полків (Рисунок Г), а також інших верств населення не лише легітимізується, а й розширюється, як це буде показано нижче. Такий стан справ тривав до часу скасування Задніпровських територій Гетьманщини російським урядом та передачі цієї території під нове військово-господарське поселення Нової Сербії в 1752 р., яке планувалося заселити вихідцями з Балкан.

Таким чином, слушним можна вважати твердження А. Пивовара про те, що «в 40-х роках XVIII століття саме в межах території, окресленої у наданні Чигирину 1589 р., здійснене чергове заселення Задніпровських місць Гетьманщини від р. Синюха до р. Дніпро, які з 1752 р. були відведені під поселення Нової Сербії, а з 1754 р. і Слобідського козачого полку. Хоча щодо південної межі останнього маємо певні претензії від Коша Запорізької Січі, але ґрунтувалися вони в основному на підробних універсалах Стефана Баторія та Богдана Хмельницького»². Як бачимо, саме Гетьманщина стає не лише формальною, а фактичною правонаступницею у володінні означеними землями, розселяючи на них представників своїх полків.

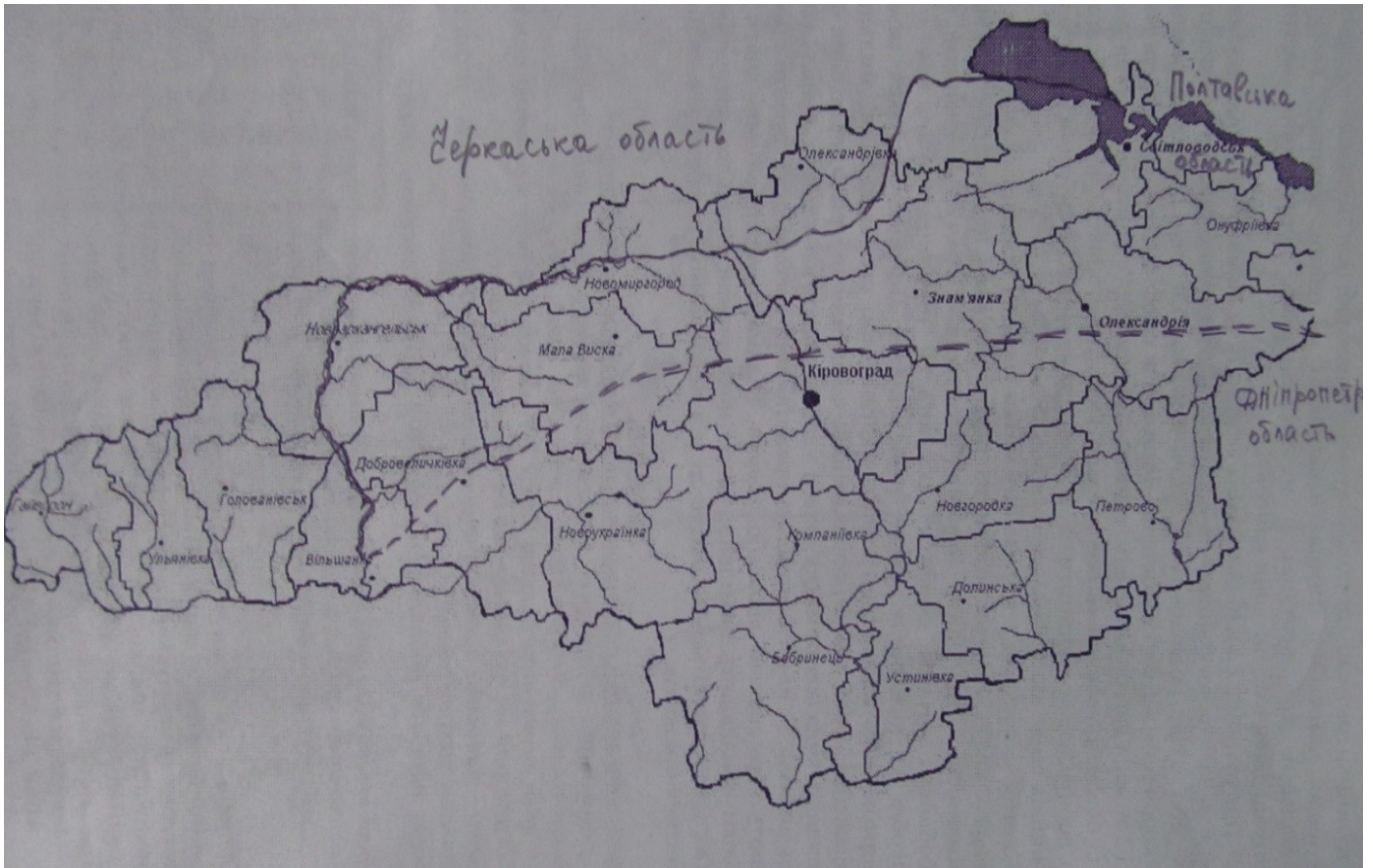
Сучасна локалізація описаної вище території (колишні «Задніпрські місця» Гетьманщини) охоплює південну частину колишнього Чигиринського району Черкаської області та значну частину сучасної території Кіровоградської області, зокрема території колишніх Світловодського, південно-східну частину Олександрівського, південну частину Новомиргородського, східну частину Новоархангельського, північно-східну частину Вільшанського, північну частину

¹ Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 гг. ЗООИД. Т. 14. Одесса, 1886. С. 359–372.

² Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734–1775). Ч. 1. Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. Мюнхен: Український вільний університет, 1960. С. 13; Жарких Микола. Сфальшований універсал Баторія – Хмельницького. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Textemyriv/FalseChart.html>; Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 629.

Добровеличківського, північно-західну частину Новоукраїнського, північно-західну частину Маловисківського, північну частину Кіровоградського, північну частину Знам'янського, північну частину Олександрійського, Онуфрієвського її районів, північні частини колишніх П'ятихатського і Верхньодніпровського районів Дніпропетровської області, південну правобережну частину Кременчуцького району Полтавської області (Рисунок Д).

Рисунок Д

Відображення умовних кордонів території «Задніпровських місць» Гетьманщини на початок 50-х років XVIII століття на контурній карті Кіровоградської області.

Використовуючи сучасні електронні методи визначення відстаней та площ шляхом нанесення відстаней по приблизному периметру Задніпровських місць, що знайшло своє відображення в описах територій та картографічних матеріалах, протяжність периметру досліджуваної території наближено визначається в межах 625–650 кілометрів, а приблизна площа складає 10,5–11 тисяч кілометрів квадратних (Рисунок Е).

Рисунок Е

адміністрації лівобережних полків, за сотнями яких і закріплювалася досліджувана територія.

Формування її кордонів також відбувається поступово: в к. XVI ст. – це володіння містечка Чигирин; із середини XVII ст. територія у складі Чигиринського полку та частково Корсунського і Білоцерківського полків Війська Вільного Запорозького; в кінці XVII – на початку XVIII ст. прикордонна територія російської держави, яка освоювалася самоселами – вихідцями з Правобережжя (в основному з Чигиринщини та Чигиринського полку); на початку 30-х рр. XVIII ст. – територія остаточно залучена до володінь Миргородського і Полтавського полків, а з 40-х рр. XVIII ст. – до складу правобережних сотень Миргородського полку Гетьманщини. Поступово вказана територія охопила площу протяжністю близько 200 верств і шириною майже 20 верств.

Ця ж територія пізніше була відведена під поселення сербів та інших балканських народів – Нову Сербію в 1752 р.

Землі колишніх Задніпровських місць Гетьманщини охоплювала територію, яка знаходиться у складі чотирьох сучасних областей України: Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської та Полтавської області. За приблизними розрахунками, її периметр сягає 625-650 кілометрів, а площа – складає 10,5-11 тисяч кілометрів квадратних. Протяжність території від річок Дніпро і Тясмин до Синюхи і Бугу близько 200 км., а ширина – близько 20-ти км.

Проблеми розглянуті у даному розділі висвітлені у статтях автора [3, 13].

Розділ 3.

КОЛОНІЗАЦІЯ ТА РЕКОЛОНІЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ЗАДНІПРОВСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ

У попередньому розділі зазначалося, що заселення та господарське освоєння території Південного Правобережжя відбувалося на тлі складної геополітичної ситуації навколо означеної території, що зумовлювало процеси не лише її колонізації, а й реколонізації. Під реколонізацією ми розуміємо повернення населення після його насильного відселення за умовами Бахчисарайської угоди 1681 р. та Прутського договору 1711 р. між російською державою, з одного боку, та Оттоманською Портою й Кримським ханством – з іншого. Нижче спробуємо детально з'ясувати, яким чином конфлікт інтересів трьох держав впливав на освоєння і заселення території, яка отримала статус «Задніпрських місць» Гетьманщини, а також спробуємо виокремити основні періоди колонізації цих земель, типи поселень, склад населення, церковний устрій та причини припинення існування.

3.1. «Народні» та державні колонізаційні процеси заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць

Як відомо, в XVI – XVII ст. боротьба за правобережні території України точилася між Річчю Посполитою та Оттоманською Портою разом з її васалом Кримським ханством. Із середини XVII ст. в цю боротьбу втрутилася на правах самостійного політичного суб'єкта козацька держава Б. Хмельницького та її наступники, а з 1654 р., після підписання Переяславського договору, – ще й Московське царство. Від часу підписання «Трактату про Вічний мир» 1686 р. між Річчю Посполитою та Московським царством і до середини XVIII ст. питання про належність та освоєння земель на Дніпровському Правобережжі до р. Буг, південніше річок Тясмин і Велика Вись, стає особливо актуальним для московсько-російського уряду та уряду Гетьманщини, оскільки ця територія могла виступати

своєрідним плацдармом розширення володінь на Правобережжі за рахунок польської чи турецької сторін. Кожна із зазначених сторін прагнула закріпити за собою право на вказану територію.

Тож постає питання про етапи та шляхи колонізації Задніпровських місць Гетьманщини, перехід природних угідь у колективну та приватну власність протягом XVII – першої половини XVIII ст. Означений хронологічний період знайшов відображення в розпорядчих документах польського та російського урядів про належність території Задніпровських місць до їхніх володінь, а також перехід цієї території від однієї держави до іншої, з визначенням лінії розмежування кордонів, про що йшлося в попередньому розділі.

Як уже зазначалося, наприкінці XV – в XVI ст. територія майбутніх Задніпровських місць частково входила до району поширення господарської діяльності населення Черкаського староства Київського воєводства Речі Посполитої (Рисунок А), а згодом до Корсунського і Чигиринського староств, що виокремились із Черкаського та частково Брацлавського воєводств. Із середини XVII ст. територія почала освоюватися в господарському відношенні вихідцями з реєстрових Чигиринського та частково Корсунського і Білоцерківського полків Війська Запорозького¹ (Рисунок Б, В).

Водночас, донедавна серед істориків домінувала думка, що територія на південь від р. Тясмин, починаючи з 70-х рр. XVI ст., була винятково складовою частиною володінь Вольностей Війська Запорозького Низового (Рисунок Є). В основному, прихильники цієї теорії виходили з того, що в 1578 р. польський король Стефан Баторій, провівши козацьку реформу, видав запорожцям універсал-привілей, згідно з яким їм надавалася величезна територія Степової України в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Але цей документ не зберігся і не дійшов до нашого часу, тоді як універсал Б. Хмельницького, яким підтверджувалось надання запорожцям цих земель (1655), на сьогодні розглядається як фальсифікат середини XVIII ст.²

Рисунок Є

¹ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Підгот. до друку О.В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін. К.: Наукова думка, 1995. С. 8–9.

Вольності Війська Запорозького Низового періоду Нової Січі (30–50 рр. XVIII ст.). Електронний ресурс. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вольності_Війська_Запорозького#/media/File:Maps_Palan_u.svg (дата звернення 17.11.2018 р.).

Якщо навіть згідно з привілеєм Стефана Баторія територія майбутніх «Задніпрських місць» Гетьманщини номінально входила до володінь Запорозької Січі, то початки реального освоєння вказаних земель були пов'язані не із запорозьким, а з реєстровим козацтвом, як це буде показано в цьому розділі. Власне підписання Куруківської угоди 1625 р. дало початок поширення реєстрового полкового сотенного устрою на території Середньої Наддніпрянщини в Речі Посполитій. З початком Визвольної війни 1648–1654 рр. землі на південь від річок Тясмин і Велика Вись увійшли до володінь Чигиринського та частково Корсунського і Білоцерківського полків Української козацької держави – Війська Запорозького¹ (Рисунок В) та поступово почали освоюватися їх вихідцями.

² Жарких Микола. Сфальшований універсал Баторія – Хмельницького. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Textemyriv/FalseChart.html>; Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 629.

¹ Крип'якевич Іван. Адміністративний поділ України 1648-1654 рр. Історичні джерела та їх використання. Ред. кол.: І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, К. Ф. Март'янов (відп. секр). АН Української РСР. Інститут історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Вип. 1. К.: Наукова думка, 1964. С. 127.

Вольності Війська Запорозького Низового теж спочатку входили до складу території Війська Запорозького. Але під час гетьманства І. Виговського (1657–1659) Запорозька Січ виявила до нього опозицію і заявила про свої права на автономію. Наступне десятиліття визначалося процесами зближення та віддалення Січі й Гетьманщини, її певних частин. Вольності Війська Запорозького Низового, згідно з Андрусівським договором (1667), визнавалися окремою від Гетьманщини територією Запорозької Січі, тоді як її уряд залишався формально залежним одночасно від Речі Посполитої та Московського царства. Менше ніж через 20 років за умовами «Трактату про Вічний мир» (1686) Запорозька Січ разом з її територією підпорядковується винятково одному протекторові – московському царю¹. У договорі її території фіксувалася в межах «...от Сечи вверх Днепра, по устью реки Тясмины, которая впадает в Днепр...» як самостійна політико-адміністративна одиниця у складі Московського царства, на якій «они, Запорожцы, всякое удовольствие как в лесах, так и в звериных и рыбных ловлях и соляных промыслах добыток себе приуготовляли здавна»². Але в реальності цей статус визнавався лише на папері. Зокрема, не брався до уваги той факт, що землі за Тясмином раніше входили до володінь Чигиринського полку, тоді як його територія залишалась у складі Речі Посполитої і не перейшла під протекторат Московського царства. Позаяк землі за Тясмином відходили до Московського царства, то в договорі їх приписали до Запорожжя, оскільки його володіння були територіально близькими і знаходилися на Правобережжі. Але фактично запорожці ніяких промислів на вказаній території не вели, про що буде йтися в наступному розділі. Історичний хід розвитку подій показав, що колоніальна політика Російської імперії була спрямована на обмеження автономії Вольностей Війська Запорозького Низового та його ослаблення, зокрема й шляхом зменшення його територіальних володінь. Водночас періодичні скарги запорозьких козаків до державних урядових установ про захоплення та колонізацію їхніх земель фактично ігнорувалися.

¹ Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2003. Т. 1: А-В. С. 628–629.

² ПСЗРИ: Собрание первое. Т. II. №1186. С. 774.

Зрештою, із руйнуванням Січі в 1709 р. та вимушеним переходом запорожців під протекторат кримського хана, що тривав до 1734 р., січовики в якості «законних хазяїв» узагалі втратили можливість контролювати та освоювати територію в північному напрямку. Натомість означені землі почали освоюватися вихідцями з Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини. Переважно це були колишні правобережні «чигиринці», які добре знали територію майбутніх «Задніпрських місць»¹, але були примусово відселені на Лівобережжя Дніпра в 1711–1712 роках. Фактично вони розпочали процес «народної» реколонізації – повернення втрачених раніше володінь.

Навіть після повернення запорожців під російський протекторат в 1739 р., територія Задніпровських місць залишалася за межами їх господарської діяльності, а їхніх зимівників, у класичному розумінні цього терміну, тут не існувало. Натомість господарча діяльність запорожців локалізувалася значно південніше умовної лінії, що простяглася по річках Тясмин, Велика Вись, Синюха, що potwierджують відомі картографічні матеріали (Рисунки Ж, З).

Далі спробуємо показати, що усталений в історичних працях погляд на належність означеної території до складу Вольностей Війська Запорозького Низового, особливо при її освоєнні запорожцями, є результатом однобокого та суб'єктивного трактування історичних документів².

Фактично територія шириною близько 20-ти кілометрів, протяжністю від річок Дніпро і Тясмин до Синюхи і Бугу поступово протягом XVII ст. була заселена і освоєна переважно в процесі так званої «народної» колонізації вихідцями з правобережних козацьких полків, в основному – Чигиринського полку. Урядова колонізація на цьому етапі фактично не простежується. Господарське опанування

¹ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 116.

² Скальковский А.А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1846. Ч. 1. С. 23; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Т. 1. К.: Наук. думка, 1990. С. 41, 160; Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734–1775). Ч. 1. Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. Мюнхен: Український вільний університет, 1960. С. 13; Плещкий Сергій. Організація охорони кордонів Нової Січі. Запоріжжя: АА Тандем, 2011. С. 18–20, 1 карта; Мільчев Володимир. Конфігурація та устрій вольностей Війська запорозького низового за часів Нової Січі. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2005. Вип. XIX. С. 31.

території «чигиринцями» з часом поширилось значно далі вказаних річок в глиб краю. Більше того, землі Вольностей Війська Запорозького Низового також заселялися та освоювалися за їх участі¹. Але в першій половині XVIII ст. ситуація кардинально змінюється – територія почала заселятися та обживатися, в основному, за рахунок населення придніпровських лівобережних козацьких сотень Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини, які власне й сформували, як ми бачили, так звані «Задніпрські місця».

Рисунок Ж

Територія «Задніпрських місць» на фрагменті Генеральної карти від Києва по Дніпру 1743 року. ІК НБУВ. Д. 6746, фотокопія копії карти 1759 р. На оригіналі зазначено: «Генеральная карта от Киева по реке Днепру до Ачакова и по степи до Азова с показанием Украинской линии, также Турецкой области и Польского владения с Российской империей граничащей. Копировал Киевского гарнизона Киевского полку сержант Иван Синельников 1759 году. С находящейся при Киевской инженерной чертежной в сходстве картой свидетельствовал инженер майор Василий Левин».

Рисунок З

¹ о. Юрій Мицик. Про участь чигиринців у заселенні нашого краю у часи Нової Січі. Питання заселення Вольностей війська Запорозького. Січеславський альманах. 2011. № 6. С. 85–89.

Копія карти «Задніпрських місць» 1745 року Данила де Боскета (фрагмент без нижньої частини). ОР БАН Росії. Д. 545; М 1:69300, або 16.5 верст в дюймі, багатокольорова, розмір 32x40 см. На оригіналі зазначено: «Карта Заднепрским местам, снята и сочинена мною вновь в 1745-м году после высочайших Ея Императорского величества указов из Государственной коллегии иностранных дел, от устья реки Тясмин до устья реки Синюхи, где впала в Буг, с показанием вновь поселения от 1740-го по 1745 год. Инженер-подполковник Данила де Боскет».

Водночас, відповідно до чинних міждержавних домовленостей, у перші 30 років XVIII ст. територія по р. Дніпро в якості прикордонної мала залишатися пустою, а територія за р. Тясмин відходила до складу Московського царства, після знелюднення знову починає поступово заселятись. Але, скориставшись послабленням позицій Російської імперії на Правобережжі внаслідок підписання Прутського мирного договору (1711), польська сторона порушила умови домовленостей. У скарзі та проханні гетьмана Д. Апостола до російського уряду про повернення в межі Російської імперії задніпровських територій Миргородського полку, захоплених поляками, йдеться про те, «что поляки не только земли те, которые по тракту Вечного мира с стороны польской и з стороны Ея Императорского Величества надлежит быть в пусе, населили малороссийскими людьми, но которые земли по тому ж трактату принадлежат в державу Ея Императорского Величества»¹.

¹ ІР НБУВ. Ф. II. Д. 1740.

Огляд означеної території комісією, що була створена відповідно до скарги гетьмана І. Скоропадського, виявив, що землі до самого Дніпра та аж за Тясмин захопила польська шляхта. Власне ці дії не були абсолютно самочинними, оскільки права шляхти на володіння природними угіддями підкріплювалися юридично, випрошеними раніше в польського короля та уряду наданнями та привілеями. Після отримання прав шляхта здавала угіддя в оренду й отримувала з цього прибутки, збираючи орендну плату та податки за їх користування з українських поселенців¹.

У 1732 р. внаслідок описів «Ея імператорскаго величества» володінь, що були складені командою генерал-квартирмейстера фон Штофеля, колишні землі колоністів Миргородського полку було повернуто до Гетьманщини, під протекцію Російської імперії². А підготовка до чергового розмежування кордону з Річчю Посполитою 1740 р. та опис території, пов'язаний із цим розмежуванням, показав активну колонізаційну діяльність польської шляхти, яка не лише намагалася контролювати залюднення краю «самоселами», а й вдавалася до організації цього процесу³.

З цього часу генеральною старшиною Гетьманщини та старшиною Миргородського і Полтавського полків, за безпосередньої підтримки російським імперським урядом, фактично запроваджується урядова політика реколонізації на «відібраній» у поляків задніпровській території, поширюючи її вглиб.

Значна протяжність території – близько 200 верст – вимагала особливих заходів захисту від зазіхань польської шляхти. Тому для оборони західних кордонів та містечка Архангельське було поставлено форпост із російським військом і українськими козаками⁴. У 1744 р. відбулося розмежування з метою визначення належності «задніпрських ґрунтів» придніпровським сотням Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини. Це розмежування остаточно

¹ Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на «задніпрські ґрунти». Рукопис. С. 128–134.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 185.

³ Караката М. М. Давнє минуле Андрусівки (Історія села). Київ, 1967. С. 38–40; Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 212–213.

⁴ Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 218.

закріпило вищезгадані землі, передані указом Сенату 1743 р.¹, за вказаними полками. Відповідно ці землі потрапляють під контроль та у сферу господарської діяльності генеральної старшини Гетьманщини, полкової та сотенної старшини, козаків вищезгаданих полків, духовної верхівки, поселенців із міщан і селян.

Із самого початку освоєння вказаних територій відбувалося за участі «уходників» – жителів вищезгаданих адміністративних одиниць та порубіжних поселень, що займалися сезонним промислом по місцевих річках та їх притоках, степових та лісових урочищах. Лови часто організовувалися як українською, так і польською адміністрацією, панівною шляхтою та козацькою реєстровою старшиною, козаками. З часом, як буде показано нижче, вони присвоювали та освоювали земельні, лісові, водні угіддя на правах займанщини, викупляли право володіння та користування ними з подальшим намаганням закріпити за собою право власності, яке підтверджувалося документально польським чи російським урядом, козацькою старшиною та гетьманом. Кошти, що вносилися до урядової чи козацької скарбниці, давали змогу будували млини, створювати пасіки та заводили господарства на хуторах².

У свою чергу, починаючи з середини XVII ст., сотенні та полкові уряди на вільних землях посилюють колонізаційні процеси: засновують слободи, а козацька старшина та рядові козаки, заможні цивільні та духовні особи засновують тут свої хутори. Деякі з них із часом розростаються і перетворюються на сільця («деревни») та села, заводять пасіки та будують млини, облаштовують звірині лови в лісах і урочищах, рибні лови на річках. У навколишніх селах та слободах за кошт старшини, козаків та поселенців будувалися й облаштовувалися церкви, мости, шляхи та переправи через річки. Землі відходили до козацької старшини, козаків та посполитих на правах займанщини (давнього звичаєвого права) або надавалися за службу, а згодом почали й продаватись, передаватись у

¹ ПСЗРИ: Собрание первое. Т. XI. №8813. С. 943–944.

² Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 120–213; Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на «задніпрські ґрунти». Рукопис. с. 7–127, 159–209.

спадок, даруватись. Усі ці операції закріплювалися юридично, тобто отримувалось письмове підтвердження від міських, сотенних, полкових, генерального урядів.

Загалом в історичних процесах колонізації та реколонізації Задніпровської території Гетьманщини можна виокремити чотири основні хронологічні періоди, які визначалися зміною геополітичної ситуації в міждержавних стосунках: 1) від початку XVII ст. до часу підписання договору про Вічний мир 1686 р.; 2) від договору про Вічний мир (1686) до виселення жителів Правобережжя на Лівобережжя 1711–1712 рр.; 3) від виселення мешканців на Лівобережжя до часу остаточного відходу земель за річкою Тясмин до Російської імперії в 1739 р.; 4) від 1739 р. до передачі «Задніпрських місць» під поселення Нової Сербії в 1752 р.

Таким чином, чітко простежуються історичні та геополітичні умови не лише виділення Задніпровських місць Гетьманщини в окрему територію, а й їх вплив на характер та темпи підкорення земель. Наведені хронологічні межі існування території як окремих володінь полків Гетьманщини вказує на поетапність її освоєння та заселення в ході як «народної колонізації» мешканцями Правобережної і Лівобережної України, так і урядової колонізації зусиллями Гетьманщини.

3.2. Населені пункти території Задніпровських місць, їх статус, чисельність

Кожен із виділених вище періодів колонізації Задніпровської території Гетьманщини характеризується різною динамікою зміни чисельності та статусу населених пунктів протягом XVII – першої половини XVIII століть. Одні поселення виникали і розвивалися, доживши до сьогодення, інші занепадали і зникали. Тож існує нагальна необхідність в узагальненні даних писемних та картографічних джерел, історичних досліджень стосовно питання утворення населених пунктів на території «Задніпрських місць» Гетьманщини, часу їх заселення, статусу та чисельності. Власне статус населених пунктів зумовлювався кількома чинниками: кількістю населення, розмірами поселень, наявністю адміністративних органів управління і релігійних споруд та общини, господарським спрямуванням занять

населення. Крім того, в ході етапів колонізації та господарського освоєння досліджуваної території, одні поселення виникали і розвивалися, змінюючи свій статус, доживаючи до сьогодення, інші з часом занепадали та зникали.

Частково проблеми колонізації Задніпровських територій Гетьманщини торкався С. Шамрай ще в 1929 р.¹. Ним уперше опубліковано копію карти де Боскета, датовану 1763 роком², що супроводжувалася списком поселень, нанесених на карту без зазначення їх місця розташування. Він також наводить перелік поселень із більш пізніх прикордонних карт, які відображають територію краю 1755 р. Водночас А. Пивовар зазначає, що перший список С. Шамрая більш повно передає назви населених пунктів, а в другому передача назв із карти має досить сумнівний характер і в переважній більшості вони не можуть бути ідентифіковані з реально існуючими на той час поселеннями³. Матеріали, що стосуються виникнення поселень на території «Задніпрських місць», знайшли своє відображення в двох основних групах писемних документів: окремих документів, які містять інформацію про назви та статус населених пунктів на вказаній території, та комплексних документів – описів території, переписів населених пунктів та населення в них. Ці документи формувалися на різних етапах заселення краю з метою виявлення місця розташування та кількості населених пунктів, соціального складу та чисельності населення.

Перші свідчення про наявність поселень на вказаній території датуються початком XVII ст., а саме: в документах, що засвідчують земельну власність родини жителів м. Чигирин Волевачів. У тестаменті чигиринського козака Т.Ф. Волевача, датованому ще 1601 р., має місце згадка про поселення людей на правому березі р. Тясмин. Тихон Федорович залишив своїм трьом синам у спадок пасіку на річці Чутка з дванадцятьма байраками, орним полем, сінокосами і хутором, а також хутір

¹ Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 207–236.

² Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 218.

³ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 186.

на річці Березівка¹. Згодом, по смерті батька та двох братів, знатний козак Іван Тихонович Волевач успадкував усю родинну нерухомість. Згідно з купчею 1615 р. він купує ліс Плоский, розташований на витоках р. Цибульник. У купчій, крім лісу й байраків при ньому, згадуються також звірине поле і хуторище із сінокосом, степ і поселення людей². У 1648 р., перебуваючи на посаді обозного Війська Запорозького, Іван Волевач примножує свій статок пасікою, яка простяглася до р. Інгулець. На Інгульці також згадується хуторище з поселенням людей та угіддями³. Потрібно зазначити, що тогочасні пасіки передбачали постійний догляд та нагляд за ними, тобто можуть розглядатися в якості одного з видів хутірського спеціалізованого поселення.

Таким чином, зародження хутірського способу ведення господарства за р. Тясмин припадає на початок XVII ст. і залишається основним до середини XVIII ст. Поступово, до середини XVII ст., кількість хуторів за Тясмином збільшилась, але все ще, ймовірно, була незначною. В основному, це були хутірські господарства заможної полкової та сотенної старшини Чигиринського полку, визначити їх точну кількість проблематично через відсутність достатньої кількості джерел.

Історичні дані про стан розвитку колонізаційних процесів протягом 50–80-х рр. XVII ст. на просторі за р. Тясмин та р. Вись від р. Дніпро до р. Синюха, а також військово-політичні відносини між Військом Запорозьким та сусідніми державами не дають підстав стверджувати про існування на зазначеній території сталих поселень будь-якого типу. Можливість активних військових дій, незахищеність території військовою силою Гетьманщини від нападів ворога та постійна загроза розрухи, спалення житлових і господарських споруд, а також можливість потрапити в турецько-татарський полон унеможлилювала ведення та стабільний розвиток хутірського господарства.

Припинення активних воєнних дій після підписання «Трактату про Вічний мир» 1686 р. мало два наслідки: з одного боку, територія на південь від річки Тясмин визнавалась у складі Московського царства в якості незаселеної

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 112–112 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 109.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 110.

прикордонної території, а з іншого – вона фактично жодною зі сторін не контролювалася. Прикордонний статус передбачав усі містечка вздовж Правобережжя Дніпра по русло р. Тясмин звільнити від населення й надалі залишати незаселеними. Але ймовірно, саме кінцем XVII ст. можна датувати першу з'яву поселенців у Крилівській слободі та виникнення деяких поселень на Правобережжі Тясмину. Новозаселенці прийшли з однойменних населених пунктів (сіл) уздовж Лівобережжя Тясмину – Калантаїв, Андрусівка. Одночасно засновуються і заселяються хутори. Але, в цілому, територія залишалася все ще малозаселеною. Архівні документи дають досить обмежену та неповну інформацію про «задніпрські поселення» Миргородського полку, які були залюднені до 1710 р. Це, зокрема, донесення капітана Абакумова 1746 р. в Комісію економії описаних маєтностей: «сотни Власовской село Табурище поселение имеет до шведской баталии, деревня Конотоп поселение имеет до шведской баталии; сотни Кременчуцкой село Круков поселение имеет до шведской баталии, деревня Свинярня поселение имеет перед шведскою баталиею»¹, яке фіксує у складі Власівської та Кременчуцької сотень не хутори, а справжні села та «деревни».

Розвиток освоєння та заселення Задніпровських територій на початку другого десятиліття XVIII ст. було призупинено. У результаті поразки Росії у так званому Прутському поході, за умовами однойменного миру між Російською державою й Османською Туреччиною, протягом 1711–1712 рр. відбувалося чергове примусове відселення українських мешканців із території Правобережжя Дніпра на лівий берег, яке супроводжувалося звільненням означеної території від присутності козацьких полків та російської армії, що відійшли на Лівобережжя Дніпра на територію Миргородського полку Гетьманщини.

Знелюдненням території, а головне – відсутністю військового контролю за нею з боку Гетьманщини й Росії, відразу скористалася польська шляхта. Заручившись підтримкою Порти, вона в черговий раз почала захоплювати землі за р. Тясмин, де під її контролем виникають нові поселення, які продовжують заселятися протягом 2–3-го десятиліття XVIII ст.

¹ ЦДІАК України. Ф. 1632. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 62–62 зв.

Водночас на задніпровській території Правобережжя Тясмину мешканці придніпровських сотень Миргородського полку Гетьманщини, більшість яких складала «чигиринці», традиційно й самовільно продовжували вести свої промисли, примусово сплачуючи польській адміністрації за їх ведення грошовий збір.

Як уже зазначалося, лише в 1732 р., незважаючи на протест з боку польської шляхти Речі Посполитої, територія була повернута в підпорядкування Гетьманщини під протекторатом Російської імперії. При цьому вперше був здійснений не лише опис прикордонних з Польщею територій, а й складено реєстр їх поселень¹. Ці описи включають три види поселень – «старинные», «новопоселенные» і «поселенные вновь». «Старинними» вважали частину поселень, які були здавна заселені українцями, але згодом захоплені польською шляхтою. Згідно з описами, до них були віднесені села Табурище, Кам'янка, «деревні» Золотарівка, Обломіївка, Конотоп, Свилярня, Білецьківка, Пацьківка, Круків, що розташовувалися вздовж узбережжя Дніпра до гирла Тясмина. Знову ж таки, в описі спеціально зазначено, що ці населені пункти здавна були заселені козаками і посполитими, але польський шляхтич Казимир Чайковський насильно їх захопив і привів у польське підданство. До «старинных», ймовірно, можна віднести зазначене в описі, без уточнення часу заснування, але відоме з інших джерел, с. Войтове на р. Тясмин. Далі, на р. Ірклій була розташована, очевидно, також старопоселена «деревня» Нестерівка. До населених пунктів вздовж берега Тясмину, що існували раніше, але занепали і знелюдніли та «вновь от поляков поселенных», зараховані слобода Криловська, «деревня» Воропцівка, с. Андрусівка. До «новопоселенных» поляками поселень вписувалась слобода Походіївка вище гирла Тясмина, слобідка Колонтаївська, розміщена далі, на березі цієї ж річки. Під Чорним лісом розташувалось «новопоселенное от поляков» село Цибулеве, нижче, поблизу р. Інгулець, під лісом Чутою, – хутір Тонконогий. Кілька «новопоселенных» населених пунктів у період польської колонізаційної діяльності були заселені вздовж р. Цибульник: «деревні» Ковалівка, Биківка, Глинська, хутори Григорія

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 193–196, те ж: ІР НБУВ, Ф. II. Д. 1965. Арк. 941–945.

Ревенка, Юська Головача, хутір Федорки. Біля гирла р. Цибульник розкинувався «старопоселенный» хутір Скубіївка.

Опис території Задніпровських місць дав змогу визначити масштаби колонізаційної політики польської влади. Із 24 (25. – Авт.) населених пунктів, зазначених в описі, 11 (12. – Авт.) були заселені до приходу поляків. У період відсутності в регіоні російсько-українських військ – з 1711 р. по 1732 р. – поляки відновили тут 3 спустошені населені пункти і заселили 10 нових¹. Залюднили новозасновані поселення українці, вихідці з території «Малой Росии» та меншою мірою – вихідці «с Польской области». Захоплені поляками старозасновані поселення розміщувалися переважно вздовж узбережжя р. Дніпро, новопоселені – в глиб території, по річках Інгулець та Цибульник. Відповідно поселення, які були заново відбудовані, містилися вздовж узбережжя р. Тясмин. Усі населені пункти, які згідно з описом знаходилися в межах Російської імперії, були відібрані в поляків і перейшли в підпорядкування сотників Придніпровських сотень Гетьманщини. Новостворені поляками поселення з 1732 р. перейшли у підпорядкування представника Миргородської полкової канцелярії, який перебував у Крилівській слободі та виконував обов'язки сотника. Південніше володінь Придніпровських сотень Миргородського полку розміщувались угіддя Придніпровських сотень Полтавського полку. Але значних населених пунктів там ще не було, окрім, імовірно, невеликої кількості хуторів, що на той час ще не були внесені в описи та реєстри.

Наступні описи території проводилися внаслідок підписання Росією й Туреччиною Белградської мирної угоди 1739 р., яка передбачала не лише чергове визначення й уточнення російсько-турецького кордону, а й зумовила опис та чергове розмежування кордону з Польщею в 1740 р. Актуальність питання визначалася черговою колонізаційною активністю польської шляхти на задніпровській території протягом двох попередніх десятиліть².

¹ Січова О.В. Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Історія, 74–76, 2004. С. 39–40.

² Караката М.М. Давнє минуле Андрусівки (Історія села). Київ, 1967. С. 38–40; Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки

Постійна загроза захоплення та привласнення задніпровських територій польською стороною привела до контрзаходів з боку російського уряду та Гетьманщини. Починаючи з 40-х рр. XVIII ст. захоплені поляками землі не лише були повернуті в підпорядкування Гетьманщини, але на них зусиллями гетьманського уряду та полкової й сотенної старшини поширюється та посилюється політика колонізації в глибину території – до річок Синюха і Буг. У результаті відновлюються та заселяються старі поселення. Протягом 1740–42 рр. відбувалося досить інтенсивне заселення краю. Виникають і заселяються нові поселення, особливо в більш західних районах, що до 1739 р. не контролювалися і були малообжитими та незаселеними.

В описах «Задніпрських місць» 1745 р., представлених в Сенат при рапорті підполковника Данила де Боскета від 9 січня 1752 р., міститься інформація про задніпровські поселення: «малоросійских Миргородского и Полтавского полков от «1740» по «1745» год по старинным крепостям и по давним займам в тех Заднепрских местах вновь поселения имеется»¹. Відомість №3 містить дані про число задніпровських поселень Придніпровських сотень Полтавського полку, а відомості № 4–7 – про число «задніпрських» поселень Придніпровських сотень та Криловської сотні Миргородського полку. За цими даними, у сотні Криловській: містечок – 1, сіл – 8, «деревень» – 5, хуторів – 15. Перерахунок чисельності поселень, що його здійснив автор, дає дещо інші числові показники: містечок – 2, сіл – 7, слобід – 2, «деревень» – 5, хуторів – 16 (з них один належить до Власівської сотні). Містечко Цибулеве в описі зараховане як село, а слободи не зазначені. За описом, у сотні Власівській: сіл – 1, «деревень» – 6, хуторів – 30, а в перерахунку: сіл – 1, «деревень» – 6, хуторів – 29 (один із хуторів знаходиться на території Криловської сотні). За описом, у сотні Кременчуцькій: село – 1, «деревня» – 1, хуторів із греблями та без гребель – 38. У перерахунку отримуємо: хуторів – 37, але, якщо рахувати жилий двір хорунжого Миргородського полку Максима Леонтієва як хутірське поселення, тоді кількість хуторів у підсумку збігається з кількістю,

історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 212–213.

¹ РГАДА. Ф. 248. Оп. 39. Д. 2667. Арк. 83–83 зв.

зазначених в описі. У сотні Потоцькій: село – 1, хуторів козачих – 34, посполитих – 5.

У складі Миргородського полку на тому боці Дніпра, за даними опису, розміщуються: Петрів Острів, при Березняк байраці: хутір – 1, городок Архангельське, а в ближніх байраках річок Синюха, Торговиця та Вись: хуторів – 3. Усього в Миргородському полку вищезазначених сотень: городків – 1, містечок – 1, сіл – 11, «деревень» – 13, хуторів – 129, тоді як у перерахунку маємо: хуторів – 126, сіл – 11, «деревень» – 12, слобід – 2, містечок – 3. Разом – 154 населені пункти на 1745 р.

У сотні Келебердянській: село – 1, «деревень» – 6, хуторів – 8. У сотні Переволочанській: слобід – 1, «деревень» – 3, хуторів – 1. У сотні Орлянській: «деревня» – 1, хутір – 1. Усього в Полтавському полку вищезазначених сотень: слобід – 1, село – 1, «деревень» – 10, хуторів – 10¹.

У кінці рапорту маємо запис: «всего Миргороцкого и Полтавского полков в Заднепрских местах от «740» по «745» год поселения имеется: городов два, сел тринадцать, деревень дватцать три, хуторов сто трицать девять»². За цими даними, в підсумку маємо 177 населених пунктів на 1745 р., але в перерахунку виходить менша кількість: хуторів 136, сіл 12, «деревень» 22, слобід 3, містечок 2, городок 1. Разом 176 населених пунктів.

Вище наведені дані вимагають певних уточнень, а саме: до складу Криловської сотні записані деякі поселення, що згодом увійшли до складу Цибулівської сотні; віддалені західні поселення на річках Вись, Синюха не були зараховані до складу Криловської сотні, а пізніше ввійшли до складу Архангелогородської сотні; в підсумковому записі до описів городок Архангельський та містечко Крилов записані як «города», слобода Мишуриноріжська Переволочанської сотні записана як село.

За результатами дослідження та описом території Задніпровських місць 1745 р. була складена карта, виконана де Боскетом в тому ж році. На ній були позначені майже всі новозасновані чи поновлені після російсько-турецької війни 1735–

¹ РГАДА. Ф. 248. Оп. 39. Д. 2667. Арк. 86–107.

² РГАДА. Ф. 248. Оп. 39. Д. 2667. Арк. 83 зв.

1739 рр. поселення. Карта супроводжувалася описом місця розташування переважно найбільших поселень¹. Нижче орієнтовно наведемо місцеположення поселень з опису карти «Задніпрських місць» Данила де Боскета 1745 р.: в долині р. Тясмин (від впадіння в р. Дніпро до м. Старого Чигирин), містечко Крилів; в долині р. Цибульник (від впадіння в р. Дніпро до витоків від лісу Чута); на правому березі р. Дніпро (вниз від р. Цибульник до гирла р. Омельник); в долині р. Омельник Келебердянський; на правому березі р. Дніпро між річками Омельниками Келебердянським і Переволочанським; у долині р. Омельник Переволочанський; у верхів'ях р. Малий Інгулець (від гирла річок Жовтої та Зеленої до витоків за Чорним лісом); річка Кам'янка (зліва), у вершині річки – кордон Миргородського та Полтавського полків; при безіменній балці (Мала Кам'янка); при гирлі балки ліворуч; у верхів'ї Кам'янки ліворуч; між гирлами Кам'янки та Березовки; праворуч від гирла Березівки (Малої); вище – друга р. Березівка, біля неї хутори; навпроти гирла Березівки на Інгульці; на безіменній річці (Березівка Велика) хутори, вздовж безіменної річки (Макариха) – хутори; вище, до безіменної річки (Говнянка) – хутори; від річки Говнянки до річки Чорноліски (праворуч, у Чорному лісі) – хутори; навпроти гирла Чорноліски – містечко Цибулів; у лівобережному басейні р. Вись (від р. Синюха до верхів'їв уздовж російсько-польського кордону); у лівобережному басейні р. Синюха (від р. Вись до р. Чорний Ташлик); річка Торговиця, ліворуч від гирла – фортеця Архангельська².

Отже, на середину 40-х рр. XVIII ст. зазначена територія залишалася все ще малозаселеною, якщо враховувати її площу та розміри природних угідь. Так, у Полтавському полку зафіксована лише одна слобода. Імовірно, що для прискорення інтенсивності заселення краю, урядова старшина Гетьманщини поширює слобідський тип поселення на задніпровській території, а полкова та сотенна старшина впроваджують його на місцях. Це дало позитивну динаміку в процесі заселення краю та зростання чисельності населення, а також кількості населених пунктів.

¹ ОР БАН Росії. Д. 545. Також: ІК НБУВ. Дд. 43528, 43530.

² Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 188–189.

На початок 50-х рр. XVIII ст. маємо документально підтвержені дані про населені пункти на території «Задніпрських місць» із зазначенням їх назв та належності власникам. Це, зокрема, опис «задніпрських» поселень Миргородського полку квітня 1752 р.¹, який містить інформацію про населені пункти Криловської, Цибулевської, Архангелогородської, Власівської, Кременчуцької, Потоцької сотень.

Опис задніпровських поселень Миргородського полку, який було зроблено для графа О. Розумовського в листопаді 1752 р., містить наступний перелік населених пунктів: хуторів 167, сіл 10, «деревень» і слобід 25, містечок 5. Разом 207 населених пунктів на 1752 р.². Водночас опис задніпровських поселень Полтавського полку 1752 р. містить відомості про поселення Келебердянської та Переволочанської сотень³.

Дещо інша ситуація вимальовується при аналізі карти задніпровських володінь Келебердянської і Переволочанської сотень Полтавського полку 1752 р.⁴ (Рисунок И).

На ній позначено більше поселень, у порівнянні з вищезгаданим описом. Карта являє собою умовне зображення території межиріччя Дніпра та Інгульця з нанесеними долинами річок та балок, уздовж яких умовними знаками відображено розташування населених пунктів із підписами їх назв. При цьому на ній відображено значно більше населених пунктів, ніж наведено в описі задніпровських поселень Полтавського полку 1752 р. У підсумку на карті позначено 45 населених пунктів та 1 фортецю. Водночас, на карті не позначені окремі хутори, відомі за описом, як от: значкового товариша Хоми Лиха, козака переволочанського Семена Петрова, вдови Явдохи Стрельнички, військового товариша Степана Рудя.

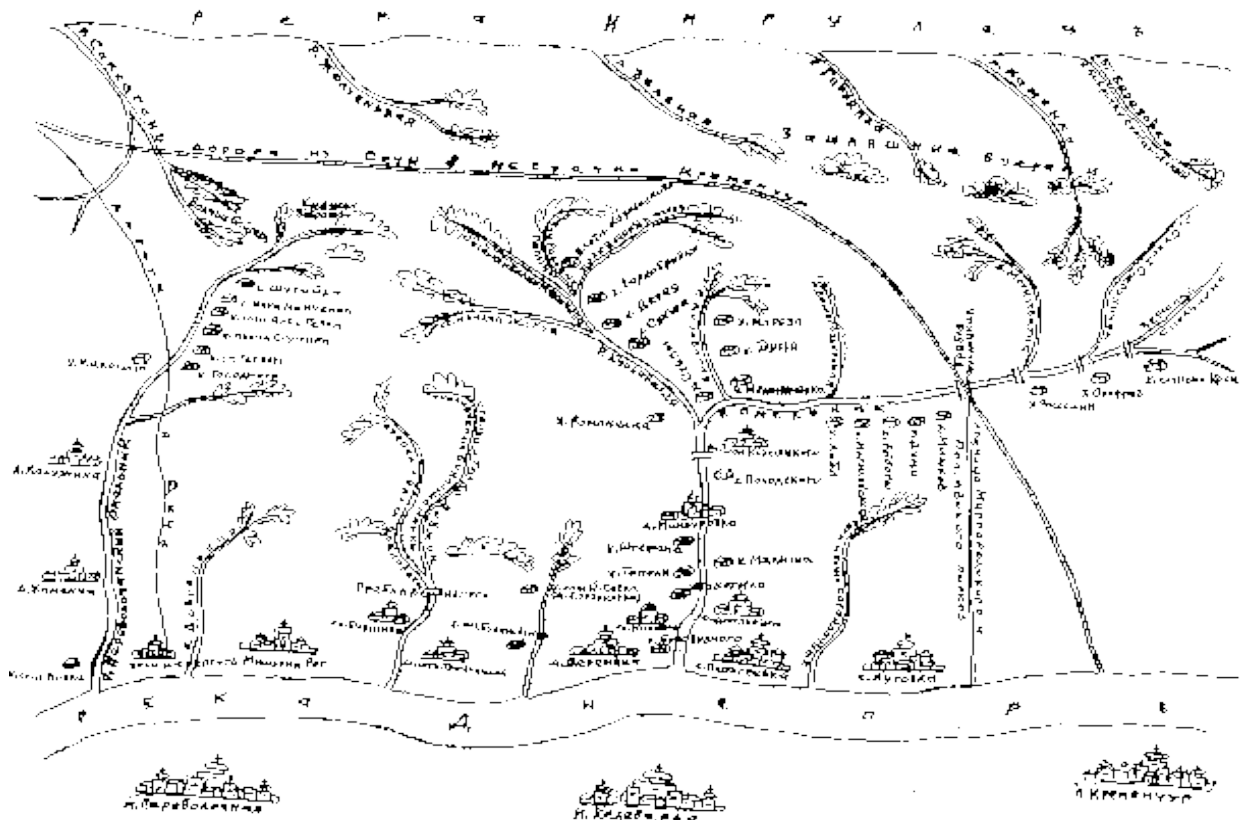
Рисунок И

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11144. Арк. 32–38.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11144. Арк. 53–54.

³ ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 63₁. Д. 59330. Арк. 61-78, теж: Д. 59307–59308.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 1.

Копія карти задніпровських володінь Келебердянської і Переволочанської сотень Полтавського полку 1752 року. Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 38. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 1 (багатокольорова, розмір 45x70 см.).

Карту в березні 1752 р. було надіслано разом з матеріалами опису «задніпрських» володінь Келебердянської і Переволочанської сотень в Полтавську полкову канцелярію за підписом сотників полкового полтавського Г. Штепи та келебердянського М. Козельського. Виявлені розбіжності в чисельності позначених на карті населених пунктів та даними опису зумовлено більш точним її складанням, що могло бути спричинене передачею задніпровської території козацьких сотень під поселення сербів та пов'язаним із нею можливим отриманням компенсації виселенцям – власникам дворів, хуторів та інших поселень.

Опис задніпровських поселень Полтавського полку 1752 р. включав поселення Орлянської сотні¹. У підсумку вимальовується наступна картина чисельності населених пунктів на задніпровській території сотень Полтавського полку: хуторів

¹ ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 631. Д. 59321. Арк. 41–42 зв., теж: Д. 59335.

32+4+13, сіл 4+1, «деревень» 4, слобід 5, фортеця 1. Разом 64 населені пункти на 1752 р. (Таблиця 1).

Таблиця 1

Кількість населених пунктів на території Задніпровських місць по полках на 1745, 1752 рр.

Полк	роки наявних відомостей	чисельність населених пунктів, їх статус						разом
		кількість городків	кількість містечок	кількість сіл	кількість слобід	кількість «деревень»	кількість хуторів	
Мирг. п.	1745	1	2	11	2	12	126	154
Полт. п.	1745	-	-	1	1	10	10	22
Разом		1	2	12	3	22	136	176
Мирг. п.	1752	-	5	10	12	13	167	207
Полт. п.	1752	1		5	5	4	49	64
Разом		1	5	15	17	17	216	271

Отже, наведені вище матеріали свідчать, що з початку і до середини 40-х рр. XVIII ст. найменш заселеним був південь «Задніпрських місць» Гетьманщини, тоді як на півночі їх кількість дещо зростала, а найбільш заселеною виявилася центральна частина території. Ймовірно, така ситуація була зумовлена кількома чинниками: географічним (природними умовами території – більш рівнинним рельєфом, наявністю більшої кількості річок, джерел та криниць питної води та ін.); демографічною ситуацією (північна частина території була заселена раніше інших, тому для заселення залишалися центральні та південні райони); фактором військової загрози (перспективною видавалась центральна – рівновіддалена від кордонів Туреччини і Речі Посполитої, а відтак більш безпечної для поселенців-колонізаторів).

Найбільша кількість поселень розміщувалась у Кременчуцькій і Потоцькій сотнях Миргородського полку, найменша – у Криловській та Орлянській (Таблиця 2).

**Кількість населених пунктів на території Задніпровських місць по сотнях на
1745, 1752 рр.**

Полк	роки наявних відомостей	чисельність населених пунктів, їх статус						разом
		кількість городків	кількість містечок	кількість сіл	кількість слобід	кількість «деревень»	кількість хуторів	
Крл. с.	1745		2	7	2	5	16	32
Влс. с.	1745			1		6	29	36
Крм. с.	1745			1		1	38	40
Пот. с.	1745			1			39	40
Клб. с.	1745			1		6	8	15
Пер. с.	1745				1	3	1	5
Орл. с.	1745					1	1	2
за Дніпром	1745	1		1			4	6
Разом		1	2	12	3	22	136	176
Крл. с.	1752		2	4	7	5	20	38
Цбл. с.	1752		1	2	2	1	23	29
Арх. с.	1752		1	2	1		5	9
Влс. с.	1752			1	2	3	41	47
Крм. с.	1752		1			4	44	49
Пот. с.	1752			1			34	35
Клб. с.	1752			3	3	2	32	40
Пер. с.	1752			1	2	2	4	9
Орл. с.	1752	1		1			13	15
Разом		1	5	15	17	17	216	271

Найпоширенішим видом поселень був хутір, що зумовлено бажанням поселенців до ведення звичного власного хутірського господарства. Цьому сприяв характер розвитку «народної» колонізації території на початковому етапі. Цікаво, що на задніпровській території поширення набули «деревни», які не притаманні для центральноукраїнських земель. «Деревнями» в тогочасному російському статистичному діловодстві записувались населенні пункти без церкви. Ця ситуація цілком відповідає реаліям колонізаційних процесів, які тільки почали набирати силу, але за ними не встигала церковна організація, про що йтиметься в третьому параграфі цього розділу. У будь-якому випадку сіл налічувалось удвічі менше

«деревень», що засвідчує нестачу і церков, і церковнослужителів у поселеннях сільського та міського типів, а відтак вони не могли задовольнити достатньою мірою релігійні потреби населення. Особливо це стосувалось малозаселеної задніпровської території Полтавського полку, де зовсім не було поселень міського типу, нараховувалось лише одне село й одна слобода. Поселень слобідського типу на задніпровській території Миргородського полку було всього два, що говорить про незначний тогочасний рівень розвитку урядових колонізаційних процесів на задніпровській території Гетьманщини. Та все ж урядова колонізація ширилася та інтенсифікувалася з Придніпровської території Миргородського полку й далі на захід, що проявлялось у відновленні, утворенні і заселенні населених пунктів, зокрема стратегічних містечок Крилів, Цибулеве, Архангелогородка, які водночас позиціонувалися й сотенними адміністративними центрами.

Уже в другій половині 40-х рр. XVIII ст. генеральна та полкові адміністрації, спираючись на підтримку російського уряду, активізують колонізацію Задніпровського краю, результатом чого стало зростання інтенсивності його заселення та утворення нових населених пунктів. У цей час ширшого розповсюдження набувають слободи – поселення, що засновувалися урядом на привабливих для поселенців умовах. Водночас на порядок збільшується й кількість хуторів.

На початок 50-х рр. XVIII ст. кількість сіл зростає на 3 одиниці за рахунок «деревень», у яких не лише будуються церкви, а й зростає кількість населення. Водночас два села набувають статусу містечок, а також облаштовується, укріплюється і розростається один ретраншемент із поселенням – селом. Крім того, певна частина поселенців продовжувала проживати в окремих господарських дворах, на пасіках, при млинах.

Відповідно на 1745 рік налічувалось 176 старих, новозаселених та нових населених пунктів, а на 1752 рік їх кількість збільшується майже на 100 одиниць, тобто до 271 (Таблиці 1, 2), що яскраво засвідчує не лише поновлення, а й подальшу інтенсивність розвитку колонізаційних процесів на задніпровській території

Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини з початку 40-х рр. XVIII ст., на їх значне зростання в другій половині 40-х рр. – на початку 50-х рр. XVIII ст.

Назви переважної більшості хуторів, «деревень», слобод, сіл були похідними від імені або прізвища (прізвиська) першопоселенця, засновника, або власника, у деяких випадках – від назви населеного пункту, звідки переселились колонізатори. У багатьох випадках назви поселенням надавалися за географічним фактором, від місця розташування на місцевості (похідні назви від річок, рельєфу, гірських порід, ґрунтів, наявності поблизу лісових масивів та деяких інших). Назви містечок, городків в основному визначалися географією місцеположення, походили від населеного пункту, звідки відбулося переселення, від імені святих у православ'ї.

Містечка і городки, як правило, були укріпленими, а також мали фортецю з військовою, переважно козацькою, залогою на випадок збройного захисту жителів під час військових дій, загроза яких була постійною на прикордонній території Задніпровського краю. Крім того, вони були опорними пунктами Гетьманщини під час колонізації території за Дніпром, виконували роль збірних пунктів для новоприбулих поселенців, що бажали тут оселитися. З початку 40-х рр. XVIII ст. і на початок 50-х рр. XVIII ст. на території «Задніпрських місць» існувало щонайменше 8 укріплень-фортець: у Табурищі, Крукові, Крилові, Цибулеві, Архангелогороді, Петроострові, Новому Миргороді, які входили до складу Миргородського полку, а в Міщуриному Розі – до Полтавського полку¹. Містечка Крилів, Цибулів, Архангелогород були також адміністративними центрами однойменних сотень.

Тож увесь наведений матеріал дає підстави визначити такі закономірності колонізаційного та реколонізаційного процесів на території Задніпровських місць Гетьманщини: темпи та масштаби заселення краю цілком залежали від геополітичної ситуації, зокрема ведення військових дій та умов мирних домовленостей між державами, що воюють; з початку XVIII ст. територія Задніпров'я незмінно складає частину території російської держави і перебуває

¹ Чорний О. Система земляних укріплень в Задніпрських місцях Миргородського полку до утворення Нової Сербії. «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. Редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. С. 263.

під номінальним контролем Гетьманату; у перші три десятиліття польська шляхта за сприяння Речі Посполитої намагалася самовільно колонізувати край, використовуючи українських поселенців; на території краю відсутні поселення запорозьких козаків, до початку 40-х рр. XVIII ст. домінувала «народна» колонізація, а з 40-х років уряд Гетьманщини активізує зусилля щодо заселення краю, що вилилося в перенесенні на Правобережжя сотенного і полкового територіально-адміністративного устрою, створенні слобід тощо; зрештою, на середину XVIII ст. в межах задніпровських володінь Гетьманщини вже існувала досить розвинена структура різних типів населених пунктів, яка розвивалася за аналогією з лівобережними територіями.

3.3. Походження, міграції, чисельність і соціальний склад населення на території Задніпровських місць

Динаміка виникнення поселень та зміни їх статусу безпосередньо пов'язані з демографічними та соціальними процесами, що відбувалися стосовно населення Задніпровських місць Гетьманщини протягом XVII – першої половини XVIII ст. Подібно до виникнення та розвитку поселень, чисельність та склад мешканців у різні хронологічні періоди колонізації «Задніпрських місць» також змінювалися й мали свої особливості.

Як уже зазначалося, XVII ст. характеризувалося тим, що перші «уходники» та поселенці краю належали до Черкаського староства Київського воєводства, а згодом до Корсунського і Чигиринського староств, що виокремились із Черкаського, та Брацлавського воєводства Речі Посполитої. Це було зумовлено кількома чинниками: 1) географічним сусідством із цими територіально-адміністративними утвореннями, які знаходилися на правому березі Дніпра, що усувало необхідність долати таку серйозну географічну перепону, як р. Дніпро; 2) на державному та на місцевому рівнях в Речі Посполитій підтримувалися прагнення місцевої шляхти та козацької старшини до колонізації нової території, закріплення за собою природних угідь, а козаків та посполитого населення – до залучення в господарському освоєнні

краю. Як було показано в попередньому параграфі, ще з початку XVII ст. ця територія облаштовувалась та заселялася переважно вихідцями з Чигиринщини та Чигиринського полку, а з середини століття – і представниками Корсунського й Білоцерківського полків Війська Запорозького. Відповідно після скасування полково-сотенного устрою на Правобережжі в 4-й чверті XVII ст. переселенці почали приходити з «Польської області».

Військові загрози періоду Руїни, руйнування Чигирини турками (1678 р.), а також політичні події к. XVII – поч. XVIII ст. спричинили масове добровільне та примусове переселення (в нашому випадку, зокрема, чигиринців) в основному на Лівобережжя та Запорожжя. З цього приводу М. Крикун, підтримуючи думку М. Костомарова, зазначає: «...в період руїни (60–80-ті рр. XVII ст.) з Правобережжя на Лівобережжя відбувались більш або менш масові добровільні переселення; особливо масові сталися 1674 і 1675 рр., коли людність тікала від польського війська. Масовий згін населення з Правобережжя на Лівобережжя у 1711–1712 рр. хронологічно був другим в історії цих українських земель. Перший датується весною 1679 р.; його було здійснено за наказом московського уряду лівобережним козацьким військом після Чигиринського походу турецько-татарського війська 1678 р. з метою не дати утвердитися на Правобережжі залежному від Порти гетьманові Юрію Хмельницькому»¹.

З кінця XVII – до середини XVIII ст. досліджувана нами територія почала реколонізуватися переважно колишніми «чигиринцями», що увійшли до складу лівобережних «малоросійських» Миргородського та Полтавського полків. Меншою мірою в цьому процесі брали участь вихідці з інших Малоросійських і Слобідських полків, і зовсім поодинокими були випадки переселення з території Запорожжя. Ініціаторами переселень та господарчого освоєння краю виступали місцеві сотенні уряди та урядові особи, зусилля яких отримували підтримку на державному рівні

¹ Крикун М.Г. Згін населення з правобережної України в лівобережну 1711–1712 років: до питання про політику Петра I стосовно України. Україна модерна. Львів, 1996, Т. 1. С. 42, 78; Костомаров Н.И. Руїна: Гетманства Бруховецького, Многогрешного и Самойловича. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. 1905. Кн.6. Т.15. С. 259–261, 317; Крикун М.Г. З історії міграцій населення на Україні в другій половині XVII ст. Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. 1973. Вип.9. С.78–89.

завдяки зверненням до уряду Гетьманщини та урядових інституцій Московського царства, а згодом і Російської імперії. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. населення із задніпровської території під загрозою ведення військових дій у їхньому краї було вимушене вкотре покинути свої домівки та переселитись на Лівобережжя. Зрештою, останнє переселення українського населення, але вже в межах задніпровської території, відбувається протягом 1752–1754 рр. у зв'язку з передачею місць поселень придніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини під нове військово-господарське поселення – Нової Сербії.

Згадуваний нами раніше опис 1732 р. прикордонної з Річчю Посполитою задніпровської території Російської імперії мав також дані про українських колоністів. З цього приводу О. Січова зауважує: «Українські колоністи в зазначений регіон приходили як з Гетьманщини, так і, передусім, з сусідніх територій, що належали Польщі. Таке беззаперечне означення походження переселенців в документі пояснюється політичною ситуацією. Згідно з російсько-польськими міждержавними угодами адміністрації однієї сторони заборонялося селити у себе підданих іншої, тобто потрібно було б перевести частину поселенців на територію Польщі. Заселяли їх поляки, як зазначено в описі, малоросійськими жителями «из высокой державы Ея Императорского Величества перешедших»¹.

Після російсько-турецької війни 1735–39 рр. Генеральна військова канцелярія отримує 18 серпня 1742 р. та 20 лютого 1744 р. видані Сенатом укази про дозвіл на поселення жителів у Задніпровських місцях, що входять до складу Миргородського і Полтавського полків. У них зазначалося, що «козаки и посполитие в вышеозначенные места понине из Малороссии перешли и впредь перейдут или ис Польши российские подданные во оные возвратятся, тех селить дозволить»². Але ситуація кардинально змінюється внаслідок прийняття російський урядом 1751 р. рішення оселити на цій території вихідців із Балкан. Настанови іменного указу від 20 січня 1752 р. сповіщали гетьмана і Генеральну канцелярію про кардинально

¹ Січова О.В. Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Історія, 74–76, 2004. С. 40; ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 195 зв.

² ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 63₁. Д. 59329. Арк. 59.

інший підхід до українських колоністів: «а ежели ныне в тех местах какое поселение есть, то оних выслать в прежния их места для того, что они поселились собою без указа»¹. Це вкотре демонструє непослідовність рішень російського уряду, його готовність заперечувати свої більш ранні укази та постанови, керуючись, передусім, перспективою політичної та військової вигоди. У даному випадку відселення місцевих мешканців з території, яка відводилася під поселення Нової Сербії, мотивувалось бюрократичним крутієм, оскільки урядовий дозвіл на поселення був, а указу не було, тому переселенці і їх поселення вважалися урядом незаконними.

Як бачимо, протягом періоду з початку XVII – до середини XVIII ст. на досліджуваній території відбувалося щонайменше п'ять заселень та відселень, які відображають відповідні особливості різних етапів колонізації краю, виявляючись у посиленні або послабленні колонізаційних і реколонізаційних процесів на цій території.

Переважна більшість документів, зокрема даних статистичного характеру про кількість місцевого населення, дворів та хат, соціальний склад населення Задніпровської території придніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини, датуються серединою – початком другої половини XVIII ст., тобто часом, коли край був уже достатньо заселеним і освоєним у господарському відношенні. Скориставшись методологічними рекомендаціями дослідження волосько-молдавського населення на Україні В. Орлика², а також спираючись на задукоментовані нечисельні факти, спробуємо розглянути питання чисельності, складу та походження населення, що обживало території Задніпровського краю Гетьманщини.

Проблема визначення чисельності населення Задніпровських територій та його соціального складу передбачає вирішення цілої низки питань, а саме: підрахунок чисельності місць проживання у вигляді дворів і хат, облік власне чисельності населення, аналіз його соціальної стратифікації за статтю, віком,

¹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 631. Д. 59304. Арк. 3.

² Орлик В. До питання волосько-молдавських поселень на Україні. Київ: КДЛУ, 1996. 31 с.

належністю до певних соціальних і майнових станів, нарешті, за часом проживання на означеній території.

Будь-які розрахунки чисельності населення та його складу на досліджуваній території до початку 40-х рр. XVIII ст. носять умовний характер, оскільки у відомих нам джерелах такі дані відсутні. Динаміка зміни кількості населених місць на різних етапах колонізації задніпровської території, про що йшлося вище, передбачає зміни чисельності населення та його соціального складу, але в документах знайшло відображення лише згадування про наявність населення. Так, універсал гетьмана І. Скоропадського 1711 р. про переведення жителів Задніпровського краю в лівобережні сотні Миргородського полку наказує приймати відселенців без зазначення їх кількості чи хоча б дворів: «Так ми, гетьман, оголошуючи тую его царського величества волю, чрез сей наш універсал указом его ж, монаршим, и повагою нашою рейментскою приказуем, аби пан полковник, старшина, особи духовного, свецкие, войскового и посполитого чина в том полку люде, когда тамобочние заднепрские жители начнуть на сей бок перебиратися, не в городи или села для прожития приходить, безотмовне, клевете зимное время, приймали»¹.

Очевидно, що територія Задніпровського краю навіть після чергового переселення місцевого люду не знелюднювала повністю, більше того: починала знову наповнюватися самоселами. Н. Полонська-Василенко наводить свідчення козака Полтавського полку Ковальчука від 1728 р., який повідомляє, що вже на той час кілька тисяч козаків освоювали степові простори понад річками Буг, Інгул, Великою і Малою Кам'янками: «многие тысячи людей, только о подлинном оных числе знать не можно», називаючи їх вихідцями з Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини². Зі змісту прохання гетьмана Д. Апостола 1728 р. про повернення в межі Російської держави задніпровських територій Миргородського полку відомо, що на той час край заселили вихідці з Лівобережжя. Серед них могло бути багато колишніх «чигиринців», які й раніше (самі або їхні предки) мали тут

¹ ЦДІАК України, Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 208–208 зв.

² Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. Ч. 1. Мюнхен, 1960. С. 33; Ковальков О. Колонізація території Центральної України в середині XVIII ст. й утворення Новослобідського козачого полку. Наукові записки КДПУ імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. 2010. Вип. 13. С. 338.

свої угіддя, вели промисли, а то й проживали в поселеннях: «Писал я в Государственную коллегію иностранных дел, доносячи, что поляки не только земли те, которые по тракту Вечного мира с стороны польской и з стороны Ея Императорского Величества надлежит быть в пусте, населили малороссийскими людьми, но которые земли по тому ж трактату принадлежат в державу Ея Императорского Величества, там они поотнимали у малороссиян грунта, пасеки, леси и другие угодия»¹. Знову ж таки, і в цьому документі немає статистичних даних про населення.

Стосовно опису Задніпровських місць 1732 р. та його інформативності про місцеве населення, О. Січова справедливо зазначає: «На жаль, не зберігся подвірний реєстр, зроблений комісією під час опису, тому невідомою лишається кількість населення в регіоні на початку 30-х років»². Після російсько-турецької війни 1735–39 рр. був виданий указ Генеральної військової канцелярії 1740 р. миргородському полковнику з дозволом на повернення на поселення жителів в Задніпровські місця, який дає визначення колишніх жителів як «обыватели»: «чтоб чрез фарпости того Миргородского полку обыватели пропускаемы били»³.

Реєстр Миргородського полку 1741 р., укладений у зв'язку зі складанням присяги імператриці Єлизаветі в придніпровських Потоцькій, Кременчуцькій і Власівській сотнях, містить також інформацію про козаків, які перебували на домашніх промислах за Дніпром⁴. Ймовірно, ці списки не були повними, але згідно з ними на задніпровській території перебували (77+62+23) або 162 особи козацького стану, що належали до цих трьох сотень.

Під час описів території та ревізій XVIII ст. попервах до них вносилися статистичні дані кількості дворів, зокрема з метою контролю за сумами податкових зборів, які збиралися з дворів (дворових господарств). Зі збільшенням кількості поселень та чисельності населення в них такі статистичні документи укладалися не

¹ ІР НБУВ. Ф. II. Д. 1740.

² Січова О.В. Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Історія, 7476, 2004. С. 39.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 184.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8389. Арк. 85–96.

один раз, а двічі на рік, та до них уже, крім кількості дворів, вносяться відомості про кількість хат у дворах та сімей¹. Згідно з даними описів, населення задніпровської території проживало в населених пунктах різного статусу дворами, в хатах, сім'ями та в якості підсусідків біля якоїсь сім'ї. При цьому хати поділяються на дворові, бездворові («безогорожние») та підсусідські².

Перший найповніший опис поселень території Задніпровських місць було проведено в 1745 р.³. За результатами його дослідження В. Кабузан приходиться до висновку: «за переписом 1745 р. в «Задніпрских місцях» знаходилося 1596 козацьких дворів (приблизно 4800 душ ч. с.) і 1624 селянських дворів (близько 4900 душ ч. с.), або всього близько 9700 душ ч. с.»⁴. А. Пивовар, публікуючи відомості опису Миргородського полку, подає уточнення: «Перерахунок кількості дворів за підсумком всіх сотенних описів має певні розбіжності також з приведеними даними, що стосуються в цілому Миргородського полку»⁵. Слід зазначити ще й ту особливість, що у відомостях опису поселень сотень Миргородського полку в графах обліку зазначається кількість «изб» (хат), та, ймовірно, мається на увазі кількість дворів. Під час перерахунку нами кількості дворів у сотнях Полтавського полку похибок не виявлено. Тож наведена в підсумкових даних до опису загальна кількість дворів 3220 є дещо неточною, з невеликою похибкою.

З підсумкових відомостей придніпровських Переволочанської, Келебердянської, Орлянської сотень Полтавського полку, за ревізією 1748 р. маємо інформацію про кількість дворів і хат, у тому числі і в поселеннях на задніпровській території цих сотень⁶. Далі А. Пивовар звертає увагу на те, що «..у реєстрах та перелікових табелях відповідних сотень відомості про жителів подані в розрізі

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11461. Арк. 556 зв.-560, 708 зв.-711 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19350. Арк. 134–139, 150 зв.–157, 160–169, 205–221 зв., 227–230, 242–246 зв., 617–622 зв., 632–637, 639–660, 663–677, 684 зв.–687 зв.

³ РГАДА. Ф. 248. Оп. 39. Спр. 2667. Арк. 103–107.

⁴ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). АН СССР, Ин-т истории СССР. Москва: Наука, 1976. С. 77.

⁵ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 185.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19353. Арк. 171, 190, 237 а, 415, 420, 444.

наявних поселень (так званих ратушних) та за їх власниками, які могли мати володіння як на лівому, так і на правому березі Дніпра. Цей факт практично унеможлиблює отримання достовірної інформації щодо локалізації приватновласницьких поселень Полтавського полку за Дніпром. Тож залишаються певні застереження щодо кількості дворів в окремих власників, які могли бути як за Дніпром, так і на Лівобережжі. До виходу указу про дозвіл на поселення слобід біля Мішуриноного Рогу і приєднання відповідних «задніпрських» територій до Полтавського полку, який отримано в Генеральній військовій канцелярії 24 березня 1744 р., зберігся реєстр Полтавського полку за 1743 рік, де (за відсутністю офіційного дозволу) не зазначене жодне з пізніших задніпровських сіл, до більшості з яких після російсько-турецької війни жителі почали повертатись ще в 1740 р. Водночас у сотенних реєстрах 1743 р. за Дніпром зафіксовані деякі з приватновласницьких дворів і хуторів. Зокрема, в Переволочанській сотні це 7 дворів «за універсального запорожского козака Степана Рудя при хуторе за Днепром», 17 дворів нараховували «посполитие перевозники и рибалки под владением бунчукового товарища Петра Павловского», частина з яких, за пізнішими поіменними списками, проживала в селах Калужине і Кам'янка. Ще більше таких приватновласницьких, або підсусідчих, дворів за Дніпром простежується у складі Келебердянської сотні, де в 1743 р. нараховувалось уже 17 хуторів, переважна частина з яких (10) за пізнішими відомостями достовірно локалізується на території Задніпрських місць цієї сотні»¹.

На складність обліку дворів та її особливості звертав увагу ще крилівський протопоп С. Петров у повідомленні митрополиту Київському Тимофію Щербацькому в 1750 р.: «Парафіяне живут неосновательно. Год един поживши волочатся с приходу на приход и обратно, паки в Польшу, отколь кто пришел. К тому ж, яко леса вольного здесь довьльно имеется, всяк себе хати ставит по своей хоти, а он имуществом будет против старца, от коих мы чрез увесь год и малейшей прибели не ведаем и много с таких людей живляться прошением у христолюбців милостины и в ревизиях свецкой команды в старческом звании находятся. Затем

¹ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 265; ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19341.

такіє люде и в двори настоящие не вписиваются. Но под темы уписуются, под ким хто живет. И здесь немного того найти можно, даби отец з сином в одной хате или поблизости в другой жил бы. Но всяк по своїй вольности живет порознь, а подачу свецких зборов заодно отдают»¹. Тож проблема визначення точної кількості дворів та населення є і в найближчому майбутньому буде залишатися відкритою, що зумовлено природою тогочасних документів.

Підсумкові відомості про поселення на задніпровській території Миргородського полку, які були передані графу О. Розумовському в Санкт-Петербурзі в листопаді 1752 р., містять дані про кількість дворів козаків і посполитих – 4002². Але в одному з екстрактів цієї справи повідомляється про кількість дворів правобережних мешканців не лише Миргородського полку (2032 козаків і 1224 посполитих), а й Полтавського полку (412 козаків, 334 посполитих). Тож, як бачимо, у кількість 4002 двори входили і двори Полтавського полку. Попередньо ж на засіданнях Сенату, 25 серпня і 15 вересня 1752 р., фігурували дані про 4008 дворів на задніпровській території Гетьманщини, з яких 3170 вважалися дворами вихідців із Малоросійських, Слобідських полків і Запорозжя, 195 – вихідців із Польщі та Молдавії, 643 – старожилих поселенців³, у відсотках це приблизно складає 79%, 4,9%, 16,1%, від загальної чисельності дворів.

За тривалістю проживання та часом оселення на території все населення краю поділялося на старожилів («старожилые») та тих, хто нещодавно переселився сюди на проживання – прийшлих («пришедшие»)⁴. Стосовно частки старожилів серед місцевого населення Полтавського полку С. Шамрай пише: «Поглянувши, наприклад, на реєстри людности задніпрянських поселень сотень Переволочанської й Келебердянської полку Полтавського, побачимо, що там окрім зайшлої, – переважно в роках 1730–40-х, людности, є чимало старожитців, що весь час живуть

¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 1754. Арк. 1 і зв.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11144. Арк. 53–54.

³ Сенатский архив. Протоколы правительствующего Сената. Санкт-Петербург: типография Правительствующего Сената. Т. VIII. 1897. С. 667, 675.

⁴ ІР НБУВ. Ф.1. Спр.63₁, Д. 59330. Арк. 61–78, те ж: Д. 59307–59308.

на цій території, не кидаючи її підчас війни (1735–1739 рр. – Авт.). Як видно з описів 1752-го року, в цих задніпрянських землях жили¹.

В е р с т в и	Старож.	З а й ш л і			
		Гетьман.	Польщі	Запоріжжя	Слобожанщини
Козаки	196 дв.	171 дв.	5 дв.	26 дв.	-
Посполиті вільні (військові)	60 дв.	58 дв.	3 дв.	-	-
Піддані й підсус. старшини	42 дв.	48 дв.	3 дв.	-	-
Підсусідки: козачі	3 дв.	7 дв.	2 дв.	1 дв.	1 дв.
попівські	5 дв.	-	2 дв.	-	-
російські купці	1 дв.	-	-	-	-
Разом	307 дв.	284 дв.	15 дв.	27 дв.	1 дв.

Як бачимо, майже половина мешканців (47,6%) живе тут постійно, а зайшлих трохи більше половини. Далі, в примітці про дані М. Ткаченка, дослідник зазначає, що подібна ситуація матиме місце, коли ми візьмемо замість дворів родини. До речі, в статті «Про утворення Ново-Сербії» на с. 156, М. Ткаченко подає інші списки людности на підставі того-ж джерела. Але, перевібивши дані цього джерела – чернетки і таблиці, ми пересвідчилися, що відомості, які подає М. Ткаченко, хибують неточними даними. Наприклад, козаків є всього 392 дв., або 60,9% усіх дв., а М. Ткаченко нараховує їх чомусь 295 дв., або 45,94% і т.і.»².

Наведені приклади підрахунку дворів, проведеного С. Шамраєм та М. Ткаченком, свідчать, з одного боку, наскільки складно проводити аналіз за статистичними даними XVIII ст., а з іншого, – показують необхідність перевірки подібних даних, що були опубліковані попередніми дослідниками. Більше того, вони показують необхідність залучати при проведенні статистичних обчислень якомога більше джерел та з обережністю ставитися до узагальнень про всю сукупність населення території, оперуючи неповними даними.

Подібну ситуацію ми бачимо у намаганні підрахувати кількість дворів В. Кабузаном та А. Пивоваром. Проаналізувавши результати дослідження

¹ Збірник Лазаревського №63; дворів по півських, дяківських і одного старшинського (всього 8 дв.) ми не рахуємо, бо про них не зазначено час поселення.

² Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 215.

В. Кабузана стосовно кількості дворів на території Задніпровських місць, А. Пивовар у коментарях до витягу з підсумкових даних про задніпровські поселення Миргородського полку 1752 р. приходять до висновку, що «В. Кабузан за даними московських архівів¹ фіксує у 1752 р. за Дніпром лише 3828 дворів. Але перевірка використаних істориком даних показує, що вони стосуються відомостей стосовно жителів, які залишились у задніпровських поселеннях на кінець 1753 – початок 1754 років і виявили бажання повернутись у Малоросію або перейти на землі, відведені під Слобідське козаче поселення. Потребує уточнення також використане у підрахунках поняття чисельності дворів, враховуючи, що ці показники мають суттєве розходження з реальними даними про їх кількість за підсумками полкових ревізій. Очевидно, що в підрахунках мова йде скоріше про сумарну кількість дворів і бездвірних хат. Але навіть при цьому залишаються певні розбіжності у співвідношенні отриманих даних між полками, в яких нерідко застосовувались різні підходи до використання відповідних показників»². Потрібно також зазначити, що до загальних підсумкових відомостей часто не включались статистичні дані про жилі та приїжджі двори старшини, посадових цивільних і духовних осіб, які іноді обліковувались окремо. Тож, чи використовувались ці категорії дворів у загальних підрахунках чисельності дворів на території козацьких полків, достеменно сказати важко³.

Питання підрахунків чисельності населення теж є досить складним і відкритим з тої причини, що на досліджуваній території постійно відбувалися зміни в чисельності населення в короткі періоди (кількість суттєво могла відрізнятись навіть протягом одного року), та й умови роботи тогочасних комісій та їх формат, не сприяли точності підрахунків. Тому, як у випадку з дворами, чисельність населення Задніпровських місць може бути визначена лише приблизно.

¹ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). АН СССР, Ин-т истории СССР. Москва: Наука, 1976. С. 78–79.

² Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 11.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19350. Арк. 125, 158, 203, 225, 247.

Стосовно методики підрахунків чисельності населення А. Пивовар зазначає: «В цьому плані більш репрезентативними є дані про кількість сімей, які проживали у «задніпрських» поселеннях. Їх, за підсумковими розрахунками, у 1752 році зафіксовано на відповідних територіях Миргородського полку близько 4,5 тис., Полтавського полку – 1,1 тис., разом – 5,6 тис. У перерахунку на середній склад сім'ї (від 3-х до 3,6 чол.). З даних ревізії «задніпрських» поселень 1752 року, тут на кожен двір у Миргородському полку приходилось 3 сім'ї, в Полтавському – 1,5 (в середньому – 2,5). За церковним обліком на середньостатистичний двір приходилось 9,2 жителів обох статей, без підсусідків – 7,4. Звідси середня сім'я могла скласти від 3-х до 3,6 осіб), це дає від 16,8 до 20,2 тис. (або в середньому 18,5 тис.) жителів у складі обох полків, що майже вдвічі перевищує їх число в 11,5 тис. відповідно до оцінок В. Кабузана»¹.

За ревізією, проведеною в кінці 1752 р., теж були складені загальні відомості про задніпровські поселення Миргородського полку, щодо яких А. Пивовар пише: «Крім козачих і посполитих дворів, що зазначені в реєстрах задніпрських сотень Миргородського полку, на кінець 1752 року в м. Архангельську нараховувалось щонайменше 60 дворів (близько 120 сімей), до 20 дворів козаків виборних не обліковано в складі жителів сіл Петрового Острова і Нового Миргорода, а у всій Архангелогородській сотні – до 10 дворів сотенної старшини і священників. Ще 46 дворів (понад 50 сімей) старшини і священників проживало в поселеннях інших задніпрських сотень полку. Всього додатково до відомостей за реєстрами козаків і посполитих – щонад 130 дворів і бездвірних хат та більше 200 сімей жителів. У підсумку в задніпрських поселеннях Миргородського полку на кінець 1752 року нараховувалось не менше 1550 дворів, 4200 хат, де проживало понад 4500 сімей. З урахуванням поселень Полтавського полку на території Задніпрських місць

¹ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 11; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). АН СССР, Ин-т истории СССР. Москва: Наука, 1976. С. 79.

Гетьманщини, яку передбачалось відвести під розміщення Нової Сербії, в 1752 році, до початку масового переселення жителів, проживало не менше 5,6 тис. сімей»².

Важливою проблемою у визначенні складу населення Задніпровських місць є визначення кількості представниць жіночої статті та малолітніх дітей. Справа в тому, що тогочасні документи лише зрідка містять інформацію про кількість жінок, а малолітні діти при підрахунках чисельності населення взагалі не бралися до уваги, що пояснюється особливостями оподаткування населення. Натомість ця інформація мала бути відображена в церковних документах, значна частина яких не збереглася. Тому вирішити питання про частку жінок і дітей серед місцевого населення практично неможливо.

Вищенаведені дані, що знайшли відображення в працях дослідників, а також розрахунки автора подаються нижче в порівняльній таблиці (Таблиця 3).

Таблиця 3

Кількість населення Задніпровських місць за даними 1745, 1752 рр.

Роки наявних відомостей	Чисельність населення					
	Дворів				кількість чоловіків козаків	кількість чоловіків посполитих
	М. п.		П. п.			
	Козаків	посполитих	козаків	посполитих		
1745	1278	1349	318	275	4800	4900
	разом козаків		разом посполитих		разом чоловіків	
	1596		1624		9700	
	разом козаків і посполитих					
3220						
1752	2032	1224	412	334		
	разом козаків		разом посполитих			
	2444		1558			
	разом козаків і посполитих					
	4002				близько 18500	

Наведені в таблиці дані наочно показують поступове зростання місцевого населення аж до 1752 р., яким завершується час існування Задніпровських місць у якості окремих правобережних володінь Гетьманщини.

² Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 115.

За соціальним становищем (за даними документів першої половини – середини XVIII ст.) населення досліджуваної території поділялось на п'ять соціальних станів: сотенна старшина, цивільні посадові особи, козаки, посполиті, духовні особи. Реформа 1735 р. передбачала поділ всього козацтва на виборних і підпомічників. Тож відповідно козаки та посполиті також поділялися на окремі групи за формою несення військової служби та особистої залежності від іншої особи та її господарства: козаки виборні, козаки підпомічники (помічники) у службі, козаки підпомічники (помічники) в господарстві, підсусідки козаків (тяглі, кінні та піші), посполиті вільні, посполиті власницькі (підсусідки). Тобто соціальна структура населення Задніпровських місць відповідала поділу на соціальні стани на решті території Гетьманщини, оскільки ці землі разом із населенням були невід'ємною складовою козацьких полків. Такий соціальний поділ формувався з початку 30-х до початку 50-х рр. XVIII ст., тобто від часу включення (неофіційно) території до складу полків Лівобережної Гетьманщини і до передачі території під Нову Сербію.

Сусідство з широким Дніпром та його правобережними притоками спричинило розвиток специфічного надання послуг населенню з перевезення людей та вантажів через річкові потоки окремою професійною когортою чоловіків, що з часом виокремились у соціальний стан перевізників.

Відповідно до належності населеного пункту до категорії вільних чи приватновласницьких його населення записувалось у відомості як посполиті вільні чи посполиті власницькі (підсусідки), з указуванням власника поселення, а при записі козацьких підсусідків указувались посада та ім'я козака.

Нижче пропонується порівняльна таблиця чисельності дворів і хат соціальних станів задніпровських сотень Полтавського полку, укладена за даними ревізії 1748 р.¹ (Таблиця 4).

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19353. Арк. 171, 190, 237 а, 415, 420, 444.

**Кількість дворів і хат на задніпровській території сотень
Полтавського полку, 1748 р.**

Назва сотні	козаки виборні		підпомічники		посполиті		підсусідки		разом	
	дворів	хат	дворів	хат	дворів	хат	кінні	піші	дворів	хат
Переволочанської	21	34	114	144	58	75		6	193	259
Келебердянської	16	34	74	118	61	90	34	25	151	304
Орлянської	3	4	27	39	20	38			50	81
разом	40	72	215	301	139	203	34	31	394	644

За цими даними, округленими у відсотках щодо кількості дворів і хат, загальна чисельність виборних козаків складає 10%, підпомічників – 50%, посполитих – 35%, підсусідків – 5%. Отже, дворів і хат козацького стану було близько 65%, а посполитого стану – 35%. Дворів підпомічників та підсусідків разом було в п'ять з половиною разів більше, ніж чисельність дворів виборних козаків. Водночас чисельність дворів осіб козацького стану була вдвічі більшою порівняно з чисельністю дворів посполитих. Таке співвідношення чисельності дворів соціальних станів населення задніпровських сотень Полтавського полку загалом відповідає соціальній картині на решті території Гетьманщини в середині XVIII ст., лише з тим винятком, що чисельність дворів виборних козаків є відносно малою порівняно з підпомічниками та підсусідками¹. Це вказує на те, що військових боєздатних козаків на задніпровській території Полтавського полку мешкало відносно небагато, та ймовірно, що така ситуація не була сталою, оскільки кількість представників соціальних станів того часу рік від року змінювалась, хоча кардинально все ж не мінялась, та й у самій Гетьманщині вже спостерігалась поступова тенденція до зменшення кількості виборних козаків, що ставали підпомічниками, підсусідками.

¹ Борисенко В.Й. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини. Міністерство освіти України, укр. держ. педаг. університет ім. М.П.Драгоманова. К., 1997. С. 114.

Наступним питанням у визначенні соціального складу місцевого населення «Задніпрських місць» є його ранжування за майновим та фінансовим станом. Згідно з документальними матеріалами, місцеве населення на середину XVIII ст. поділялося на чотири стани: середньо- і малоземельні («средне и малогрунтовые»), бідні («нищетные») і дуже бідні («крайне нищетные») жителі¹. Тобто за майновим (земельним) станом серед населення виокремлювали осіб, які мали у своїй власності середній або малий наділи землі, і тих, хто не мав власного земельного наділу, а відповідно і сталого грошового доходу, тож він був або незначним, або його взагалі не було, такі мешканці вважалися бідними та дуже бідними. Але чітко визначити критерії, якими керувалися члени комісії для визначення майнового та грошового стану населення під час ревізій для запису в відомості, ми не можемо.

Окремі документи подають відомості про сімейний стан чоловічого населення, яке поділялося на одружених, тобто сімейних, та неодружених, безсімейних, які фіксувалися в документах як «семьянистие» і «одинокие»².

Дана соціальна структура загалом характерна для Гетьманщини 40–50-х рр. XVIII ст., оскільки переважна більшість джерел статистичного характеру, якою ми оперували, датуються саме цим періодом. Тож те, що визначальною і найбільш забезпеченою була категорія осіб козацького стану, цілком пояснюється прикордонним положенням території та належністю її до полкового військово-адміністративного устрою Гетьманщини. Відповідно козаки та їх помічники були зобов'язані нести військову службу, яка поєднувалася з господарськими заняттями. Посполите населення, крім свого господарства, в основному було задіяне на обробітку земель та як різноробочі працівники на інших угіддях та господарських об'єктах, власниками яких були козацька старшина, козаки, посадові цивільні та духовні особи. Близькість повноводного та широкого Дніпра з його притоками, потреба в постійній різнорідній комунікації між обома берегами Гетьманщини

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр.19350. Арк. 134–139, 150 зв.–157, 160–169, 205–221 зв., 227–230, 242–246 зв., 617–622 зв., 632–637, 639–660, 663–677, 684зв.–687 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр.19350. Арк. 205–221, 663–677.

сприяли появі серед місцевого населення нового соціального стану – перевізників.

Рішення про передачу Задніпровських територій Гетьманщини під поселення сербів та інших балканських народів кардинально змінило сформовану ситуацію населення краю. У результаті поселенці, що мешкали на території Задніпровських місць, на час утворення Нової Сербії, відповідно до указу гетьмана К. Розумовському від 9 грудня 1752 року¹, мали бути відселеними, оскільки вважалися «безуказним», тобто поселились без указу російського уряду, а свої житла вони були зобов'язані продати новоприбулим на поселення «сербам и протчим православного исповедания известним народам», «а имеющихся в тех, отведенных им, сербам, местах, малороссийских обывателей, как пришедших Малороссийских и Слободских полков, так и вишедших из зарубежа пришедших малороссийцов же, выслать в Малую Россию, на прежние их жилища таким порядком, как нашим Сенатом определено и выше означенными, прежде посланными нашими грамотами велено, а именно, когда по приумножении того сербского народа о висилки их обявится, то б продав свое строение, чрез полгода выходили, а буди из вишедших из Польци и тут живущих окажутся старинные тех Заднепрских мест жители, а не из Малороссии пришедшие, о тех не ссилая их разсмотреть, тамо ль их оставить или в других местах поселить, о том нашему Сенату немедленное определение учинить». Із прибуттям на поселення сербів, протягом 1753–1754 рр. відбувалися процеси відселення місцевих мешканців на визначені для переселень місця (для вихідців з Лівобережжя – Гетьманщина, старожилів та вихідців з Польщі – територія за південними межами Нової Сербії). Значна частина цих переселенців увійшла в 1754 р. до складу сформованого Новослобідського козацького полку. В «екстракті» при рапорті в Сенат командира Новосербського поселення генерал-майора І. Глебова від 7 лютого 1754 року² стосовно переселенців говориться: «прежнего безуказного поселения обывателям, сколько оних и с каких мест на тое козацкое поселение и за Днепр внутрь Малороссии перейти желают». Далі в ньому

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59347.

² РГАДА. Ф. 248. Оп. 39. Спр. 2888/405. Арк. 58–59.

даються числові показники сімей, які підлягали переселенню: з Миргородського полку бажали перейти «на новое казацкое поселение» 1888 сімей, а бажаючих перейти «на ту сторону Днепра внутрь Малороссии» виявилось 886 сімей. Відповідні показники в Полтавському полку склали 948 і 106 сімей. Разом в обох полках відповідні показники склали 2836 і 992 сім'ї. Процес переселення затягнувся, зокрема, й через небажання місцевих жителів покидати свої помешкання та обжиту територію. У донесенні від 2 травня 1754 року І. Глебов повідомляв Сенат, що вони: «упрямством изыскивают разные случаи, паки в здешних местах остаются, ...по хуторам и по пасекам целыми селениями и не одними семьями жительство имеют, а иные из слободы в слободу переходят»¹.

За підрахунками А. Пивовара, «всього, за доданими при рапорті І. Глебова відомостями, весною 1754 року у задніпрських поселеннях Полтавському полку продовжували проживати з числа «старожилих», які мали перейти «в казацкое Новой Сербии поселение» у Орлянській сотні – 24 сім'ї, у Переволочанській – 81, у Келебердянській – 287. У Миргородському полку, відповідно, в поселеннях Потоцької сотні – 164 сім'ї, Кременчуцької – 171, Власівської – 198, Крилівської – 251. Разом – 1176 сімей², або 41,5 % від кількості, зазначеної у попередній, лютневій, відомості. Незважаючи на залучення військових команд для переселення, перехід переважної більшості з цих жителів у новопоселені слободи відбувся, очевидно, вже восени, після завершення збору урожаю»³. Та була частина населення, якій урядом дозволялось залишитись на проживання в Новій Сербії. До таких належали жителі з категорії «умелых людей», різного роду ремісники та працівники в господарстві з числа посполитих⁴.

Отже, протягом XVII – першої половини XVIII ст., незважаючи на об'єктивні причини стримування росту в умовах перших двох етапів колонізації Задніпровських місць, чисельність населення все ж поступово зростала, що

¹ РГАДА. Ф. 248. Оп. 39. Спр. 2888/405. Арк. 68.

² РГАДА. Ф. 248. Оп. 39. Спр. 2888/405. Арк. 2 зв.

³ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 240.

⁴ Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 238–239.

впливає з наведених даних, а також зростання масштабів та темпів господарського освоєння відповідно зі зростанням кількості поселень. У короткі міжколонізаційні періоди, позначені відходом або відселенням мешканців із цієї території, вона, швидше за все, повністю не знелюднювалась. Могли залишатись не лише поодинокі відчайдушні поселенці, а й ті, хто займався сезонними промислами. Пік обжитості та заселеності Задніпровської території Гетьманщини припадає на початок 50-х рр. XVIII ст., що знайшло своє вираження в статистичних даних чисельності населених пунктів, кількості дворів та сімей саме в цей час. Ймовірно, позитивна динаміка зростання місцевого населення могла мати продовження і в майбутньому, але передача на початку 1752 р. російським урядом освоєних земель правобережних сотень Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини під Нову Сербію все змінила.

3.4. Формування церковного устрою на території Задніпровських місць

Активізація заселення краю, виникнення та формування різностатусних поселень, що супроводжувалося зростанням чисельності населення, викликали гостру необхідність у створенні умов для задоволення його релігійних потреб. У зв'язку з цим набуває особливої важливості питання формування церковного устрою на території Задніпровських володінь Гетьманщини.

Проблема забезпечення релігійних та духовних потреб населення задніпровської території Гетьманщини була складною задачею, яку намагався вирішити Гетьманський уряд протягом усього історичного періоду існування краю в якості осібної господарської та адміністративної території. Оскільки досліджувана територія охоплювала значну площу, то в питаннях духовно-церковного адміністрування вона поділялася та підпорядковувалася кільком церковним структурам. Водночас будівництво та відкриття церков, освячення на службу священників за підтримки та згоди урядів є одним із проявів державної

колонізаційної політики, зокрема й на території південіше Тясмина та Висі, між Дніпром і Бугом¹.

На початку залюднення досліджуваної території, яка являла собою майже дику пустку, церковних споруд тут не будували. Причин для цього було кілька: загроза військових дій в середині та другій половині XVII ст., загроза руйнування татарами чи поляками, відсутність урядової політики в цьому питанні та ініціатив можновладців, що мали на задніпровській території у власності угіддя. Тож свої духовні потреби люди задовольняли, відвідуючи найближчі церкви суміжних територій Правобережжя та Лівобережжя Дніпра.

Теоретично на початку колонізаційних процесів забезпечення церковних потреб не було великою проблемою, оскільки абсолютна більшість перших колонізаторів була «уходниками»-промисловиками. Це означає, що їх перебування на території краю було тимчасовим, сезонним, пов'язаним із веденням промислів. Складніше в цьому плані було першопоселенцям та жителям, які на території краю проживали постійно протягом XVII ст. – до початку XVIII ст. Чисельність цього населення, як ми бачили, була незначною, та й воно під тиском обставин було змушене покидати її час від часу.

Вірогідно, формування та розвиток церковного устрою на досліджуваній території відбувався поступово, в кілька етапів, зумовлених закономірностями колонізаційних процесів у різні періоди. Вони мали свої труднощі та особливості, а часом і трагічні моменти. Виходячи з вищесказаного та спираючись на відомий архівний матеріал, можна виділити три основних періоди у формуванні та розвитку церковного устрою на території Задніпровського краю Гетьманщини: 1) XVII ст. до 1732 р.; 2) 1732–1739 рр.; 3) 1740–1752 рр.

Процес дослідження церковного устрою краю ускладнюється відсутністю корпусних джерел, зібраних в одній установі. Загалом документи, що висвітлюють

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991–2000. (Пам'ятки історичної думки України). Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. Репринтне відтворення видання (Львів, 1905). Київ: Наукова думка, 1994. VII, 687 с.; Ластовський В.В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії. Київ: Фенікс, НКПІКЗ, 2008. 496 с.

церковний устрій протягом XVII ст. і до 1732 р. досить малочисельні, а інформація в них малоінформативна, тому церковний устрій цього періоду ми можемо окреслити в загальних рисах. Значно кращою є справа документальних свідчень про пізніші періоди, що дає змогу зробити більш конкретні висновки та твердження в питаннях розвитку церковного устрою на території Задніпровських місць Гетьманщини до часу передачі території під Нову Сербію.

Оцінюючи джерелознавчу складову вивчення церковного устрою Задніпровського краю, А. Пивовар констатує: «Відомості про церковний устрій задніпровських поселень складені за даними архівних джерел, які вдалося відшукати серед численних, не завжди достовірно описаних справ, з архіву колишньої Київської митрополії. Матеріали цих справ не передавались до Переяславсько-Бориспільської єпархії, у підпорядкування якої у 1756 році за рішенням Синоду були переведені новосербські поселення та задніпрські слободи навколо фортеці Святої Єлизавети. Чи не основною причиною була явна незгода Київської єпархії з доцільністю такої передачі¹. В результаті більшість фактів з історії церковного устрою краю до новосербського періоду не потрапили ні до загальної хронології церков (у хронологічних відомостях Гавриїла Розанова² їх відлік розпочинається лише з 1752 року), ні в інші дослідження, інформація для яких черпалась, переважно, в місцевих архівах Південної України.

Зрозуміло, що не всі документи збереглись також у архівах Київської митрополії, де більш-менш повно вони представлені лише починаючи з другої половини 30-х років XVIII ст. Це, безумовно, не дозволяє відтворити в деталях церковну історію відповідного періоду, який припадає саме на найбільш ранні етапи заселення Задніпрського краю. Тому відомості щодо окремих із таких церков, утворених до 1732, та, частково, до 1740 років, нами датовані також за фрагментарними даними з літературних джерел. Не краще збереглись в архівах і дані про поновлення церков після російсько-турецької війни 1735–1739 років»³.

¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 2909.

² ЗООИД. 1848. Т. II. С. 140–210.

³ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 119.

Найчисельнішими і найкраще представленими є документальні матеріали 40-х – початку 50-х рр. XVIII ст. Серед них варто особливої уваги ті, що пов'язані зі змінами у церковному житті краю у зв'язку з передачею поселень під Нову Сербію. У них знайшли відображення повідомлення про передачу церков, зміну в штаті церковнослужителів та зміни в самому церковно-адміністративному устрої. У ході роботи над дослідженням автором у співавторстві з А. Пивоваром упорядковано та підготовлено до друку важливе церковне джерело – «Зашнурна книга Крилівської протопопії 1752 року»¹ та інші не менш інформативні документи з історії церковного устрою краю².

Суттєво доповнюють документальні джерела змістовні археографічні публікації та видання церковнослужителів – однієї з найосвічених верств населення³, а також окремі історичні дослідження істориків, що датуються кінцем XIX – початком XX ст.⁴. Водночас інформація, яку вони містять, є неповною і вимагає перевірки, уточнень та узгоджень відповідно до оновлених даних. Сучасні праці, присвячені дослідженню церковного устрою на території Вольностей Війська Запорізького Низового⁵, а також пізнішого адміністративного утворення на території колишніх Задніпровських місць – Нової Сербії⁶, є дотичними до нашої теми.

¹ ЦДІАК України Ф. 127. Оп. 1021. Спр. 20. Арк. 1–30.

² Пивовар А., Бутко А. Зашнурна книга Крилівської протопопії та деякі інші документи з історії церковного устрою. Рукопис. 250 с.

³ Гавриил (Розанов Василий). Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. Гавриил архимандрит Херсонский и Таврический. ЗООИД. Т. 2, 1850. С. 140–211; Никифоров В. Материалы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде Херсонской губернии. ЗООИД, 1901, т. 23, отд. 2. С. 49–69; 1906, т. 26, отд. 2. С. 1–40; 1907, т. 27, отд. 2. С. 1–56; Шахов В.К. Описание православных приходов заштатного города Новогеоргиевска, Александрийского уезда. Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1893 г. № 13, 14, 15, 17, 18, 24; 1901 г. № 19, 21.

⁴ Значко-Яворський. Описание благочестивых заграничных в короне Польской Описание староства и протопопи Чигиринської благочестивих церквей к епископии издревле принадлежащих. Киевские епархиальные ведомости, 1861, № 15, 1862, № 4, 10, 12; Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 г.г.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Опыт церковно-политического исследования. Полтава, 1908. 98+XXXII с.

⁵ Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998. 168 с.

⁶ Ганул А.М. Церковна та освітня політика Івана Хорвата в Новій Сербії. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 28. К., 2014. С. 143–153.

Найдавніше повідомлення про існування церкви на території за р. Тясмин у другій половині XVII ст. в с. Андрусівка носить місцевий фольклорний характер. Краєзнавець М. Караката, не спираючись на документальні джерела, з цього приводу пише: «Дорошенко Петро в час свого полковництва в Чигирині й гетьманування на Правобережжі подарував золоту чашу (келих) для церкви с. Андрусівки»¹.

Більшу довіру викликає дослідження Похилевича, в якому йдеться про заснування перших церков на правому березі Тясмину: «Недавно существовавшие в новом Крылове Успенская и Покровская церкви перенесены туда из старого Крылова в XVIII веке, когда и жители переходили туда от польского притеснения»². Священник Шахов у своєму дослідженні на цьому питанні зупиняється більш детально: «...кромѣ казаков, много народа переселилось в Крылов (Херсонский) из Киевского (Польского) Крылова. С вероятностью можно утверждать, что это передвижение, начавшееся после 1686 года, закончилось к 1735 году, когда крыловскими переселенцами была перенесена из польского Крылова вторая церковь (Покровская), тогда как первая (Успенская) была перенесена не позднее 1703 года»³. На підтвердження своїх слів він приводить запис на листах в Євангелії київського видання 1697 р., що знаходилась в Успенській Новогеоргіївській церкві: «Року 1703 м. октября 23 дня. Я іерей Петро Нікітін пресвітер свято-успенський крыловський з господинею своєю купив цю книгу, іменуємо Євангеліє»⁴. Чи існувала та діяла Успенська дерев'яна церква протягом усього міжколонізаційного періоду між 1711–1732 рр. – залишається невідомим. За припущенням А. Пивовара, вона могла поновити свою діяльність із 1728 р.

¹ Караката М. М. Давнє минуле Андрусівки (Історія села). Київ, 1967. С. 38.

² Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев: В тип. Киево-Печер. лавры, 1864. С. 671.

³ Шахов В.К. Описание православных приходов заштатного города Новогеоргиевска, Александрійского уезда. Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1893 г., № 13–14. С. 324.

⁴ Шахов В.К. Описание православных приходов заштатного города Новогеоргиевска, Александрійского уезда. Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1893 г. № 13–14. С. 324.

Стосовно року заснування другої церкви, яке відбулося не пізніше 1735 року, Шахов повідомляє, що на сторінках Євангелія московського видання 1730 р., яке знаходилось у тій самій Успенській Новогеоргіївській церкві, є запис: «1735 року февраля 21 дня цю книгу іменуємо Євангеліє відмінив селянин слободи Криловської Леонтій Пицинк ...до храму слободки Криловської Покрови Пресвятої Богородиці»¹. Першими відомими нам священниками цих церков були: Симеон Петров (1734 р.) – Успенської², Афанасій Федорович – Покровської (бл. 1735 р.). Тобто можна вважати, що саме з 1735 р. почали формуватись два церковні приходи на території задніпровських сотень.

Повернення Задніпровських місць до складу російської держави, а також їх неформальне підпорядкування уряду Миргородського полку Гетьманщини в 1732 р., стало причиною підпорядкування крилівських церков Миргородській протопопії Київської єпархії Київської митрополії³. Намісником на території Задніпровських місць у 1735 році був призначений той самий Симеон Петров: «Криловский наместник Симеон Петров получил наместническую грамоту и в Заднепрских местах в наместническом послушании обретался»⁴. Крилівська намістія увійшла до складу Сорочинської протопопії Київської єпархії.

Конкретні дати заснування інших церков на території краю до 1732 р., а потім до 1740 рр., що мали б документальне підтвердження, відсутні. Керуючись опосередкованими джерелами та враховуючи припущення А. Пивовара, можемо говорити, що до 1732 року, або найближчими за ним роками, були засновані такі церкви: дві вищезгадані в м. Крилові, Георгіївська в с. Андрусівка, Покровська в с. Калантаєві, Успенська в с. Войтове, Миколаївська в с. Стецівка, Покровська в м. Цибулеве, Михайлівська в м. Глинське, Михайлівська в с. Таборище, Преображенська в с. Кам'янка, Богородицька в с. Нестерівки (в 1736 р. мала б

¹ Шахов В.К. Описание православных приходов заштатного города Новогеоргиевска, Александрийского уезда. Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1893 г. № 17. С. 434.

² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 1431. Арк. 1.

³ Шахов В.К. Описание православных приходов заштатного города Новогеоргиевска, Александрийского уезда. Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1893 г. № 15. С. 369.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 1754. Арк. 1.

відкритись, та цього не відбулося), Симеонівська в слободі Мішурин Ріг¹. Як бачимо, церкви почали функціонувати в поселеннях, які були давно засновані й на середину 1730-х рр. значно виросли, а з побудовою церкви ще й набули статусу села чи містечка та мали значну кількість прихожан.

Як уже зазначалося, російсько-турецька війна 1735–1739 рр. змусила населення з території Задніпровських місць перейти, переважно, на лівий берег Дніпра. Разом із парафіянами переселилися і священники, які перенесли із собою церковний інвентар, а залишені будівлі храмів були пограбовані, зруйновані або спалені татарами. Зокрема, церкви в Кам'янці, Табурищі, Андрусівці, Калантаєві були розорені татарами 1736 року. А чигиринський губернатор, скориставшись відсутністю військової сили та населення, щоб помститися за перехід території та поселенців до Російської імперії, розпорядився спалити церкви та двори священника в Крилівській слободі: «Наместник слободки Крилов иерей Петров доносил Киевскому архиепископу: в высокой державе Ея Величества в отобранной земле по той стороне Днепра генералом фон Штофелем, и по отходе его, иерея, из слободки Криловской на сию сторону Днепра для охранения от зачинающейся в 1736 г. войны, оставшиися в слободке Криловской две церкви в пусе 12 июля 1740 г. чигиринский губернатор Рудницкий сжег, пославши туда казаков; обе церкви Покровская и Успенская погорели от верха до земли; оные церкви от троекратного нападения агарянского прошлых годов в целости содержались, а поляки их попалили за переход из Польской области в державу Российскую с многими жителями криловскими; разорены и спалены тем же губернатором в январе 1737 г. два больших двора священника с имуществом на 100 руб.»².

Після закінчення війни населення знову повертається в Задніпровські місця та з дозволу Синоду (1741) та Київського архієрея, за підтримки урядів Гетьманщини та Російської імперії, поступово відбудовує церкви у слободах і селах. Згідно з резолюцією Кабінету Її імператорської величності про будівництво церков у

¹ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 117–119.

² Описание документов и дел хранящихся в архиве Святейшаго Правительствующаго Синода. Спб, 1908. Т. XX. Д. 513. С. 513–514.

слободах і селах Київської єпархії¹ Синод видав аналогічну постанову «О дозволеннии постройкы по берегу реки Днепра православных церквей и о назначении к ним причтов»² та сповістив про це Київського архієпископа. У постанові, зокрема, йшлося про відновлення та будівництво церков за Дніпром: «...прежде там в слободах и селах церкв было недовольно, но и из тех оставленных во время войны в пусте, от заграничных польских людей инья увезены и растащены, а инья и сожжены; церквей там должно довольное число быть построено с позволения Киевского архиерея и священно служители к ним должны быть определены из Малой России из ученых людей».

Тож поступово відновлюються старі, а також закладаються та зводяться нові церкви в глиб території Задніпровських місць: Михайлівська м. Архангельська, Миколаївська с. Ухівки, Преображенська с. Петрів Острів, Троїцька с. Федірки, Успенська с. Дмитрівки, Богородицька с. Новий Миргород, Преображенська Цибулівської слободи, Покровська с. Крукова, Богородицька с. Нестерівки, Успенська с. Плахтіївки, Богословська с. Бутівки, Вознесенська с. Дерейвки³. Після освячення новозбудованих церков відбувалось призначення священників на служіння⁴.

У 1747 р. Крилівська намістія Сорочинської протопопії отримала статус хрестової, до якої входили церковні приходи Крилівської, Цибулевської, Архангелогородської сотень Миргородського полку, а в 1750 р. була переведена в статус протопопії. У клопотанні про відкриття самостійної протопопії на території Задніпровський місьць ідеться: «За Варлаама Ясинского и Иосифа Кроковского, когда Заднепрские все места были ведомства подметрополией Киевской, в Чигирине обретался протопоп, от коего Чигиринна наместии Криловской села Стецовка и Нестеровка в пяти верстах обретаются и самый город Крилов вблизиности находится, а на тую сторону Днепра никогда под

¹ Описание документов и дел хранящихся в архиве Святейшаго Правительствующаго Синода. Спб, 1908. Т. XXI. Д. 376. С. 303–304.

² Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи (ПСРПИ). Т. X (1738 – 24 ноября 1741 гг.). Спб., 1911. С.527–528.

³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020, 1024, 1028.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 448. Арк. 1–2; там же: Оп. 1020. Спр. 961. Арк. 1–28; там же: Оп. 1020. Спр. 965. Арк. 142–181; там же: Оп. 1020. Спр. 1840. Арк. 99–106; там же: Оп. 1020. Арк. 391–395 зв.

протопопией не были, в чем во верность на старинных грамотах опись имеется»¹. Проте нестерівський, крилівський покровський, табуриський, круківський ієреї не виявили бажання ввійти зі своїми парафіями до складу нової протопопії, натомість прагнули залишатися у складі Сорочинської протопопії. Водночас Крилівська протопопія, яку очолював протопоп Симеоном Петров (ще від намістії 1735 р.) і яка складалася з 14-ти парафій (15-х церков і ще одної закладеної), входила до складу Київської єпархії (Таблиця 5).

Таблиця 5

Склад Крилівської протопопії на 1752 р.

населений пункт	назва церкви	священник (ієрей)
м. Крилів	Свято Успенська (соборна)	Дмитро Петров
м. Крилів	Покрова Богоматері	Афанасій Федоров
с. Андрусівка	Святого Георгія	Петро Петров
с. Калантаїв	Свято Покровська	Симеон Петров
с. Войтово	Свято Успенська	Андрій Білостоцький
с. Стецівка	Святого Миколая	Іван Петров
с. Федірки	Свято Троїцька	Лук'ян Іосифів
м. Глинськ	Архистратига Михайла	Василь Іванов
м. Цибулеве	Свято Преображенська	Василь Логовик
м. Цибулеве	Покровська	Федір Іванов
с. Давидовки	Свято Успенська	Іван Токаревський
с. Ухівка	Святого Миколая	Яків Леонтієв
м. Архангельська	Святого Михайла	Костянтин Зерванецький
с. Петрів Острів	Преображення Господнього	Захарій Іванов
с. Новий Миргород	Різдва Пресвятої Богородиці	Максим Данилів

Складено за матеріалами: ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1021. Од. зб. 20. Арк. 1–30.

За даними «Зашнурної книги Крилівської протопопії 1752 року», статистика якої свідчить, що в усіх парафіях були оформлені одруження та надійшли кошти «в казну Его Преосвященства» за цей рік: «...квитов в объявленные приходы выдано первобрачных – 194, денег 46 р. 75 к.; за полувторобрачных 31 – 11 р. 18 к.; за второбрачных 24 – 12 р.; за третьобрачных 5 – 3 р.; за все 254 брака денег 72 рубля 91 коп. Да от приходских тысячи пятнадцати дворов (без Петрового Острова и Нового Миргорода²): столовых по две копейки 20 р. 30 к.; мировых по денежке 5 р. 7 к. и пол; солодовых по полушке 2 р. 53 к. 3 полушки; всех 27 руб. 91 к. 1 полушка. Итого всех

¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 1754. Арк. 1 зв.

² Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. Примітка. С. 279.

денег как с венечных, памятей, так и с приходских иереев за дворовое число столовых, мировых и солодовых 100 рублей 82 копейки 1 полушка»¹. Окрім цього, в приході Покровської церкви м. Крилів було оформлено 6 одружень табуризьким намісником Сорочинської протопопії Симеоном Яковлевим².

Окрім Крилівської намістії (протопопії), задніпровські території Власівської, Кременчуцької, Потоцької сотень Миргородського полку з 1741 року входили до складу Табуризької намістії Сорочинської протопопії.

Південніші землі Задніпровських місць, після їх передачі Полтавському полку Гетьманщини в 1732 році, були підпорядковані Келебердянській і Кам'янській намістії Кобеляцької протопопії, а також Орлянській намістії Полтавської протопопії.

За даними архівних матеріалів, «Кобеляцької протопопії в 1753 році у трьох задніпрських церквах Келебердянської намістії було оформлено 38 шлюбів на 317 приходських дворів: 15 – в Успенській церкві с. Плахтіївки (111 дв., священник Артемій Зосимович), 21 – в Богословській церкві с. Бутівки (134 дв., священник Семен Федорів), 2 – в новоосвяченій Вознесенській церкві с. Деревки (72 дв., священник Данило Федоров)³. Відповідних даних за цей період по Мішуринорозькій церкві, яка перебувала у підпорядкуванні Орлянської намістії Полтавської протопопії, а також по задніпрських церквах Табуризької намістії Сорочинської протопопії відшукати в архівах не вдалося»⁴.

Остання церква на території Задніпровських місць була відкрита 1752 р., про що свідчить клопотання жителів сіл Деревки і Порохнявців від 15 березня 1752 року про призначення священника та відкриття церкви⁵ в с. Деревка. 7 липня 1752 року була видана архипастирська грамота з печаткою про призначення Данила Федорова священником цієї церкви⁶.

¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп.1021. Спр. 20. Арк. 30.

² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп.1021. Спр. 20. Арк. 1–30.

³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1024. Спр. 795. Арк. 31–33.

⁴ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. Примітка. С. 279.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 1840. Арк. 392–393.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 1840. Арк. 395 зв.

За документами архівних справ Київської єпархії 1730–1756 рр., А. Пивовар дослідив низку питань із церковного життя Задніпровських місць, а саме; склад штату церковнослужителів, виділив інформацію про церковний устрій на території Задніпровських місць до їх відходу під Нову Сербію, а також відомості про їх перехід на нові місця служіння приводить¹. Зокрема, він наводить точну або приблизну хронологію відкриття церков, наводить імена священників та деяких інших церковнослужителів із датами їх перебування на посадах у церквах Крилівської, Сорочинської, Кобеляцької, Полтавської протопопій. Уся ця інформація охоплює період з початку 40-х до початку 50-х рр. XVIII ст. Він також подає документально підтвержені дати призначення священників на кінець 1752 року та їх перехід із 1754 року, що було зумовлено початком офіційного переселення жителів. Крім того, ним зазначена інформація про факти перенесення церков з окремих задніпровських поселень. Але варто зазначити, що брак архівних джерел не дає підстав повною мірою, детально розкрити питання церковного устрою та складу штату церковнослужителів (на час написання цієї роботи).

Тож можемо констатувати, що протягом майже всього періоду зародження та розвитку церковного устрою на території Задніпровських місць він перебував у сфері православної церковної системи Гетьманщини. У XVII ст. церковна сфера в краї практично не розвивалася. З посиленням позицій козацтва та Гетьманщини на Правобережжі на початку XVIII ст. на території за Тясмином з'являються передумови для розвитку церковного життя та церква в Крилівській слободі. Але з 1711 року до кінця 20-х – початку 30-х рр. XVIII ст., в період контролю поляків над краєм, церковне життя фактично зупинилося. З 1732 року, після повернення контролю над територією до Гетьманщини, починає поступово відновлюватись церковне життя та розвивається церковний устрій, що не набув достатнього розвитку у зв'язку з початком російсько-турецької війни (1735–1739). З 1740 року, а особливо в 1741 р., парафіяльне життя та церковний устрій на території

¹ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 117–119.

Задніпровських місць відроджується, досить швидко розвивається та врешті-решт досягає найвищого рівня на початку 50-х рр. XVIII ст.

Зі створенням у 1752 році Нової Сербії переважна більшість населення «Задніпрських місць» переходить до новоствореного в 1754 році Слобідського козачого полку та на землі Війська Запорізького Низового, а менша його частина – в Гетьманщину та в Польщу. Разом з ними черговий раз переселялися й священники. Зрідка цей процес супроводжувався розбиранням своїх церков та перенесенням їх на нові місця проживання. Залишення церков пояснюється тим, що здебільшого дозволялося забирати на нові місця лише церковне начиння та інвентар. Цілком слушно з цього приводу зауважує А. Пивовар: «У більшості випадків такі клопотання церковних громад новопоселених слобод (переважно колишніх прихожан відповідної церкви), не дивлячись на згоду Київської митрополії, не були підтримані адміністрацією Нової Сербії або обмежені дозволом на перенесення окремих видів церковного майна. Аналіз показує, що такі заборони стосувались виключно церковних споруд у поселеннях, в яких за затвердженим планом мали бути розміщені роти укріплених шанців Новосербського військового поселення. Не підтримувалось також перенесення церков за межі кордонів Нової Сербії і Слобідського козачого полку»¹. Та іноді церкви, які не дозволили перенести прихожанам, за рішенням командування переносили в межах Нової Сербії для використання за призначенням та потребами новосербських поселенців.

У свою чергу, в Новій Сербії створюється нова Новомиргородська протопопія гусарського полку, яку очолив протоієрей Петро Булич, а Крилівську протопопію пандурського полку продовжував певний час очолювати протопоп Симеон Петров.

Висновки до розділу 3

Отже, чітко простежуються історичні та геополітичні умови не лише виділення Задніпровських місць Гетьманщини в окрему територію, а й їх вплив на характер та темпи освоєння території. Загалом, у процесах колонізації та реколонізації Задніпровської території Гетьманщини можна виокремити чотири

¹ Пивовар А., Бутко А. Зашнурна книга Криловської протопопії та деякі інші документи з історії церковного устрою. Рукопис. С. 73.

основні хронологічні періоди, які власне визначалися зміною геополітичної ситуації в міждержавних стосунках, що охоплюють час від поч. XVII ст. до 1752 р. – часу передачі «Задніпрських місць» під поселення Нової Сербії.

Поступове формування території володінь правобережних сотень полків Гетьманщини вказує на поетапність освоєння та заселення Задніпровських територій шляхом «народної» колонізації та впровадження урядової політики Гетьманщини, особливо починаючи з 30-рр. XVIII ст.

Територія майбутніх Задніпровських місць ще наприкінці XV – в XVI ст. входила до області поширення господарської діяльності Київського та Брацлавського воєводств Речі Посполитої. Із середини XVII ст. ці землі освоювались вихідцями з Чигиринського та частково Корсунського і Білоцерківського полків Війська Вільного Зопорозького. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. досліджувана територія продовжувала перебувати у сфері інтересів переважно вихідців із чигиринського полку, а протягом 20–50-х рр. XVIII ст. до цього процесу долучилися переселенці з лівобережних придніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини.

З початку і до середини 40-х рр. XVIII ст. найменш заселеним залишався південь «Задніпрських місць» Гетьманщини, тоді як північ і центр вирізнялися значно більшою щільністю поселень. Це пояснюється дією географічного положення, демографічною ситуацією та військовою загрозою на прикордонних територіях. Концентрація поселень спостерігається в Кременчуцькій і Потоцькій сотнях Миргородського полку, тоді як у Крилівській та Орлянській сотнях їх було найменше. У цей час найпоширенішим видом поселень був хутір, що пояснюється прагненням поселенців вести традиційне індивідуальне господарство. Цьому сприяла так звана «народна» колонізація краю на початках його освоєння. Пізніше поряд із хуторами почали виникати «деревни», тоді як сіл було вдвічі менше. Протягом усього періоду існування Задніпровських місць Гетьманщини залишалася малозаселеною територія Полтавського полку, де зовсім не було поселень міського типу і лише по одному селу та слободі. Наявність усього двох поселень слобідського типу і на задніпровській території

Миргородського полку свідчить про лише зачатки цілеспрямованого розвитку урядової колонізації Задніпровських територій Гетьманщини до 40-х рр. XVIII ст. Ситуація змінюється в другій половині 40-х рр. XVIII ст., коли спостерігається активізація колонізаційної політики Гетьманського уряду, одним із показників якої стало поширення слобод. Одночасно на порядок збільшується кількість хуторів. На початок 50-х рр. XVIII ст. спостерігається зміна статусу поселень – «деревни» перетворюються в села, села – в містечка.

Отже, можна сформулювати закономірності колонізації та реколонізації краю: темпи та масштаби його заселення цілком залежали від геополітичної ситуації, зокрема ведення воєнних дій та умов мирних домовленостей між воюючими державами; з початку XVIII ст. територія Задніпров'я незмінно складає частину території російської держави і перебуває під номінальним контролем Гетьманату; у перші три десятиліття польська шляхта за сприяння Речі Посполитої намагалася самовільно колонізувати край, використовуючи українських поселенців; на території краю відсутні поселення запорозьких козаків, до початку 40-х рр. XVIII ст. домінувала «народна» колонізація, а з 40-х років уряд Гетьманщини активізує зусилля щодо заселенню краю, що відбилося на перенесенні на Правобережжя сотенного і полкового територіально-адміністративного устрою, створенні слобод тощо; нарешті, на середину XVIII ст. в межах задніпровських володінь Гетьманщини вже існувала досить розвинута структура різних типів населених пунктів, яка розвивалася за аналогією із лівобережними територіями.

Протягом XVII – першої половини XVIII ст., незважаючи на об'єктивні причини стримування росту, чисельність населення поступово зростала. Пік обжитості та заселеності Задніпровської території Гетьманщини припадає на початок 50-х рр. XVIII ст., що знайшло своє вираження в статистичних даних чисельності населених пунктів, кількості дворів та сімей саме в цей час. Ймовірно, позитивна динаміка зростання місцевого населення могла мати продовження і в майбутньому, але передача на початку 1752 р. російським

урядом освоєних земель правобережних сотень Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини під Нову Сербію все змінила.

Проблеми розглянуті у даному розділі висвітлені у публікаціях автора [9,14].

Розділ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ, ТОВАРНО-ГРОШОВІ ВІДНОСИНИ, ПРИЧИНИ СКАСУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ЗАДНІПРОВСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ

Колонізаційні та реколонізаційні процеси освоєння Задніпровських місць, які розглядалися в попередньому розділі, були тісно пов'язані з господарською діяльністю новоприбулого та місцевого старожилого населення. Нижче спробуємо розкрити особливості господарської діяльності населення в процесі колонізації краю, формування та розвиток тут власницьких та товарно-грошових відносин.

4.1. Розвиток промислів на території Задніпровських місць

Північна окраїна Задніпровської території – Потясминня – була відома ще за давньоруськими літописами як місцевість, де київські князі влаштовували полювання на диких коней – тарпанів. Про територію гирла річки Тясмин йдеться в Київському літописі 1190 р. в зв'язку з полюванням – ловами звірів київського князя Святослава Всеволодовича із своїм сватом Рюриком у цій місцевості¹. Промислове полювання отримало особливе термінологічне оформлення у вигляді поняття «лови», під яким розуміється не лише промисел по добуванню риби (рибальство) та звіра (полювання), а й загалом природні території («уходи», водні, лісові, степові угіддя), що визначалися багатством риби та звірини, на яких здійснювався промисел для власних потреб та на продаж. Саме через північну частину задніпровських територій на Правобережжі проходила межа між степом та лісостепом. Відповідно цей край визначався і в минулому багатством лісів, а відтак – і звіриними ловами та бортними врожаями – місцями гніздування диких бджіл.

За часів протекторату Речі Посполитої територія за річкою Тясмин до кінця XVI ст. відносилась до промислових угідь «уходників» (людей різних соціальних станів: селян, міщан, бояр, магнатів, що ходили у XIV – XVI століттях на «уходи» в

¹ Літопис руський. Пер. з давньоруської Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. XVI+591 с.

степ) Черкаського замку та староства, на яких велися такі промисли, як рибальство, полювання, бортництво (Рисунок А). В описі меж території, що була окреслена для закріплення за містечком Чигирин у наданні 1589 р., вказуються також природні угіддя для заняття промислами: «почавши от Гасменя вышей Чегрина в чотырех милях, через поле в реку Днепр, Днепром вниз до речки Суры, од Суры по реку Бог, от Богу аж по границу Корсунскую, зо всіми землями, грунты, польми, леси, бори, гаи, реками, озеры з ставыщи, пасеками, з лови зверными, рыбными, бобровыми и инными всякими пожитками»¹, які передаються у колективне користування жителям містечка.

Як уже зазначалося, в другому десятилітті XVII ст. в місцевості, яка згадувалася в Київському літописі, було засноване сторожове містечко Крилів. Стосовно назви урочища, на якому пізніше розташовувалося містечко Крилів, то існує гіпотеза, що його походження пов'язане з поширеним у цій місцевості ще з давньоруських часів особливим способом «критих ловів». У фундації містечку мовиться про дозвіл населенню вести, в межах наданих йому територій, свої промисли та будувати на річках млини².

Важливо акцентувати, що промислова діяльність в к. XVI– XVII ст. на зазначеній території була однією з основних господарських форм, що забезпечувала існування новопоселенцям. Тому при заснуванні містечок їх осадникам та жителям широко дозволялося вести звірині і рибні лови, засновувати пасіки та будувати млини, як це йдеться у вже згадуваному наданні Чигирину (1589): «А жеби теж войт наш Черкаский, староста Черкаский за то, иж там местце пустце осадит, ласку нашу познал, вольно ему будет пожитки на себе вынайдывати з уходов рыбных, бобрових и инного вшелякого зверю и з пасеки, к тому млины там будовати, а оних, так же и корчмы горелчаные, на себе уживати»³. Те ж саме ми бачимо і стосовно поселенців Торговиці 1661 р.: «Кторе то добра меноване з фольварками, футорами, млинами,

¹ ІР НБУВ. Ф. 61. Спр. 768. Арк. 4 зв.—7. Копія надання Чигирину 1792 року; Архив ЮЗР. Ч. 5. Т. I. С. 85; Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на «задніпрські грунти». Рукопис. 268 с.

² Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. I. С. 127.

³ ІР НБУВ. Ф. 61. Спр. 768. Арк. 4 зв.—7. Копія надання Чигирину 1792 року; Архив ЮЗР. Ч. 5. Т. I. С. 85.

корчмами, пасеками, поддаными и их повинностями, чиншами, данями, лесами, ставами, озерами, пасеками и инными околичностями, з здавна до тихже добр належачими, ловы рыбными, гоны бобровыми и зверинными, з вольностями, добрам земским належачими, менованый уроджоный Каплонский и потомкове его мужска полу, з линии его походячи, тримать намененым правом, заживать и пожитки вселякие уподобано приводить бедзе (было) и будет»¹. Тож, як видно із джерел, промисли, в тому числі й на території за р. Тясмин, входили до основних занять новопоселенців.

Уже в кінці XVI ст., поряд із колективним користуванням уходами та ловами, виникає й приватне право на користування природними угіддями урядових посадових осіб. Відомі такі надання на географічно близькому Лівобережжі, що датуються 1589 р., 1590 р. та 1595 р. Так, у наданні черкаському старості Михайлу Байбузі згадується «уход замковий» та уход р. Псел: «Данина Михайлу Грибуновичу Байбузе уходу замкового, власного пожитку старостиного, Черкаского прозваного, реку Псол (Псел) зо всеми пожитками и належностями, якие на старост тамошних бували»² (1589), «Данина уходу реки Псол (Псел), лежачого неподалеку Черкас, Байбузам»³ (1590). А в наданні Ближинському (1595) йдеться про рибний «уход»: «уступления Ближинскому на уход рыбный, прозванный Кременчук на реце Днепре»⁴. Після надання «грунтів» за службу, закріплення їх на правах займанщини, купівлі-продажу, спадковості уряд та місцеві урядові особи видавали власникам

¹ Книга Руська метрика (РМ) 29, № 87. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Врацлавське, Чернігівське воєводства). 1569-1673. К., 2002. С. 776; РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Д. 220. Лл. 122 об.–123; Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. Підготував до друку Петро Кулаковський. Острог, Варшава, Москва, 1999. С. 250.

² Книга РМ 12. № 21. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Врацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. К., 2002. С. 460; РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Д. 199. Лл. 34 об.–35.

³ Книга РМ 12. № 88. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Врацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. К., 2002. С. 468; РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Д. 199. Лл. 144–145.

⁴ Книга РМ 11. № 166. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Врацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. К., 2002. С. 450–451; РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Д. 200. лл. 136 об.–137.

документи, які посвідчували права власності на земельні, лісові, водні та інші угіддя та господарсько-виробничі об'єкти (млини, пасіки).

Надання прав на шляхетські володіння заносилися в списки Руської чи Коронної метрик. Іншим чином вирішувалися приватновласницькі відносини в середовищі полкової та сотенної старшини. Вони переважно регулювалися на місцевому рівні, а тому потрапляли до Руської чи Коронної метрик лише у виняткових випадках. Записи обох метрик засвідчують найдавніші письмові згадки про урочища та угіддя на території краю. Спочатку перевага в них надається порубіжним територіям уздовж річок Дніпро та Тясмин, але поступово з'являються дані й про більш віддалені місця, розташовані на берегах річок Інгул та Інгулець, також поблизу Синюхи¹. Зокрема, лише побіжно вони згадуються серед уходів в одному з найдавніших описів Черкаського замку 1552 р.², «починаючи від стану і уходу Воловського (при так званому Білобережжі в лівобережному куті Тясмину та Дніпра) і до Романкового стану: Керменчуцкий, Лесок, Тясменский, Песельский (Псельский), на Ревучом, Кешинський, Волчий остров, Орельський, еще два уходы уверху того Орельского, Романовский, а також уход на Днепре на имя Беловец князя Володимировского Путивльського, також три станы у Белбережьи»³. Наведена в описі послідовність угідь, очевидно, зумовлена нерівномірним чергуванням переважно лівобережних і правобережних уходів. Із часом відбувалися зміни їх територіальних меж шляхом поглинання та поділу, змінювалися також їх власники.

Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. привела до звільнення означеної території від польського урядування, а з запровадженням у 1649 р. полково-сотенного устрою Чигиринський полк отримав статус окремої адміністративно-територіальної одиниці держави Війська Запорозького. Його землі простяглися понад Дніпром по обидва береги (Рисунок Б). Відповідно територія за р. Тясмин в середині XVII ст. (на деякий час) увійшла до складу правобережних володінь Чигиринського полку Війська Запорозького – Гетьманщини.

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437; ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59303-59347; Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на «задніпрські ґрунти». Рукопис. С. 135.

² Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. I. С. 84.

³ Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. I. С. 84, 86.

Таким чином, на території між Дніпром та Бугом до середини 70-х рр. XVII ст., на північний-захід від крилівських угідь для промислів, розташовувались угіддя мешканців Чигиринщини та зайшлих переселенців з інших правобережних територій, південніше – задніпровські володіння (угіддя) мешканців Кременчуччини та інших лівобережних придніпровських сотень.

Водночас, як видно з королівського надання 1661 р. Уманському полку урочища на р. Буг для лову риби¹, вказані території продовжували сприйматися Річчю Посполитою в якості своїх володінь. Тому, крім української козацької старшини та духовних сановників, природні угіддя і господарські об'єкти, населені пункти до Андрусівської угоди та угоди про «Вічний мир» на території за Тясмином та Виссю і Синюхою від Дніпра до Бугу (що відносилась до Київського і Брацлавського воєводств), мали у своєму володінні польські магнати і шляхта (коронна, воєводська, старостинська), яка отримала їх за королівськими розпорядженнями як надання за службу: Ближинський, Байбузи, Черминський, Любомирські, Даниловичі, Лещинський, Каплонський, Калиновський, Рудзький, Замойський, Вишневецький, Кро[а]сновський, Жданович, Горайський, Потоцькі, Конецьпольські, Вольф та інші.

Але за Бахчисарайським миром (1681) між Московським царством, Портою і Кримським ханством та у статтях, ратифікованих 1682 р. в Константинополі, було оговорено право на ведення промислів за Дніпром нижче Чигирини винятково за козаками прилеглих полків Лівобережної Гетьманщини та Запорозької Січі. Тому з кінця XVII – в першій половині XVIII ст. свої промисли на задніпровській території від Дніпра до Бугу вели переважно мешканці придніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини. Значну їх частину, як зазначалося раніше, склали вихідці з колишнього Чигиринського полку, що перейшли на помешкання в Малоросійські полки в 1711–1712 рр. Імовірно, що саме ці переселенці, після встановлення відносного спокою в регіоні, почали знову займати свої або сусідні угіддя, які вони добре знали. На новоосвоєних землях, незважаючи на періодичні заборони, фактично урядували полковники та сотники

¹ AGAD. S 5. K. 26.

прилеглих лівобережних Власівської, Кременчуцької і Потоцької сотень Миргородського полку, а далі на південь уздовж Дніпра – Келебердянської, Переволочанської та Орлянської сотень Полтавського полку. Тому жителі як вищезгаданих адміністративних одиниць, так і порубіжних на перших етапах колонізації краю «уходили» на сезон до місцевих річок та їх приток, степових та лісових урочищ для промислу: мисливства, рибальства, бортництва тощо. Окрім промислів на уходах, з часом колонізатори будували млини, створювали свої пасіки¹. Відповідно розвивалося млинарство та пасічництво, яке часто поєднувалося з хутірським господарством.

У контексті господарського освоєння Задніпровських територій набуває значимості питання про участь у цих процесах Запорозької Січі та запорожців. Претензії Січі на Задніпровські місця Гетьманщини почали проявлятися після їх повернення у межі Російської імперії в 1734 р. Але протягом перебування запорожців в Олешківській Січі та після їх повернення в межі Російської імперії територія Задніпровських місць запорожцями не могла освоюватися, оскільки угіддя, які вони використовували для промислів, житла та господарства, були локалізовані значно південніше умовної лінії, що простяглася по річках Тясмин, Велика Вись, Синюха, тобто за межами Задніпровської території. У працях окремих істориків, священників-краєзнавців XIX ст. та довідковій краєзнавчій літературі зустрічаються суперечливі твердження про розміщення на цій території запорозьких зимівників і ведення тут козаками постійних промислів, ба більше: навіть про знаходження тут їх укріплення², але ця інформація не має ні документального, ні картографічного підтвердження (Рисунки Ж, З)³. Це чітко показує розгляд справи з територіальних претензій запорожців до Миргородського полку 1744 р. Розгляд цієї справи проходив за участі Сенату. Відповідно російським урядом у жовтні того ж

¹ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 120–213; Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на «задніпрські ґрунти». Рукопис. С. 7–127, 159–209.

² Бублиев Н. Укрепления Запорожских казаков, в г.Александрии и Александрийском уезде. ЗООИД. Том 2. Отделение третье, 1848. С. 826–829.

³ ІК НБУВ. Д. 6746; ОР БАН Росии. Д. 545.

року було наказано Генеральній військовій канцелярії розглянути цю справу¹. У свою чергу, Генеральна військова канцелярія в цій справі виступила на захист миргородського полковника Капниста й доповідала Сенату про те, що поселення по цей бік Тясмину здавна належать Миргородському полку, бо мешканці цього полку там здавна володіють «грунтами», на що й мають відповідні посвідчувальні документи². Полковник Капнист подав до справи відомості про те, що запорожцям належать землі тільки по долішньому Інгулу й Інгульцю. У 50-х роках XVIII ст., в зв'язку з утворенням на території Задніпровських місць Гетьманщини Нової Сербії, запорожці заявляли про володіння територією від Чорного лісу до Бугу (по річках Вись і Синюха) звіриними і рибними ловами. Але в іменному царському указі до гетьмана К. Розумовського говориться про значну віддаленість їх кордону: «По ландкарте явствует, что все означение, определение той Новой Сербии земли, от Запорожской Сечи и владеемых ими пренадлежащих угодий в великом удалении состоят, и того ради, принадлежит вам, нашему верно подданному гетману»³.

Отже, на 1752 р. вся територія «Задніпрських місць» визнається складовою частиною Гетьманщини. Складніша ситуація виникла в 1754 р. внаслідок утворення Слобідського козачого полку з колишніх поселенців та переселення їх на 20 км південніше місць попереднього проживання. Власне стосовно його південної межі мають місце більш обґрунтовані претензії з боку Коша Запорозької Січі, але ґрунтувалися вони, в основному, на підробних універсалах Стефана Баторія та Богдана Хмельницького⁴.

Власне документи з прав власності на «задніпрські ґрунти» (подібно до інших документів – описів території, реєстрів пасік і млинів) надають інформацію про

¹ [Еварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков.](#) Владимир: Типо-Литография Губернского Правления, 1903. Т. 1–2. С. 1403.

² [Еварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков.](#) Владимир: Типо-Литография Губернского Правления, 1903. Т. 1–2. С. 1386–1387.

³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 631. Д. 59345. Арк. 117 зв.

⁴ Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734–1775). Ч. 1. Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. Мюнхен: Український вільний університет, 1960. С. 13; Жарких Микола. Сфальшований універсал Баторія – Хмельницького. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Terextemyriv/FalseChart.html>; Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 629.

наявність звіриних і рибних ловів, пасік, млинів на означеній території, а відповідно й можливість визначити певний рівень розвитку промислів (рибальства, мисливства), бортництва (бджільництва), млинарства на території правобережних сотень Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини. Так, документи з прав власності на «грунти» Миргородського полку включають інформацію про наявність звіриних і рибних ловів, які виступають об'єктами купівлі-продажу чи спадковості: на р. Інгулець в 1615 р., 1648 р., 1650 р. та 1681 р. (у цьому випадку вказується на пасіку з ловчими ямами на звіра), в 1706 р.; на р. Тясмин в 1671 р., 1704 р., 1744 р.; на р. Омельничок (Переволочанському) в 1741 р. Наявність рибних ловів засвідчують також документи з прав власності на «грунти» Полтавського полку) на 1752 р.: у припридніпровських урочищах Свидовку, Щуровці, по річках Домоткані і Савоткані. Маємо відомості й про наявність чисельних рибних ловів по р. Дніпро та організовану риболовлю на ньому. З деяких ловів (зокрема в районі м. Переволочної) рибу постачали до гетьманського двору. Хоча гетьманський двір організовував і свої власні рибні «уходи». Розташовані навпроти Переволочни при Ревучому стані, такі «уходи» тривалий час належали саме гетьманському двору. Як зазначає дослідник краю А. Пивовар: «Після передачі у 1754 р. частини «Задніпрських місць» під поселення Слобідського козачого полку певний час при озері Ревучому згадується новоутворена Рибача слобода¹, яка постачала рибу насамперед до розташованого поруч Мішуринорозького ретраншаменту. Не менш привабливими були і лівобережні рибні «уходи» в районі Паньківської вітки та Фурсина острова, що деякий час також належав до Гетьманського двору (знаходився нижче розташованого навпроти устя Самоткані острова Жучок). Після смерті Данила Апостола у 1734 р. та ліквідації гетьманської посади ці угіддя поступово переходять у підпорядкування Запорожської Січі, козакам якої саме у цей час було дозволено повернутися з-під Олешків. Вверх від Самоткані і до Тясмину вздовж всієї акваторії Дніпра фактичним розпорядником уходів стає сотенна та полкова старшина прилеглих полків Гетьманщини»².

¹ ІР НБУВ. Ф. ІХ. Спр. 1733. Арк. 6.

² Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на «задніпрські грунти». Рукопис. С. 135–136.

Цікаво, що участь у промисловому освоєнні Задніпровських територій брали не лише містечка та приватні особи, гетьмани, а й монастирі. Зокрема, в 1659 р. гетьманом Іваном Виговським було підтверджене надання Богдана Хмельницького Прилуцькому Густинському монастирю на вилов риби в Дніпровських озерах при Вовчому стані¹, назва якого походить від давнього Вовчого острова (а то й групи островів), що тягнулися від гирла Псла до Келебердянського рогу. Дещо пізнішим часом (1677) датується універсал кодацького полковника Андрія Домонтовича, яким підтверджуються права на рибні тоні при Романківському уступі, надані Лубенському Мгарському монастирю², що, вочевидь, перебрав на себе й «уходи» при Романковім озері колишнього Чигиринського Новоскитського монастиря, згадані в королівському наданні 1663 р. У 1688 році «уходи» при впадінні Орелі, що незмінно виходили і на правобережжя Дніпра, універсалом гетьмана Івана Мазепи були закріплені за Полтавським монастирем³.

Наведений вище матеріал свідчить, що звірині і рибні лови були найбільш поширені саме на задніпровській території річок басейну Дніпра та на лісових і степових угіддях Придніпров'я, що пояснюється незаселеністю краю, певною мірою диким станом його природи. Водночас документи того часу свідчать, що промислове мисливство та риболовля на задніпровських угіддях протягом часу, який ми досліджуємо, залишалися малоприбутковими. Тому заняття рибальством та мисливством у Задніпровському краї було поширеним переважно серед верств козацтва для забезпечення власних потреб та з метою отримання незначного прибутку⁴. Закріплені за власниками на правах займанщини чи шляхом надання за службу звірині та рибні лови ставали в подальшому об'єктами купівлі-продажу чи родинного спадку, що свідчить про зростання їх значимості в житті населення краю. Промисловий вилов риби та звіра на приватних, общинних (урядових) та монастирських ловах (уходах) носив сезонних характер, тому, швидше за все, був

¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ-Львів, 2004. С. 92–93, 424–425.

² Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина II. Київ-Львів, 2006. С. 538.

³ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина II. Київ-Львів, 2006. С. 81–82.

⁴ Крип'якевич Іван. Нарис історії українського ловецтва до кінця XVIII в. Львів, 1925. 24 с.

орієнтований переважно на забезпечення власних потреб. Це означає, що ці види промислу не приносили особливих прибутків ні їх власникам, ні занятому ними населенню, а тому не обкладалися з боку гетьманського, полкового та сотенного урядів грошовими податками у великих розмірах. У більшості випадків податок носив натуральний характер, визначався деяким умовним відсотком добутого і йшов на забезпечення потреб урядових і посадових осіб у продукції цих промислів.

Іншим був стан справ у сфері пасічництва і млинарства. Уперше пасіка на території Задніпров'я згадується у складі земельної власності жителів м. Чигирин – родини Волевачів – у тестаменті чигиринського козака Т.Ф. Волевача, датованому 1601 р.¹ та купчій 1615 р.². Перебуваючи на посаді обозного Війська Запорозького, І.Т. Волевач розширює свої статки у 1648 р., додавши до них ще одну пасіку, яка простяглася до р. Інгулець. Відомо також, що й гетьман Богдан Хмельницький розширив свої земельні володіння за Тясмином. При Чорному лісі Б. Хмельницький мав «грунти», підтвержені королівським наданням 1652 р., а саме: «прямую пустыню за Тасменем, от пасеки Хмельницкого, некогда старого (Михайла), через Ингулец и Черной лес до устья речки Бержка [Бешки] и к байракам; а с другой стороны от устья речки Каменки к речке Каменке, в Ингул впадающий, лежащую, а в владенье нашем королевском будущем»³. Крім того, Б. Хмельницький відібрав пасіку в Шульганя, (очевидно, чигиринського сотника Івана Шульги), за яку Юрій Хмельницький сплатив пізніше відкупні його вдові⁴. Половину цієї пасіки просив у своє користування в Юрія Хмельницького Павло Яненко-Хмельницький, але отримав відмову.

За давніми правилами ведення пасічництва та розміщення пасік, відстань між ними повинна бути від 3 до 6 кілометрів. Протяжність по периметру Чорного лісу, визначена за допомогою сучасних електронних методів визначення відстаней та площі, наближається до 55 км. Це означає, що навколо Чорного лісу мали змогу розміщуватись від 9 до 18 пасік (додаток І). Протяжність по периметру Чути лісу

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 112–112 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 109.

³ Акты ЮЗР. Т. 10. С. 468; AGAD. МК 393. К. 130 v.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 92.

наближається до 60 км, тобто навколо цього лісу могли розміщуватись від 10 до 20 пасік (Рисунок І).

Рисунок І

Фрагмент карти google з нанесеними лініями та зазначеними відстанями по контуру Чорного лісу для визначення його периметру за допомогою сучасних електронних методів визначення відстаней та площі. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.google.com.ua/maps> (дата звернення 17.09.2018).

У реєстрі пасік у лісах Чорному і Чуті, що додавався до опису прав на «задніпрські ґрунти» Миргородського полку 1744 р., фігурує 21 пасіка: «Да в присланной 744 году июля 19 дня при доношении хоружего полкового миргородского Максима Леонтиева ведомости показано: в Черном лесе пасек 20, в Чуте лесе пасек 17»¹. За описом Крилівської сотні Миргородського полку 1745 р., вже фігурує 42 пасіки: «итого в лесе Чута пасек – 21; итого в лесе Черном пасек – 21»². На території Задніпровських місць, окрім лісів, пасіки також розташовувалися по балках, байраках, а також у лісах Великому, Плоскому та інших.

Рисунок І

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 20316. Арк. 20–22, 46–47.

² РГАДА. Ф. 248. Оп. 39. Д. 2667. Лл. 96 об.–98 об.

Фрагмент карти google з нанесеними лініями та зазначеними відстанями по контуру Чути лісу для визначення його периметру за допомогою сучасних електронних методів визначення відстаней та площі. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.google.com.ua/maps_ (дата звернення 17.09.2018).

Відповідно до етнографічних даних, бджіл на пасіках могли тримати в штучних, виготовлених із дерев'яних дуплявих колод бортях (дуплянки, пні), кількість яких на невеликих пасіках сягала 10-50 штук, на середніх – 50-100 шт., а на великих – більше 100 шт. Пасіки за формою власності поділялися на приватні та общинні, або монастирські. На перших господарством займався сам власник або його найманий працівник, а на інших, тобто монастирських, господарство вели представники общини або з близького кола – свояки.

Пасічництво було досить прибутковою справою, тому пасічництво, на відміну від рибного і звіриного лову, обкладалось визначеним податком – як правило, десятою частиною від вироблених за сезон товарів пасічництва або ж сплачували рубль у рік. Деякі посадові особи мали звільнення від податків, як видно, наприклад,

із універсалу гетьмана Мазепи 1704 р. про звільнення пасіки власівського сотника Устима Сахненка від бджолиної десятини¹.

У період загарбання поляками території за р. Тясмин та їх тиску на українських колоністів до 1732 р., вони починають збирати з населення чималі податки, зокрема з пасік. У документах йдеться про те, що вони забирали «пчелину десятину», що належала в цій місцевості гетьманові, який був змушений через це поновлювати свої скарги до російського уряду². 3 вересня 1728 р. гетьман Апостол пише скаргу російському урядові, витяг з якої приводиться нижче: «Писал я в Государственную коллегию иностранных дел, доносячи, что поляки не только земли те, которые по тракту Вечного мира с стороны польской и з стороны Ея Императорского Величества надлежит быть в пусте, населили малороссийскими людьми, но которые земли по тому ж трактату принадлежат в державу Ея Императорского Величества, там они поотнимали у малороссиян грунта, пасеки, леси и другие угодия, ибо по тому утвержденному мирному трактату от устья реки Тясмина (як в грамоте Ея Императорского Величества к покойному гетьману Скоропадскому присланной написано), граница меет быть в верх в поле простою линиею провожена, нечепаячи Чигрина, до лесу, который называется Чорний, и то повинно быть в сторону Ея Императорского Величества, на что я просилем указа Ея Императорского Величества. А ныне объявил мне письменно полковник наказный и судия полковий миргородский Матвей Иванов по жалобливому ему доношению сотников полку Миргородского Городиской, Кременчуцкой, Власовской, Потоцкой и протчих, что прислание нарочно от губернатора чигринского Станислава Орловского в Чорном лесе по байраках в пасеках людей тех сотен и моей десятину пчелиную отписали, которые пасеки позанимали там в надежду того, что грунта, в тех местах найдуючие, належат в державу Ея Императорского Величества, и сверх того за оние пасеки от пчол требуют погребоваго от каждой пчелы по денге, а писареви от пчол по копейке ...»³.

¹ ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 27537. Арк. 1, теж: Ф. 40. Спр. 664. Арк. 29 зв.

² Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 210.

³ ІР НБУВ. Ф. II. Д. 1740.

На вказаній території пасіки та млини, що були набуті способом займу, надані за службу чи отримані у спадок як родові володіння, знаходилися у власності заможної частини місцевого населення – генеральної старшина, полкової та сотенної старшини, цивільних посадових та духовних осіб і зрідка запорозької відставної старшини. Зокрема, в історичних джерелах та літературі є згадки про розташування в Чорному лісі пасіки запорозького кошового отамана Івана Сірка¹. Власні пасіки на території Задніпровських місць мали також особи знаних українських козацьких родів Дорошенків, Лизогубів, Апостолів та інших.

У вищезгаданому реєстрі пасік у лісах Чорному і Чуті 1744 р.² зазначається, що пасіку в Чорному лісі, яка раніше належала Б. Хмельницькому, на даний час близько 30-ти років займає власівський житель Пилип Майбороденко, але підтверджувальних документів права власності на неї він не має. У цьому ж реєстрі значиться: «пасека, прозиваемая Шульгановская, по наследию от давних лет владеемая, ныне состоит без пчел и людей впусе». Це, ймовірно, дві різні пасіки, за які велися спірні процеси у питанні спадку володінь гетьмана³. У цьому реєстрі згадуються також пасіки Лизогубова і Лизогубовська в Чорному лісі⁴. Першу з них займав близько двадцяти років з дозволу Лизогуба власівський житель Семен Боцький, а друга, за показаннями пасічника, зоставалася не лише у власності, а й у користуванні Лизогуба. Крім того, в універсалах спадкових володінь Лизогубів за Дніпром має місце інформація про їх значні володіння біля Чорного лісу, які включали також пасіки: «Пасеки: две в Мотренином лесе, одна, от Хвеска Цилюррика, а другая от Марка Беди, купним способом набитии; треттая в Чорном лесе з сема байраками, купленная ж у Хвеска Бузувского; четвертая в Чорном же лесе, Капустинская, Шакуновская з садом; пятая, Максимовская, там же; шестая над Ингулом (Малым) в байраках з ставом, садом и полями; семая там же, Дорошова, у Грицка Каранди купленная»⁵.

¹ РГАДА. Ф. 248. Оп. 39. Спр. 2667. Арк. 85–85 зв.; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Т. 1. К.: Наук. думка, 1990. С. 409.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 20316. Арк. 46.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 20316. Арк. 20.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 20316. Арк. 46, 20 зв.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 149–150.

Долучалися до пасічництва на Задніпровських територіях також монастирі. Відомо, що на 1690 р. Пивогірський монастир закріпив за собою право власності на пасіку Юрія Хмельницького (під назвою Онисковська)¹.

Млини, на відміну від пасік, розташовувались по річках. Вони були водяними і будувалися шляхом перегороджування річки греблею для направлення потоку води на млинове колесо. Одним із перших документальних свідчень про млини на вказаній території є розписка майстра, чигиринського мешканця Івана Федоренка, про закінчення будівництва млина на р. Тясмин та його передачу в експлуатацію Андрієві Дорошенку, братові гетьмана, що датується 1674 р.² Млини, в переважній більшості, були з одним-двома, рідше з трьома-чотирма каменями. Серед млинарного начиння була у вжитку також ступа.

В описі Задніпровських місць 1732 р. та доданому до нього «Реестра мельницам, имеющимся на Днепре и по речкам Тясмине, Ирклее, Малом Ингульце, Цибульнику и Чуте», які були складені згадуваним раніше генерал-квартирмейстром Карлом фон Штофелем, надається опис наявних млинів: «всех мельниц 14, в том числе одна затонула, другая пустая, третья недостроенна»³. Але, вже за даними 1743 і 1744 рр., їх кількість зростає: «яко сверх имеющихся в тих Заднепрских местах мельниц, с коих действительно войсковая часть в скарб войсковий взимается, нашлись еще две мельницы, прозываемие една Булаева, по сей стороне Тясмина, а другая Салова... которая на другой стороне реки Тясмина»⁴. Окремі млини, як і поселення, занепадали або були зруйновані, подібно млину Саловий, якому за умовами «Трактату про Вічний мир» та через періодичні військові дії, що мали місце на території Задніпровського краю, «надлежит быть в пусте».

Загалом насипання греблі на річці, побудова млина, його подальше утримання в робочому стані, плата робітникам та сплата податку було дорогим заняттям, тому по кишені незначній кількості заможних осіб (в основному козацького

¹ ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 20550. Арк. 1.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 154.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 193–196 зв.; ІР НБУВ. Ф. II. Д. 1965. Арк. 941–945.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 186 зв., 190.

старшинського стану), але й доходи від роботи млина теж були значними. Цим пояснюється значний розмір податків, якими обкладалося млинарство.

У Гетьманщині млини обкладалися особливим податком, так званою «войськовою частю», який, очевидно, йшов на поповнення скарбниці та військові потреби. Від цього податку генеральна старшина в деяких випадках отримувала можливість звільнитися за привілеями, як от: «поважним панам Лизогубам ... з млинов части войсковою, а з пасек десятини не брано»¹. Як видно із донесення Колегії закордонних справ в Сенат про уточнення кордонів за Дніпром для оподаткування млинів від 29 листопада 1743 р.² та указу Генеральної військової канцелярії миргородському полковнику Капнисту від 27 лютого 1744 р.: «... о битии состоящей на Российском берегу мельницы, в российском же владении и собирании с оной в скарб восковой, против протчих тамошних мельниц часты войсковою, имеете учинить исполнение»³, млини були об'єктами, що суттєво поповнювали скарбницю, а податок із них сягав інколи половини отриманих прибутків. Як зазначає з цього приводу С. Шамрай: «Заможність людності викликала у старшини не тільки прагнення захопити землі; старшина намагається й здерти з цієї людності як найбільші податки. 1747 р. цей одкуп бере Миргородська полкова канцелярія, а з 1748 р. особисто полковник Капнист; він збирає не тільки ці податки, але й різні збори з млинів, зокрема всі прибутки з млина Булаївського. Правда, за це Капнист має платити вже 480 рублів і 55 копійок річно. Збирати податки він мав у розмірах, в яких і досі збиралося. А втім 1750 р. полкова канцелярія (знов, очевидно, у спілці з Капнистом) тримати цей одкуп відмовилася, бо торік ставсь недобір у податках. Як зазначала канцелярія, причини були такі: пограничні форпости не пропускають через Тясмин підвозу хліба з польських володінь, а через те зменшилося гуральництво й млинарство на цій території»⁴.

Власниками млинів були, в основному, представники козацького стану місцевої сотенної та полкової старшини, місцеві заможні жителі (посполиті) та

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 149–149 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 190–191.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 187.

⁴ Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 221.

представники духовенства. Млини, як і пасіки, мали власні назви, які, в переважній більшості випадків, були похідними від імені чи прізвища власника.

Точне розташування пасік та млинів на території колишніх «Задніпрських місць» Гетьманщини встановити проблематично, передусім, через відсутність нанесення цих об'єктів на тогочасному картографічному матеріалі. Наближено це можна зробити за тогочасними описами їх розташування на місцевості.

Отже, початок господарського освоєння краю сягає к. XVII ст. і пов'язаний із промисловою діяльністю населення сусідніх правобережних містечок. У XVII ст. до опанування краю залучається польська шляхта та козацька старшина, яка привносить на ці території нові господарчі форми діяльності – пасічництво і млинарство. Ці форми господарювання стають найбільш прибутковими, а тому особливо поширюються з кінця 30-х рр. XVIII ст. – після остаточної передачі Задніпровських територій Миргородському та Полтавському полкам Гетьманщини. Показово, що в господарському освоєнні краю брали участь різні верстви населення: рядові козаки, селяни, шляхта, козацька старшина і навіть монастирі.

4.2. Приватновласницькі, товарно-грошові відносини та грошовий обіг на задніпровській території Гетьманщини

З самого початку «народного» господарського освоєння території Задніпровських місць, а особливо після включення в цей процес польської шляхти, генеральної та полкової козацької старшини, рядових козаків, заможних міщан та духовенства, спостерігається прагнення поселенців закріпити освоєні землі у власність, через доступні на той час механізми: на правах надання «добр за заслуги», займанщини, купівлі-продажу, спадковості. Відповідно урядом та місцевими урядовими особами видавалися чи посвідчувалися документи з прав власності на «задніпрські ґрунти» (польові, лісові, водні та інші угіддя) та господарсько-виробничі об'єкти (млини, пасіки)¹.

¹ Бутко А.О. Джерелознавча проблема визначення права власності на ґрунти території «Задніпрських місць» на основі документів кінця XVII – першої половини XVIII століття. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 23. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018.

Власне стан розвитку спадкових та грошових відносин, пов'язаних із купівлею-продажем природних угідь, господарських об'єктів та населених пунктів, є прямим наслідком еволюції землеволодіння, заселення та господарського освоєння території Задніпровських місць. Документи дають можливість дослідити та узагальнити стан спадкових і торговельно-грошових відносин між власниками природних угідь, господарських об'єктів та населених пунктів.

Архівні документи слугують для простеження відносин спадку та купівлі-продажу природних угідь, господарських об'єктів та населених пунктів на території Задніпровських місць у період з початку XVII до першої половини XVIII ст.

Реєстри та записи Руської (Волинської)¹ і Коронної метрик², що датуються періодом з 1589 р. і до часу підписання Андрусівської угоди 1667 р., включають офіційно підтвержені на території від Дніпра до Синюхи надання земельних володінь польським королем і урядом Речі Посполитої польській шляхті та гетьманам «на булаву». Якраз записи обох метрик і містять найдавніші письмові згадки про відомі та маловідомі урочища на території краю. Спочатку вони стосуються переважно порубіжних територій уздовж річок Дніпра та Тясмину, але поступово з'являються відомості і про віддаленіші місця – по річках Інгул та Інгулець, які лише мимохідь згадані серед уходів одного з найбільш давніх описів Черкаського замку 1552 р.³, та біля р. Синюха.

Військові події на Правобережжі періоду Руїни не сприяли господарському освоєнню земель за річками Тясмин та Вись, але навіть в цей час кількість власників природних угідь мала тенденцію до зростання на території володінь Крилівської та Власівської сотень.

Оскільки Андрусівська угода передбачала спільний контроль над означеною територією Московського царства та Речі Посполитої, то надання на землі однією зі

С. 227–233.

¹ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. К., 2002. 983 с.

² Wpisy dotyczące czterech województw: braclawskiego, czernihowskiego, kijowskiego i wołyńskiego z lat 1569–1673 wniesionedo ksiąg Metryki Koronnej. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml

³ Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. I. С. 84.

сторін могли викликати нарікання і протести іншої. Але, як було показано в попередньому підрозділі, насправді жодна зі сторін не дотримувалася домовленостей у стримуванні населення в освоєнні території від Дніпра до Синюхи.

Перехід за умовами «Трактату про Вічний мир» (1681) території на південь від річки Тясмин до складу Московського царства відкривав шлях для законної передачі російським і Гетьманським урядами прав на власність «грунтів» та іншої нерухомості в її межах. Відповідно з кінця XVII ст. спостерігається збільшення вдвічі кількості документів із прав власності на «задніпрські ґрунти» (якщо порівнювати їх кількість із попереднім періодом). Ця тенденція пояснюється зростанням активності в освоєнні земель вихідцями з території лівобережних полків Гетьманщини, як це було показано вище. Відповідно володіння земельними, лісовими, водними та іншими угіддями переважно перебували в руках вихідців із колишнього Чигиринського полку та старшини, а також козаків прилеглих лівобережних сотень – Власівської, Кременчуцької і Потоцької – Миргородського полку, а далі на південь уздовж Дніпра – Келебердянської, Переволочанської та Орлянської сотень Полтавського полку.

Із 1734 р., і вдруге – з 1743 р. було поновлене сотенне правління у Крилові. У 1748 р. утворено також Цибулівську сотню. З цього ж часу, але без офіційної згоди на те властей, фактично існувала також Архангелогородська сотня. Формування на території Задніпровських місць Гетьманщини сотенного територіально-адміністративного устрою сприяло не лише заселенню краю, а й упорядкуванню правових відносин у питаннях власності, оскільки всі подібні операції юридично закріплювалися шляхом отримання письмового підтвердження від міських, сотенних, полкових та генерального урядів. У результаті на руках у власників з'являються документи з прав власності на «ґрунти» – урядові кріпості, купчі, універсали, духовні та дарчі записи тощо. Іноді право власності на «ґрунти» доводилось здобувати в судах: мирським особам – у світських міських, сотенному чи полковому, а духовним особам в церковному – консисторійному.

У зв'язку з передачею в 1752 р. «Задніпрських місць» Гетьманщини під Нову Сербію російський Сенат видав інструкцію, згідно з якою в обов'язковому порядку

знімалися копії посвідчувальних документів із прав власності на «грунти». Ці копії, разом з описами земель, інформацією про поселення та їх жителів, були надіслані сотенними управліннями в канцелярії Миргородського та Полтавського полків, а звідти – в Генеральну військову канцелярію, матеріали якої містять документи з прав власності на «задніпрські грунти» і зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві та в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського¹. Опис купчих на «задніпрські грунти» Миргородського полку, укладений у квітні 1752 р., міститься в матеріалах фонду ЦДІАК України². Крім того, збірник документів про утворення Нової Сербії з колекції О.М. Лазаревського, що зберігається у фондах ІР НБУВ, містить документи та копії купчих на «задніпрські грунти» Полтавського полку³.

Загалом в означених копіях документів з прав власності на «задніпрські грунти» Миргородського та Полтавського полків та дотичних до них територій представлено широкий перелік документів: урядові кріпості на право власності, купчі, духовні, дарчі записи, універсали, свідоцтва, записи про розподіл общинної землі між окремими власниками, судові та урядові декрети, посвідчувальні листи та записи, посвідчувальні описи місцевих жителів, виписи з урядових книг, заставні листи, розписки, посвідчувальні грамоти тощо.

Підрахунки кількості копій урядових грамот і купчих записів на землеволодіння Миргородського полку на задніпровській території, що були передані графу О. Розумовському 29 листопада 1752 р., мають такі кількісні показники документів: високомонарших жалуваних різним персонам грамот – 1, гетьманських універсалів – 6, полковничих – 13, купчих записів з 1601 по 1749 рік – 160. Тож маємо 180 документів із прав власності на «задніпрські грунти»⁴.

На жаль, не всі копії збереглися, зокрема копії купчих за №№1–42 та 94–96 згідно «Опису документів з прав власності на «задніпрські грунти» Миргородського полку, що були укладені в квітні 1752 року, у збірці документів не виявлені. Так

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11144. Арк. 39–53.

³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. ДД. 59303–59347.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11144. Арк. 53 зв.–54.

само втрачено копії купчих записів Цибулівської та Архангелогородської сотні Миргородського полку. Імовірно, оригінали купчих були на руках у власників, але копії з них чомусь не були зняті взагалі або ж зняті копії не були подані до полкової Миргородської канцелярії. Натомість збереглися описи землеволодінь цих сотень. Так, у донесенні архангелогородського сотника О. Потапенка від 28 лютого 1752 р., а також описі цієї сотні від 10 березня цього ж року, дається опис меж Архангелогородської сотні Миргородського полку¹. Копії купчих записів на «задніпрські ґрунти» Келебердянської та Переволочанської сотні², а також Орлянської сотні³ Полтавського полку зберігаються у фонді ІР НБУВ. Вони представлені у двох примірниках, перший – власне копія, а другий – копія з копії⁴. Всі ці документи є важливими та цінними історичними джерелами, що дають поіменну інформацію про власників слобід, хуторів, пасік, млинів, земельних, лісових, водних ресурсів території задніпровських володінь Миргородського та Полтавського полків у хронологічних межах XVII – першої половини XVIII ст. Водночас вони дають змогу отримати документально підтверджену інформацію про походження назв місцевих топонімів, які переважно формувалися в процесі виникнення поселень на території краю. У свою чергу, аналіз тогочасних топонімів дає підстави доповнити поіменні відомості про власників слобід, хуторів, пасік, земельних та інших володінь (байраки, лісові стінки, млини, греблі, орні поля, сінокоси, острови, озера, рибні та звірині лови тощо), які зустрічаються в документах. Згадки в документах попередніх і наступних власників, зазначення їх імен та соціально-службового статусу розкривають механізми правонаступності на власність, зокрема, за принципом спадкоємності та родинних зв'язків.

Документи на право власності на «задніпрські ґрунти» Миргородського і Полтавського полків дають нам нагоду скласти певне уявлення про право власності

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 155–159.

² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Дд. 59309-59317. Арк. 28–39; ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Дд. 59332–59334. Арк. 80–89 зв.

³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59322. Арк. 43-48; ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59336. Арк. 93–96 зв.

⁴ Бутко А.О. Історико-джерелознавчий опис документів з прав власності на «ґрунти» території «Задніпрських місць» XVII – першої половини XVIII ст. Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». №8. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2019. С. 76–98.

на володіння, користування та розпорядження угіддями та господарськими об'єктами, юридичний процес при переході права власності на, як тоді говорили, «грунти» та ціни на них у польсько-литовських і російських грошових одиницях, що в той час були в обігу на території Гетьманщини. У наступних тематичних підрозділах ми проаналізуємо деякі наявні в документах із прав власності на природні угіддя відомості, що стосуються теми нашого дослідження.

Так, на руках у власників з'являються посвідчувальні документи про право власності на «грунти» – урядові кріпості, купчі, універсали, духовні та дарчі записи та інші, у яких містяться відомості, що дають нам підстави в загальних рисах визначити стан розвитку товарно-грошових відносин і грошового обігу та деякі його особливості на зазначеній території.

Найдавніші свідчення про операції купівлі-продажу земельних ділянок та господарських об'єктів пов'язані з уже відомою нам родиною Волевачів. До нас дійшли дві купчі, здійснені представниками цієї родини, що датуються 1615 р.¹ та 1648 р.² Об'єктами купівлі виступають ліс Плоский, звірине поле, хуторище із сінокосом, степ та поселення, пасіки. Згідно з цими купчими всі маєтності були придбані в чигиринських жителів – Максима Михайловича, «козака чигиринського», і Федори Андрієвої, «жительки чигиринської», що вкотре підтверджує пріоритет «чигиринців у початках освоєння краю». Відповідно до чинних правил документи з прав власності, в тому числі й купчі, засвідчувалися представниками влади, в даному випадку вони були завірені чигиринськими урядовцями.

У період визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького Волевачі закріплюють своє право власності на території південніше р. Тясмин, про що свідчить тестамент Івана Тихоновича Волевача 1650 р., засвідчений особистим підписом і печаткою гетьмана³.

У період Руїни родина Волевачів, очевидно, в повному складі чи частково переїхала в місто Потоки Миргородського полку на Лівобережжі Дніпра, де Іван

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 109.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 110.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 114–115 зв.

Волевач – генеральний обозний Війська Запорозького – в середині XVII ст. володів двома млинами¹. Антон Волевач посідає в Потоцькому уряді посаду сотника. Антон Якович, онук Івана Тихоновича Волевача по сину Якову, продовжує справу діда і батька, розширює свою власність новими землями на Правобережжі, незважаючи на переїзд². У 1709 р. він отримує від миргородського полковника Данила Апостола підтверджувальний універсал на право володіння лісом при р. Кам'янка, а 1716 р. купує в потоцьких жителів острів вище Кам'янки навпроти р. Псел. Далі Антон Якович продовжує нарощувати свої володіння на Правобережжі: в 1724 р. купує садок (пасіку) у Курилівському байраці зі стінкою; в 1728 р. купує по половині острова на р. Дніпро навпроти та вище р. Кам'янка. У тому ж 1728 р., перебуваючи на посаді осавула Миргородського полку, він отримує підтвердження своїх прав на куплені «задніпрські ґрунти» універсалом миргородського полковника Павла Апостола. 1735 р. датується свідоцтво від Уляни Апостолової (дружини гетьмана Данила Апостола) про підтвердження його спадкових від діда прав на Плоский ліс біля витоку р. Цибульник. В описі задніпровських володінь за купчими кріпостями і по займах Миргородського полку 1744 р., в частині, що стосується Потоцької сотні, зазначається наявність при річці Омельник (Переволочанському) хутора із сіножатями і греблею на річці, які належать осавулові Миргородського полку (на цей час вже у відставці) Антону Волевачу. У цьому ж описі згадується «деревня» (слобода) Волевачовка, що розміщувалася на території Власівської сотні при р. Цибульник.

Крім родини Волевачів, надані «на булаву», за службу, спадкові та набуті купівлею природні угіддя, господарські об'єкти та населені пункти на території Задніпровських місць у період з початку XVII – в першій половині XVIII ст. мали особи представники й інших українських родів: Хмельницьких, Дорошенків, Лизогубів, Апостолів, Розумовських, Тетері.

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 20316. Арк. 44 зв.

² Січова О.В. Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Історія, 74–76, 2004. С. 37–38.

Свого часу гетьман Богдан Хмельницький також розширив свої земельні володіння за Тясмином. При Чорному лісі він мав «грунти», підтвержені королівським наданням 1652 р., а саме: «прямую пустыню за Тасменем, от пасеки Хмельницкого, некогда старого (Михайла), через Ингулец и Черной лес до устья речки Бержка (Бешки) и к байракам; а с другой стороны от устья речки Каменки к речке Каменке, в Ингул впадающий, лежащую, а в владенье нашем королевском будущем»¹. Очевидно, що у назві вершини Богданки, звідки витікала однойменна річка, закріпилося його ім'я. Крім того, вище йшлося про відібрану Б. Хмельницьким пасіку в Шульганя². Половину цієї пасіки просив у своє користування в Юрія Хмельницького Павло Яненко-Хмельницький, але отримав відмову³.

Викликає особливий інтерес зображення на плані Чорного лісу⁴ байраку Лизогубова і балки Лизогубової у вершині річки Богданки. Це, очевидно, колишні володіння гетьмана Михайла Дорошенка, які успадкувала його донька Любов Дорошенко – з 1673 р. дружина Юхима Лизогуба. Останній був типовим представником козацької страшини – генеральний бунчужний (1687–1690), генеральний хорунжий (1694–1698), полковник чернігівський (1698–1704). Цікаво, що другою дружиною гетьмана Михайла Дорошенка була Єфросинія (Любов) Яненко-Хмельницька, донька Павла Яненка-Хмельницького (за однією із версій, він доводився небожем Богданові Хмельницькому). Можливо, що саме від Єфросинії (Любові) Яненко-Хмельницької грунти в чорноліській окрузі перейшли до Михайла Дорошенка, а від нього, через доньку, – до Лизогубів. Тож Лизогуби мали право претендувати й на спадок Б. Хмельницького завдяки родичанню їхнього діда М. Дорошенка з Б. Хмельницьким по другій дружині.

Водночас відомо про королівське надання Дорошенкам 1661 р. двох хуторів і ґрунтів у Чигиринському старостві⁵. Можливо, до них входили володіння в чорноліській окрузі як спадкових гетьманських володінь (разом із Чигиринським

¹ Акты ЮЗР. Т. 10. С. 468; AGAD. МК 393. К. 130 v.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 92.

³ ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 20550. Арк. 1.

⁴ РГАДА. Ф. 248. Оп. 160. Д. 524.

⁵ AGAD. S 3. К. 191, теж: S 6. К. 17.

староством на булаву). У їх шлюбі народилося троє синів – Яків, Андрій та Семен. По смерті матері володіння успадкували діти, які попросили в гетьмана Івана Мазепи універсал, яким підтверджувалися їхні права власності на володіння грунтами, зокрема під Чорним лісом та на річці Інгулець. Гетьманський універсал був виданий у 1708 р.¹. Цього ж року вийшла царська жалувана грамота, якою підтверджувалися їхні права власності на володіння грунтами, в тому числі й за Дніпром². У наступному 1709 р. вийшов універсал гетьмана Івана Скоропадського, яким також підтверджувалися їхні права власності на володіння грунтами³. В універсалах спадкових володінь Лизогубів за Дніпром, зокрема, повідомляється про значні володіння біля Чорного лісу: «Пасеки: две в Мотренином лесе, одна, от Хвеска Цилюрика, а другая от Марка Беди, купним способом набитии; треттая в Чорном лесе з сема байраками, купленная ж у Хвеска Бузувского; четвертая в Чорном же лесе, Капустинская, Шакуновская з садом; пятая, Максимовская, там же; шестая над Ингулом (Малым) в байраках з ставом, садом и полями; семая там же, Дорошова, у Грицка Каранди купленная»⁴. Таким чином, вказані вище володіння були офіційно закріплені за Лизогубами, що знайшло своє відображення у вищезгаданому топонімі, нанесеному на план Чорного лісу. У реєстрі пасік у лісах Чорному і Чуті, доданому до опису прав на «задніпрські ґрунти» Миргородського полку 1744 р., фігурують пасіки Лизогубова і Лизогубовська в Чорному лісі⁵.

Привласнені за давнім звичаєм займу чи надані за службу та спадкові родові природні угіддя і господарські об'єкти, населенні пункти на вказаній території мала генеральна старшина, полкові та сотенні військові, цивільні посадовці, духовні особи, запорозька відставна старшина, як-от отаман Війська Запорозького Іван Макогон.

Крім військових та посадових цивільних осіб, право володіння природними угіддями і господарськими об'єктами (тимчасово, в різний час) протягом XVII – в

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 148–149 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 152–153 зв.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 150–151 зв.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 149–150.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 20316. Арк. 20 зв., 46.

першій половині XVIII ст. мали монастирі, козацькі полки і сотні, а також містечка. При цьому монастирям надавалося право юридичної особи посвідчувати операції з успадкування (закріплення та підтвердження права власності) та купівлі-продажу.

Отже, як бачимо з Таблиці 6, кількість документів із прав власності на «задніпрські ґрунти» протягом усього періоду колонізації краю постійно зростає: протягом першого періоду їх в чотири рази менше, порівняно з другим; протягом другого періоду в півтора рази менше, порівняно з третім; протягом третього і четвертого періодів їх кількість майже співпадає.

Таким чином, найбільшого розвитку спадкові відносини та відносини купівлі-продажу природних угідь і господарських об'єктів набули протягом 3 і 4 періодів, що цілком відповідає поетапному ходу колонізації та господарського освоєння досліджуваної території, які були нами виділені раніше.

Таблиця 6

Кількість документів із прав власності на «задніпрські ґрунти» Миргородського і Полтавського полків за період 1600–1752 рр. (за даними 1752 р.).

Період	Роки включно	Кількість років у періоді	Кількість документів із прав власності на «ґрунти» за період	Посвідчувалось документів із прав власності на «ґрунти» в середньому на рік
1	1600–1686	87	22	0,25
2	1687–1711	25	50	2
3	1712–1739	27	86	3,2
4	1740–1752	13	45	3,4
Разом	-	152	203	8,6

При цьому, за даними Таблиці 7, бачимо, що найбільша кількість документів із прав власності на «задніпрські ґрунти» знаходилась на руках у населення Власівської та Кременчуцької сотень. У 3–4 рази менше таких документів спостерігається в населення Крилівської та Потоцької сотень Миргородського полку (причому у складі документів із прав власності на «задніпрські ґрунти» Потоцької сотні знаходились документи родини Волевачів на природні угіддя, що розміщувались у Крилівській сотні). У Полтавському полку найбільша кількість документів із прав власності на «задніпрські ґрунти» знаходилась на руках у населення

Келебердянської та Орлянської сотень, тоді як у населення Переволочанської сотні їх було вдвічі менше.

Таким чином, найбільша кількість операцій, пов'язаних із процесами спадковості та відносин купівлі-продажу природних угідь, господарських об'єктів на території Задніпровських місць у період з початку XVII – в першій половині XVIII ст. відбувалася серед населення Власівської та Кременчуцької сотень Миргородського полку, а в Полтавському полку – серед населення Келебердянської та Орлянської сотень. Варто зауважити, що кількість задокументованих операцій, пов'язаних із процесами успадкування та купівлею-продажем природних угідь, господарських об'єктів у Полтавському полку менша в 7 разів, порівняно з Миргородським полком, що не суперечить загальному ходу колонізації краю протягом зазначеного періоду.

Таблиця 7

Кількість документів із прав власності на «задніпрські ґрунти» Миргородського і Полтавського полків у період 1600–1752 рр. за місцезнаходженням на руках у населення сотень (за даними 1752 р.)

Період	Роки включно	Кількість років в періоді	Миргородський полк				Полтавський полк			Разом
			сотня				сотня			
			Крл.	Влс.	Крм.	Пот.	Клб.	Пер.	Орл.	
1	1600–1686	87	7	8	2	4	-	-	1	22
2	1687–1711	25	7	23	13	1	2	-	4	50
3	1712–1739	27	-	32	37	7	3	3	4	86
4	1740–1752	13	7	13	14	2	7	2	-	45
Разом	-	152	21	76	66	14	12	5	9	203

Водночас із початку XVII – в першій половині XVIII ст. спостерігається закономірність: свідчень про успадкування та купівлю-продаж господарських об'єктів, пов'язаних із лісовими угіддями, приблизно вдвічі менше, ніж із земельними угіддями; ще менше таких свідчень, пов'язаних із водними угіддями; у свою чергу, пасіки були об'єктами процесів успадкування та відносин купівлі-продажу вдвічі частіше, ніж млини (Таблиця 8).

Кількість основних об'єктів купчих записів на «задніпрські ґрунти» Миргородського і Полтавського полків за період 1600–1752 рр. (за даними 1752 р.)

Період	Роки включно	Кількість років у періоді	Основні об'єкти купчих та інших записів					Грошові одиниці	
			земельні угіддя	лісові угіддя	водні угіддя	млини	пасіки	п-л	р
1	1600–1686	87	11	10	7	5	13	13	-
2	1687–1711	25	15	33	16	5	12	19	1
3	1712–1739	27	23	72	25	3	9	39	16
4	1740–1752	13	20	30	7	4	2	2	34
Разом	-	152	69	145	55	17	36	73	51

Щодо населених пунктів як об'єктів, пов'язаних із процесами успадкування та відносин купівлі-продажу на території Задніпровських місць у період з початку XVII – в першій половині XVIII ст., слід додати, що ті з них, які були в приватній власності за правом заснування приватною особою і пізніше перебували у її володінні, здебільшого виступали об'єктами родових спадкових відносин. До основних видів поселень, що передавалися у спадок або були об'єктами купівлі-продажу, належать слободи, родові хутори та двори-господарства. Населені пункти – села та містечка, які в деяких випадках надавалися у володіння за службу, інколи теж виступали об'єктами родових спадкових відносин та купівлі-продажу. Серед них варто згадати: м. Крилів – спадкове володіння Дорошенків, Апостолів¹; села Горобцівка, Андрусівка – спадкове володіння Дорошенків, Лизогубів²; с. Стецівка – надане за службу та з часом продане вдовою Стефана Ґараджі³, «деревня» Свинарня – надане за службу Василю Капнисту та інші⁴.

На основі аналізу 203 упорядкованих архівних документів із прав власності на «задніпрські ґрунти» Миргородського і Полтавського полків, що були надані до

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 256–263.

² ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 2032. арк. 633–636 зв.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 134 і зв.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11144. Арк. 32–38.

Генеральної канцелярії в 1752 р.¹, та зведеної відомості про основні об'єкти купчих записів на «задніпрські ґрунти» цих полків (за датою укладання та нумерацією купчих)², розглянемо стан товарно-грошових відносин купівлі-продажу природних угідь, господарських об'єктів та населених пунктів на території Задніпровських місць у період з початку XVII – в першій половині XVIII ст. (Таблиці 8, 9).

Отож, як видно з Таблиці 8, найбільше операцій із купівлі-продажу та отримання у спадок природних угідь, господарських об'єктів на території Задніпровських місць здійснювалося в період з початку XVII по першу половину XVIII ст. Приблизно вдвічі менше операцій відбулося із земельними угіддями і ще менше – з водними угіддями. Пасіки були об'єктами купівлі-продажу та успадкування вдвічі частіше за млини.

Щодо населених пунктів як об'єктів, пов'язаних з товарно-грошовими відносинами при купівлею-продажем на території Задніпровських місць в період з початку XVII – в першій половині XVIII ст., то такі випадки були нечастими (до п'яти випадків), а основними видами поселень, що передавалися у спадок чи були об'єктами купівлі-продажу, фігурують слободи, родові хутори та двори-господарства.

В архівних документах із прав власності на «задніпрські ґрунти» в період з початку XVII – в першій половині XVIII ст. під час операцій, пов'язаних із успадкуванням та грошовими відносинами купівлі-продажу природних угідь та господарських об'єктів, згадуються суми в польсько-литовській (гроші), а пізніше – в російській («деньги») грошових системах, які визначаються у вагових одиницях (копа, злотий, фунт срібла) та грошових знаках – монетах: західноєвропейські дукати (під назвою золотий, червонець), західноєвропейські талери, польські злоті, російські рублі та копійки. При цьому в документах фігурують грошові одиниці

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 6–154; ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Дд. 59309–59317. Арк. 28-39, теж: Дд. 59332–59334. Арк. 80–89 зв.; Також: ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59322. Арк. 43–48, теж: Д. 59336. Арк. 93–96 зв.

² Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на «задніпрські ґрунти». Рукопис. С. 255–259.

польського походження та грошові знаки польського карбування в півтора рази частіше, ніж російського (Таблиця 9).

Таблиця 9

**Застосування грошових одиниць за походженням
на території Задніпровських міць Гетьманщини за період 1600–1752 рр.**

Період	Роки включно	Кількість років у періоді	Грошові одиниці	
			польсько-литовські	російські
1	1600–1686	87	13	-
2	1687–1711	25	19	1
3	1712–1739	27	39	16
4	1740–1752	13	2	34
Разом	-	152	73	51

Перше документально підтверджене використання російських грошових одиниць та знаків, в означений період, датується 1699 р. У першу чверть XVIII ст. російські гроші застосовувались нечасто, але, починаючи з 1727 р., їх використання в грошовому обігу краю постійно зростає. Натомість польські грошові одиниці та знаки востаннє фігурують у документах, пов'язаних із процесами спадковості та грошових відносин купівлі-продажу в 1741 р. Таким чином, протягом двадцяти п'яти років на території краю були в обігу грошові одиниці різного як походження, так і карбування, що пояснюється перебуванням цієї території у сферах впливу спочатку литовсько-польської, а пізніше московсько-російської грошових систем, зміна яких мала певну тяглість у часі і не носила механічний характер.

У документах різних років, пов'язаних із спадковими відносинами та купівлею-продажем господарчих об'єктів, дворів та поселень, фігурують як вагові грошові одиниці визначення вартості в сріблі, так і грошові знаки: «и по десеть фунтов сребра»¹ (1650), «сумми готовой в монете твердой, золотих польских девять десят»² (1674), «за певную сумму, за коп три монети доброй и лечьби литовской»³ (1703), «за золотих тридцять лечьби литовской»⁴ (1708), «ценою за пять десят

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 114 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 154.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 59 зв.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 102.

золотих грошей доброї монети»¹ (1712), «синови моему тож талярій сто битих и червоних десять малих»² (1713), «продал ціною за сорок золотих и чотири и копеек пять»³ (1733), «за сумму готових денег тридцять два рубля російської монети»⁴ (1745).

Певною мірою доповнюють письмові свідчення про грошовий обіг у Задніпровських місцях Гетьманщини нумізматичні матеріали. Вони є важливими джерелами вивчення регіонального грошового обігу в межах Гетьманщини в період кінця XVII – до середини XVIII ст. У нашому розпорядженні є нумізматичний матеріал із зібрання Світловодського міського краєзнавчого музею. Наукова значущість цього матеріалу зумовлена тим, що чітко зафіксована історія кожної монети, задокументоване їх виявлення на території, що належала до Задніпровських місць Гетьманщини. Час карбування аналізованої нами частини нумізматичного зібрання датується до середини XVIII ст., що дає підстави частково розкрити особливості регіонального грошового обігу в аспектах тривалості використання населенням певних грошових знаків, їх масовості та одночасного ходіння монет різного походження. Зібрання включає монети дрібних номіналів, різного походження (Додаток В): кримськотатарського (4 шт.: срібні башлики середини XVIII ст.), (рис. 1–8), західноєвропейського – польсько-литовського (12 шт.: срібний драйпелькер 1624 р., два срібні півтораки 1624 р., один срібний гріш 20–30-х рр. XVIII ст., вісім мідних «коронних» Речі Посполитої та литовських солідів 50-х – 60-х рр. XVII ст. (шеляги, боратинки), (рис. 9–20), прибалтійського (фальшивий тогочасний ризький солід Христини-Августи, королеви Швеції з датою 40), (рис. 21–22) та російського чекану (19 шт.: мідна копійка 1712 р., деньги 1730–1731, 1734, 1735, 1737–1738, 1739–1740, 1746–1752 років, полушки 1718, 1731, 1735 років (рис. 23–32).

Таким чином, менша частина зібрання представлена монетами литовсько-польського походження (12 шт.) чекану XVII ст., дещо більше (19 шт.) – дрібного

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 73.

² Труды Полтавской архивной ученой комиссии. Полтав. учен. арх. комис.: изд. под ред. И. Фр. Павловского и др. Вып. 15. Полтава, 1917. С. 80.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 27.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 63.

номіналу російського чекану початку 30-х рр. – середини XVIII ст., невеликою кількістю монет дрібного номіналу Кримського ханства чекану першої половини XVIII ст. Монети польсько-литовського походження могли потрапити на територію Задніпровських місць як у період польського протекторату над краєм, так і пізніше, разом із переселенцями та промисловиками з лівого берега Тясмину. Походження монети російського карбування цілком пояснюється появою на цих землях переселенців з Лівобережжя Дніпра та переходом краю в підпорядкування Гетьманщині. Ці дані цілком корелюються з даними документів із прав власності на «задніпрські ґрунти» Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини, які свідчать про домінування у використанні місцевим населенням XVII ст. грошових одиниць польсько-литовського походження та грошових знаків польського карбування, а з початку 40-х рр. – до середини XVIII ст. – грошових одиниць російського походження та грошових знаків російського карбування.

Незначна кількість кримсько-татарських монет у зібранні, та відсутність їх згадування в документах із прав власності цього періоду опосередковано свідчить про їх використання в дрібних торгово-грошових операціях, з одного боку, а з іншого – про певні торговельні зв'язки з Кримським ханством.

Домінування в музейному зібранні монет саме дрібних номіналів свідчить про розвиток товарно-грошових відносин на нижчому побутовому рівні, тобто в роздрібній торгівлі товарами повсякденного вжитку, а також в якості плати за побутові та господарські послуги.

4.3. Причини скасування та процес передачі території Задніпровських місць Гетьманщини під Нову Сербію

Підсумовуючи вищесказане, можемо констатувати, що на початок 1750-х рр. XVIII ст. територія Задніпровських місць остаточно сформувалася як окрема військово-господарська складова Гетьманщини на Правобережжі. Її кордони в результаті низки міждержавних угод, розмежувань та описів кордону між Річчю Посполитою, Османською імперією, Московією – Російською імперією були чітко

визначені та описані наприкінці 30-х рр. XVIII ст. Лінія кордону пролягала, в основному, по річкових долинах, балках, між лісовими угіддями, тобто географічні об'єкти виконували роль природних кордонів правобережної території Гетьманщини з Річчю Посполитою на півночі та заході, а на півдні – з Вольностями Війська Запорозького Низового. Прикордонний статус цієї території вимагав організації її захисту, в першу чергу, від зазіхань польської шляхти. З цією метою, у відповідності до військово-адміністративної устрою Гетьманщини, уздовж північного і західного кордону території Задніпровських місць були створені три козацькі сотні Миргородського полку. Решта ж земель перебувала у складі лівобережних сотень як Миргородського, так і Полтавського полків. На козаків сотень обох полків покладався обов'язок захищати територію від посягань Речі Посполитої. Поступово сформувалася сторожова система із 8-ох містечок із фортечними укріпленнями, укомплектованими козацькими залогами.

За півтора століття історичного розвитку, саме на середину XVIII ст. припадає максимальна кількість поселень та населення на території краю. Серед мешканців переважали переселенці з лівобережних сотень Гетьманщини, але незначну частину складала й місцеві старожили Чигиринщини. Як було показано вище, мало місце постійне і поступальне зростання практично у всіх сферах життя краю. Цьому сприяли не лише природні умови, що відповідали розвитку поширених сфер господарства та промислів, а й зацікавленість козацької старшини та уряду Гетьманщини в колонізації краю.

Таким чином, формувалися всі умови для повноцінного розвитку «Задніпрських місць» Гетьманщини як її невід'ємної складової, з усіма соціально-економічними та церковними процесами, що відповідали розвитку її основної лівобережної частини. Крім того, оподаткування місцевого населення та його господарчої діяльності значною мірою поповнювало урядову скарбницю.

Тому виникає питання про причини ліквідації російським імперським урядом Задніпровських територій Гетьманщини на піку їх розвитку. З цього приводу С. Дідик пише: «Внаслідок Російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Російська імперія частково реалізувала свої проекти – отримала вихід до Чорного моря і

встановила безперечний контроль над частиною території Правобережної України. Це були землі так званих «Задніпровських місць» у межиріччі Дніпра й Південного Бугу. ...Як тільки турецька присутність у регіоні була послаблена, українське населення, не чекаючи урядових програм, поширює свої колонізаційні зусилля на задніпровські території. ...Українське населення було надзвичайно активним в справі колонізації. ...В цей період прагнення російської влади оволодіти новоприєднаними землями збігалися з бажаннями української людності врятуватися від наступаючого кріпацтва. Тому уряд був змушений проводити політику, яка відповідала інтересам українців і їх колонізаторським прагненням. В результаті такої політики уряду в «Задніпровських місцях» склалася складна управлінська ситуація – здебільшого задніпровські території заселили селяни-втікачі з Гетьманщини і підпольських українських територій, запорожці, тобто категорії населення ненадійні і не завжди лояльні до російської влади»¹. На думку дослідника, саме складна управлінська ситуація в краї й стала основною причиною ліквідації Задніпровських місць, але, як ми переконалися, запорожці на території краю були представлені мінімально, а присутність у цей час російських розкольників документально не підтверджено, та й сама територія цілком успішно управлялася гетьманським урядом.

Тому дозволимо висловити свою гіпотезу з питання причин ліквідації «Задніпрських місць» Гетьманщини урядом Катерини II. На наш погляд, питання ліквідації правобережних володінь Гетьманщини необхідно розглядати в кількох площинах. Перша полягає в тому, що Гетьманщина, навіть на чолі з цілком лояльними до Російської імперії гетьманами, наприклад, К. Розумовським, постійно демонструвала свої автономістські прагнення. Економічна самостійність Гетьманщини, зростання її багатства тільки підсилювали ці настрої і прагнення, а вони не вписувалися в картину уніфікованого і чітко ієрархічного світу монархічної імперії, що набирала силу. Тому ліквідація російським урядом Задніпровських територій могла переслідувати два завдання: 1) економічне й територіальне

¹ Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII століттях. Український культурологічний центр. Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. С. 183.

ослаблення Гетьманщини; 2) розроблення сценарію ліквідації самої Гетьманщини в майбутньому та його випробування в дії на прикладі правобережних володінь. Показово, що Гетьманщина буде ліквідована через 12 років після передачі її правобережних володінь під Нову Сербію, раніше за Запорозьку Січ. Ліквідувати Гетьманщину раніше, очевидно, завадили родинні стосунки Єлизавети Петрівни з гетьманом К. Розумовським.

Іншою площиною є військова: усі укріплення правобережних сотень Миргородського полку були зосереджені лише по північному та західному кордоні з Річчю Посполитою, тоді як південний кордон прикривала традиційно ненадійна і не завжди лояльна Запорозька Січ. Водночас, після перемоги в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., як зазначає С. Дідик, Російська імперія отримує вихід до Чорного моря, а разом з цим і перспективу розширення своїх володінь за рахунок Кримського ханства та Порти, що й буде реалізовано в період правління Катерини II.

Втілювати оборонні плани на Правобережжі в південному напрямку за рахунок Гетьманщини імперія не могла з кількох причин: для цього не вистачало ні економічних, ні людських ресурсів Гетьманщини, а проводити оборонну стратегію своїми ресурсами на підпорядкованій Гетьманщині території означало її посилення.

З приводу змін колонізаційних планів російського уряду на Правобережжі С. Шамрай зазначає: «На початку 1750 років у колонізаційних планах уряду відбувається зміна. Він починає захоплюватися проектами чужоземних колоній, зокрема сербських, а так само інших слов'янських народів. Як відомо, виникає в цей час проект військових оселень з сербів, молдаван, болгар, тощо, – наслідком цього було утворення Слов'яно-Сербії та Ново-Сербії»¹. Далі він говорить про те, що територія, надана під поселення Нової Сербії, була вибрана не спонтанно й не випадково. На його думку, більш лояльна до російського уряду Нова Сербія, ніж Гетьманщина, на Задніпровських землях якої створювалось нове поселення, стала б надійним бар'єром, що відділяв би Запорожжя від Правобережної і Лівобережної України. Завдяки цьому російський імперський уряд отримав би можливість

¹Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 237.

впливати на стосунки Запорозжя з Лівобережною та Правобережною Україною, регулювати їх згідно зі своїми планами¹. Тобто дослідник на перше місце ставить саме регулятивні та управлінські фактори, які спричинили ліквідацію Задніпровських територій.

Дещо іншої точки зору притримується О. Посунько². У роботі, присвяченій історії Нової Сербії та Слов'яносербії, вона акцентує увагу на прагненні Російської імперії посилити свої позиції в регіоні та забезпечити надійну охорону кордонів імперії на південноукраїнських землях, тобто дослідниця схиляється до думки про військову площину створення Нової Сербії. Зокрема, вона зауважує, що «одним із важелів розв'язання військової проблеми уряд обрав утворення військово-землеробських поселень з іноземців слов'янського походження. Саме цей контингент мав стати надійною опорою російської влади в регіоні і допомогти просуванню Російської імперії до Чорного моря. Для реалізації вказаних задумів уряд вирішив відвести частину території «Задніпровських місць» для заснування військово-землеробського поселення, яке в майбутньому отримало назву Нова Сербія»³.

Отже, серед дослідників немає єдності погляду на причини припинення існування Задніпровських місць, у цілому це питання ними вирішується в управлінсько-регулятивній та військово-оборонній площинах.

Нижче детально зупинимося на самому процесі передачі Задніпровських територій Гетьманщини під Нову Сербію та його відображенні в документах.

Власне процес відведення та передачі території Задніпровських місць Гетьманщини, що входили до складу Миргородського та Полтавського полків, під Нову Сербію відбувався поступово та супроводжувалося відповідними

¹ Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 237.

² 125. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії (1751–1764 рр.): [Текст]: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, спеціальність: 07.00.01. Дніпропетровськ: Дніпропетровський держ. ун-т. 1997. 212 с.; Канцелярія Новосербського корпусу. Упорядн.: В. Мільчев, О. Посунько. Джерела до історії Південної України. Том 7. Запоріжжя, 2005. С. 43–44.

³ Дідик С.С. Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.) [Текст]: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, спеціальність: 07.00.01 – історія України. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2009. С. 42–43.

документальними матеріалами. У процесі роботи над упорядкуванням документів із прав власності на «задніпрські ґрунти»¹, у справах ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437 та ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Дд. 59303–59347, нами було виявлено, упорядковано та підготовлено до друку певний масив документів, що висвітлюють процес відведення та передачі досліджуваної території під поселення Нової Сербії². Слід зауважити, що зазначені документи не передають весь процес у деталях, але їх вивчення може внести суттєві корективи в дослідження питання останніх років існування Задніпровських місць у підпорядкуванні Гетьманщини та урядів вищезазначених полків, а також в питання реалізації відведення та передачі території під Нову Сербію.

Тож, враховуючи певний інтерес та історичну значимість цих документів, їх повністю відтворено в додатку підготовленого до друку збірника. Дані документи відносяться до діловодної документації уряду Російської імперії та їх уповноважених представників на місцях (копії іменних указів, настанови та вимоги до описів території уповноважених осіб, промеморії), Гетьманщини (універсали гетьмана, ордери), полків та сотень (ордери, розпорядження, рапорти, донесення переважно Полтавського полку). Для зручності використання документи, з урахуванням їх змісту, згруповані в 4 підгрупи, до яких у порядку хронології віднесені: 1) документи з історії заселення краю до поселення сербів; 2) іменні царські укази 1752 року гетьманові К. Розумовському щодо відведення Задніпровських місць під поселення сербів; 3) розпорядчі документи гетьмана К. Розумовського 1752 року у зв'язку з поселенням сербів, які переважно стосуються тих же іменних указів, надісланих із відповідними ордерами; 4) настанови та донесення щодо опису Задніпровських місць, відведених у 1752 році під поселення сербів.

У даному підрозділі, за текстами документів підгрупи 2–4, зробимо спробу висвітлити якомога детальніше процес відведення та передачі території

¹Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на «задніпрські ґрунти». Рукопис. С. 7–210.

² Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на «задніпрські ґрунти». Рукопис. С. 211–254.

Задніпровських місць Гетьманщини під Нову Сербію, а також узагальнено результати досліджень соціальних питань, пов'язаних із цими процесами.

Як відомо, Іван Хорват звернувся до посла Російської імперії в Австрійській імперії Бестужева-Рюміна з пропозицією і проханням про прийняття сербів у підданство російської держави в травні 1751 року. Після вирішення низки узгоджувальних моментів з цього питання, зокрема і визначення території під поселення в межах Гетьманщини, російський уряд та Єлизавета Петрівна дали свою згоду про переселення сербів до Російської імперії. На початку вересня 1751 року про такі плани уряду був повідомлений гетьман К. Розумовський. В іменному указі Єлизавети Петрівни гетьману «и всему Войску Запорожскому» від 20 січня 1752 року повідомляється: «Отправленною к вам грамотою нашею от 3 дня сентября минувшаго 1751 года уведомлены вы отом, что некотория из офицеров сербскаго народа, бывшия в службе и подданстве Ея величества императрици Римской, королевы Венгербогемской, по данному им на то позволению возимели желание оттуду своими фамилиями, с немалим числом гусаров, в службу и на поселение в нашу империю перейти и вечно в подданстве у нас остатся и что мы на принятие оних всемилостивейше соизволили и для поселения их в Украине и в других некоторых местах нашей империи выгодные земли им дать, яко же и во всем протчем при таком их в нашу империю переходе и поселении потребное вспоможение и благоволение им показать обещали»¹. Далі в указі чітко прописується: переселяються представники «сербскаго, так и других првославных народов, а имянно: македонского, болгарского и волоскаго»; планується «из сих народов учредить у нас новых четыре полка»; окреслюється територія для поселення: «оных пришедших ныне и впредь приходящих в подданство наше сербов и других народов, селить в Заднепрских местах, начав от устья реки Каварлика прямою линиею до верховя реки Тура, а с верховя реки Тура на устье реки Каменки, от устья реки Каменки на верхове реки Березовки, от верховя реки Березовки на вершину реки Амельника и по оной в низ даже устья ея, где она в Днепр впадает, уступя от польской границы по двадцяти верст», із зазначенням «на тех местах

¹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 63₁. Д. 59304. Арк. 2.

поселить не более двух полков: одного гусарского и другого пандурского»; визначається подальший процес відведення та передачі території: «и для отводу и разделения при сем поселении земель, отправлены будут от нашей Военной коллегии нарочния инженерния офицери, а главная команда и надзирание при оном, поручена от нас нашему генералу майору от артиллерии Ивану Глебову, которому для того из Москвы немедленно ехать в те ж места велено», зазначається, що робити з населенням краю: «а ежели ныне в тех местах какое поселение есть, то оних выслать в прежния их места для того, что они поселились собою без указа, а строение свое велеть им продать помянутым вновь вышедшим народам добровольною ценою». Кінцева приписка указу зазначала: «И о сем мы вам, нашему верно подданному гетману, всемилостивейше объявляем, как для известия, так и для надлежащего с вашей стороны исполнения».

Таким чином, Задніпровська територія Гетьманщини, а це вже на той час військово-адміністративні одиниці – Крилівська, Цибулівська, Архангелогородська сотні та задніпровські землі з власними природними угіддями та наділами («дачі») придніпровських лівобережних Власівської, Кременчуцької і Потоцької сотень Миргородського полку, Келебердянської, Переволочанської та Орлянської сотень Полтавського полку переходили під поселення Нової Сербії. Ставлення та реакція гетьмана, підтримуваного козацькою старшиною, на такі колонізаційні плани російського уряду, звісно, були негативними, що докладно висвітлено в дослідженні О. Січової з цього питання¹. Та, незважаючи на незадоволення гетьмана та старшини такими планами, накази довелося виконувати, оскільки російський уряд послідовно та наполегливо продовжував утілювати їх у реальність до кінця, незважаючи на відношення до цього гетьмана та уряду Гетьманщини. У процесі відведення та передачі території Задніпровських місць Гетьманщини під Нову Сербію, разом з необхідною фізичною діяльністю на місцевості урядових представників російського та гетьманського уряду, паралельно відбувався і документальний процес, пов'язаний

¹ Січова О.В. Становлення гетьманського уряду К. Розумовського до створення Нової Сербії. Рукописна та книжкова спадщина України. 2007. Вип. 12. С. 124–134.

із виконанням розпоряджень, оформленням всіх необхідних описів території та опитування населення, листуванням канцелярій.

Тож на виконання імператорського указу про поселення сербів гетьман К. Розумовський видає та посилає 25 лютого 1752 року ордер полтавському полковнику А. Горленку: «при ордере нашем к полковнику миргородскому Остроградскому послана копия (іменного указу. – Авт.), и велено с получения той, зараз отправить в те Заднепрские места полку Миргородского писара полкового, придав ему из старшин или сотников, либо из значковых товарищей, достойного и надежного человека, такого который мог бы те повеленные к отдачи на поселение сербского и других народов Заднепрские места совершенно ведать и велеть те места осведетельствовать и описать: на сколько верст той всей земли вдовж и широту, також в пугте ли оние или населены и кем именно, малороссиянами ль или другим кем, и населения те при каких урочищах и до коликого числа дворов и хат и в оних семей, и хто с них по чему или по каким крепостям там имеет свое владение и учиня тому всему опись и план ясний, с означением рек, населений и других угодий, за подписом тех нарочних представить суда. А понеже небезуповательно есть, яко те грунта, на которых сербов и других народов оною височайшою грамотою селить велено, имеют смежность, а некоторые может быть и принадлежат к полку Полтавскому, для того из оной височайшей Ея императорского величества грамоти и к вам прилагается при сем точная за справкою копия» та після рекомендується здійснені описи «за подписом тех нарочних представить к нашему усмотрению в само скорейшем времени непременно»¹.

Гетьманський універсал від 7 березня 1752 року сповіщав «Господам полковникам малороссийских полков Лубенскому, Полтавскому и Миргородскому с полковыми старшинами, сотниками тех полков з сотенными старшинами, також всем духовним и мирским владельцам в Заднепрских местах маетности и грунта свои имеющим чрез сие объявляется», що в Задніпровські місця «отправлены будут от Военной коллегии нарочния инженерния афицери, а главная команда и надзиране при оном порученни господину генерал майору от артиллерии Глебову, и

¹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 63₁. Д. 59303. Арк. 1 і зв.

на тех к поселению определенных местах никого, кроме их, сербов и других, вышедших и впредь выходящих народов, селится не допускать» та «имеючись в више объявленных местах безуказные поселения несилая чрез нарочного обстоятельно описать: какие люди и откуда они сходци, и давно ль и по каким определениям поселились, и обще з генералом майором Хорватом разсмотрим, представить в Сенат со мнением, которому описанию тех мест штап афицер уже в готовности, а даби оному штап афицеру от жиющих тамо обивателей в описанию висше изображенных мест не учиненно какого препятствия, просил на то от нас откровенного послушного універсала. ...К битию же при оной описи Заднепрских мест даби и от полков Полтавского, Миргородского и Лубенского определенно било по одному человеку из старшины полковой и велено б им взять з собою известия о населеннях заднепрских». Ордер полтавському полковнику А. Горленку від 7 березня 1752 року дещо уточнює подальшу діяльність полковників щодо опису Задніпровських місць: «а имеючись в оних местах безуказных поселений не ссилая, чрез нарочно посланного описать. ...Того ради при означенной описи небезпотребно бить в присудствие из старшин полковых, про те все места довольно ведающих, по одному человеку от куждого полку, которие должны з собою за руками вашою и всей старшины и сотников, привезть к тому и все ония известия о населеннях заднепрских. ...А кто ж особо по каким крепостям и документам, тако ж и по древнему содержанию за собою имеет и пользуется и даби скоро, за востребованием от него, господина генерал маеора Глебова, те старшины полковие из означенными (в висше писанной силе) известиями и копиями з документов, какие к тому служат и сискаться могут, следовали туда и явились у висше объявленного штап афицера, о том как миргородскому и лубенскому господам полковникам от нас ордером предложено, так и вам ко исполнению чрез сие предлагается. А какови известия и документи к тому служащие от вас будут отправленни, с таковых точные копии и в нашу Генеральную канцелярию прислать при репорте с показанием в оном, кто именно з старшины полковой и которого числа туда отправится»¹.

¹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 63₁. Д. 59305. Арк. 4–5.

Слід зазначити, що з питань опису Задніпровських місць, відведених із 1752 року під поселення сербів, уповноваженими представниками російського уряду були розіслані повідомлення та настанови, зокрема, повідомлення в Полтавську полкову канцелярію генерал-майора І. Глебова від 14 березня 1752 року, в якій зазначається: «Понеже данного мне в силе Ея императорского величества именного указа и Правительствующего Сената инструкциею между прочим повелено... безуказные поселения не ссылая их всех чрез нарочного описать обстоятельно: какие люди и откуда они сходцы и давно ль и по каким позволениям поселились, чего ради для оной описи Киевского гарнизона майор Александр Никифоров с надлежащею к тому по приличности инструкциею от меня и отправлен. ...А чтоб оному штап офицеру от живущих в тех местах в том описании не учинилось от обывателей какого препятствия, о том по требованию моему от Его ясне вельможности, графа Кирила Григорьевича Разумовского, на того штап афицера для объявления во время той описи в местечках старшинам и управителям прислан откровенной универсал (которой тому штап афицеру и отдан), а между прочим в нем написано: к снятию при оной описи Заднепрских мест от полков Полтавского, Миргородского, Лубенского определено было по единому человеку из старшины полковой и велено им взять с собою известия о населеннях заднерских: что, где из оних суть, и какие тамо люди и откуда оные сходцы, и давно ль и по каким указам и позволениям поселились, о том от Его ясневельможности тех полков полковникам предложено, чтоб когда от меня предложено будет, они в надлежащее место прибыли. Чего ради Полтавского полку в полковую канцелярию с прописанием выше писаного чрез сие сообщаю: и кто определен будет, повелено б прибыть в Переволочну, яко в ближнее место (отколь описание начато быть имеет), чтоб по прибытии того штап афицера не могло б зачем либо последовать остановок и в том благоволено било учинить в силу Ея императорского величества указов и того откровенного универсала»¹. Промеморії секунд-майора О. Нікіфорова щодо опису Задніпровських місць та про його порядок, були надіслані в Миргородську полкову

¹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 63₁. Д. 5932. Арк. 51–52 зв.

канцелярію² 6 квітня 1752 року та відповідно в Полтавську полкову канцелярію 8 квітня 1752 року³. У вимозі секунд-майора О. Никіфорова до Кременчуцького сотенного правління від 6 квітня 1752 року про надання допомоги і відомостей при описі Задніпровських місць за доданою формою зазначалось: «Во исполнение височайшого Ея императорского величества именного так и ис Правительствующого Сената последующих указов, а по данной мне от определенного для поселения в Заднепрских местах ныне пришедших и впредь приходящих сербов и других православных народов, Его превосходительства артиллерии господина генерал майора Ивана Федоровича Глебова инструкции повелено: прибыв в Переволочну и немедленно через Днепр переправясь следовать... (далі йде опис меж території під поселення сербів. – Авт.) в тамошних местах селы, деревни и хутора и протчие поселения описать с таким изяснением: какие там живут люди, которого полку, колико дворов, козаки или посполитие, откуда оние сходци, давно ль и по каким указам или позволениям там поселились и те посполитие под чиим владением состоят. А предь того, от определенных по ордерам Его ясне вельможности, графа Кирила Григориевича Разумовского, миргородской и полтавской полковой старшине (коих определено бить по одному человеку и о присилке их ко мне в Переволочну сего числа во оние канцелярии от меня письменно сообщено) требовать о тех местах показания, а от сотенной и протчей старшины об оном поселении, при каких именно речках или урочищах сидят и колико дворов, взять достоверные ведомости за их руками, и также от самих их требовать ясного показания и всякого вспоможения и от места до места брать проводников по силе данного мне от Его високографского сиятельства отверстого уневерсала (с которого для действительного исполнения у сего и включается точная копия). Вследствие чего, чрез сие от Кременчуцкого сотенного правления требуется, даби оное правление по приложенной при сем форме в самой крайней скорости учинило верную и акуратную ведомость: колико в ведомстве оного сотенного правления за рекою Днепром всего без изытия малейшого по тамошним речкам и

² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 198–199.

³ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 63₁. Д. 59323.

урочищам имеется в поселении сел, деревень и хуторов и сколько в котором селе, слободе и хуторе дворов козачиих и посполитих порознь, и те люде в котором году и откуда перешли и там по каким указам и дозволениям или сами собою поселились, а посполитие в чием нине владении, також по оним речкам сколько имеется мельниц и по лесам пчелним пасекам, чии они именно и давно ль заведени, и оную ведомость за руками старшинскими прислать ко мне с нарочним козаком в Мишуророжской рентринжамент или где я во описании заднепрского поселения находится буду, в само скорейшом времени, а при сочинении той ведомости осмотрительно поступать, даби ни малого жилища в утайки бить не могло, а по отсылки ко мне оной ведомости самой сотенной старшине, кому пристойно будет с старожиллами, даби показать всего того поселения бить в готовности когда я ради описи к первому месту сотни Кременчуцкой прибуду и о том в сотенное правление чрез нарочного дам знать, то означеная старшина с старожиллами могли ко мне прибить без всякого малейшого времени продолжения, а владельци всему тому поселению (кроме козаков) по каким они указам или дозволениям тамо поселение учинили, велеть бить всякому при тех местах, а в небитности их старостам и войтам или другим кому приказано, с письменними документами, что им заблаговременно объявить, чтоб чрез то в порученом мне деле ни малейшей остановки и ни малого припятствия последовать не могло и сего о получении мне сообщить»¹. До вимоги була прикріплена форма для заповнення відомості про поселення, наявність церкви та двору священника, церковної школи, кількість дворів, жителів, наявність «мельниць» та пасік. До відомості бажано було б додати наявну інформацію про прийшле населення: звідки прийшли, коли, скільки дворів. Копія цієї вимоги та доданої до неї форми надіслані в Генеральну військову канцелярію 21 квітня 1752 року при донесенні миргородського полковника Ф. Остроградського.

Протягом березня та квітня 1752 року уповноваженими представниками полків та сотень були здійснені досить повні описи Задніпровської території, переписи поселень та населення в них, зняті копії з документів на право власності на

¹ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 200 і зв., 203 і зв.

угіддя та надіслані до полкових канцелярій¹. Деякі описи території надходили безпосередньо від задніпровських сотників². Була навіть створена рукописна карта задніпровських володінь Келебердянської і Переволочанської сотень Полтавського полку³. Усі накопичені матеріали надійшли разом з рапортами гетьману К. Розумовському, від Полтавської полкової канцелярії – 17 квітня 1752 року⁴ та від миргородського полковника Ф. Остроградського – 21 квітня 1752 року⁵. Окрім того, гетьману К. Розумовському був надісланий 27 квітня 1752 року рапорт миргородського полковника Ф. Остроградського з підтвердженням прав Миргородського полку на Задніпровські місця⁶.

Протягом літа-осені 1752 року продовжувався процес відведення та передачі території Задніпровських місць Гетьманщини під Нову Сербію. Почастішали, зокрема, діловодні зв'язки між керівництвом Нової Сербії та Сенатом, для забезпечення яких іменним указом гетьману К. Розумовському наказувалось: «от них, генералов майоров Глебова и Хорвата, курьером с нужнейшими в наш Сенат и в другие места представлениями в Малой России по тракту куда от них те курьеры будут отправлены по подорожним их за указание прогони почтовые, а где почтовых нет, в тех местах обивательския подводи давать без задержания»⁷.

Очевидно, що відведення та передача задніпровської території Миргородського і Полтавського полків під поселення сербів місцевим населенням сприймалися негативно та викликали невдоволення. Спроби гетьмана К. Розумовського вплинути на захист права української людності правобережних сотень на проживання в поселеннях Задніпровських місць Гетьманщини, так само як і їх права на володіння природними угіддями, не увінчалися успіхом. Російський уряд вважав, що населення осіло на території краю без відповідних указів. Більше того, новоприбулі серби почали демонструвати неприязнь та зверхність щодо

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 6–154; там же: Арк. 155–159; там же: Арк. 165–177; там же: Арк. 264–275; ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Дд. 59307–59322, 59330–59336.

² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 2431. Арк. 2–7.

³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 1.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 3–5.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 160–164.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 207, 209.

⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59339. Арк. 101 і зв.

місцевого населення, примусово залучали їх до виконання різного роду безоплатних робіт. Російський уряд на це відреагував іменними указами гетьману К. Розумовському від 12 жовтня 1752 року з роз'ясненням прав сербів та «безуказних» жителів Задніпровських місць¹. З приводу утисків сербами «безуказого» населення Задніпровських місць² та про заборону використання сербами в роботі місцевих жителів³ указом від 31 жовтня 1752 року. Положення цих указів були донесені ордерами полтавському полковнику А. Горленку⁴ та, ймовірно, аналогічні ордери були надіслані й миргородському полковнику Ф. Остроградському.

Питання подальшої долі місцевого населення вирішив іменний указ гетьману К. Розумовському про виселення жителів Задніпровських місць у зв'язку з поселенням сербів від 9 грудня 1752 року⁵, який був донесений ордером з копією указу полтавському полковнику⁶, а також, імовірно, такий самий ордер був надісланий миргородському полковнику.

Виселенням майже всього місцевого населення закінчився процес передачі території Задніпровських місць під поселення Нової Сербії. Імовірно, ще сподіваючись, що землі залишаться в складі полку, миргородський полковник Ф. Остроградський в рапорті гетьману К. Розумовському від 27 квітня 1752 року писав: «по силе височайшого указу блаженния и безсмертно славния памяти великого государя императора Петра Первого самодержца Всероссийского, в уневерсале покойного господина гетмана Скоропадского в 1711 году декабра месяца состоявшемся объявленого и ныне здесь живучи теми землями, яко своими собственными владели и владеют по прежнему или по продаже и уступке инних из них другие люди по имеючимся у них, данним от них же крепостям, яко ж и лишиться оних земель им не следует, потому что в уневерсале покойного ж господина гетмана Скоропадского, в том же 711 году, декабра 15 дня состоявшемся

¹ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59345.

²ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59341.

³ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59343.

⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Дд. 59344, 59340, 59342.

⁵ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59347.

⁶ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59346.

обявленого, между протчим обнадежено их, что по переходе на сию сторону Днепра пока де урундуются оседлостями и слободу имети до спокойного пожиття, без жодних отбуваний повинностей позволить, он, господин гетман, паче же для пользования их, означение земле должны оставаться при их владении и для того воспомянутие земле по объявленним обстоятельствам к Миргородскому полку принадлежат. О чем для ведома и сообщения обретаючомуся в описе тамошних Заднепрских мест майору Никифорову, к хоружему полковому миргородскому Леонтиеву ордером от мене предложено»¹.

Але процес відселення місцевих мешканців із Задніпровських місць викликав низку проблем, які необхідно було вирішувати російському уряду. Згідно з планами уряду та за рішенням Сенату вихідці з території Лівобережжя мали повернутися назад, в Гетьманщину, а старожили та вихідці з Польщі мали залишатися на місці до особливого розпорядження. Проте значна частина вихідців із Лівобережжя не виявляла бажання повертатися до Гетьманщини, тому дехто почав самовільно переселятися на землі Запорожжя та Речі Посполитої. Ці дії російським урядом сприймалися як незаконні й самовільні. Необхідно зазначити, що місцеве населення мотивувало свою незгоду переселятися, передусім, нестачею там вільної для поселення та ведення господарства землі, що автоматично переводило його в залежну категорію населення Лівобережжя. Водночас рядові козаки і старшина прагнула й надалі нести звичну й вигідну військову службу.

Така ситуація не могла влаштовувати ні уряд Гетьманщини, ні Російської імперії. Виходячи з настроїв тієї частини населення, що не бажала переселятись на Лівобережжя, російським урядом було вирішено створити ще одне військове поселення по типу Лівобережних Слобідських полків та заселити його. Щоб запобігти відтоку населення до Польщі та Запорожжя, до виходу відповідного указу про створення нового формування командир Новосербського поселення генерал-майор І. Глебов прохав дозволу в російського уряду почати переселення місцевих мешканців південніше від Нової Сербії, не чекаючи на указ. На це прохання Сенат постановив: «Живущим в заднепрских местах старожилам и вышедшим из Польши,

¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 207 і зв., 209.

и тем, кои пришли туда из разных полков и объявляют, что они уже там к поселению своему мест не имеют ... до будущего об них положения и указа, дабы оные, за неотводом к поселению их мест, в Польшу переходить не могли, в назначенных ... местах селиться ныне дозволить, так, как ими, генерал-майорами и бригадиром, определено»¹. Тож І. Глебов поступово почав переселяти бажаючих південніше від Нової Сербії, за так званою «красною чертою», умовною червоною лінією на тогочасних картах, що визначала південну межу Нової Сербії в середині 1753 р.²

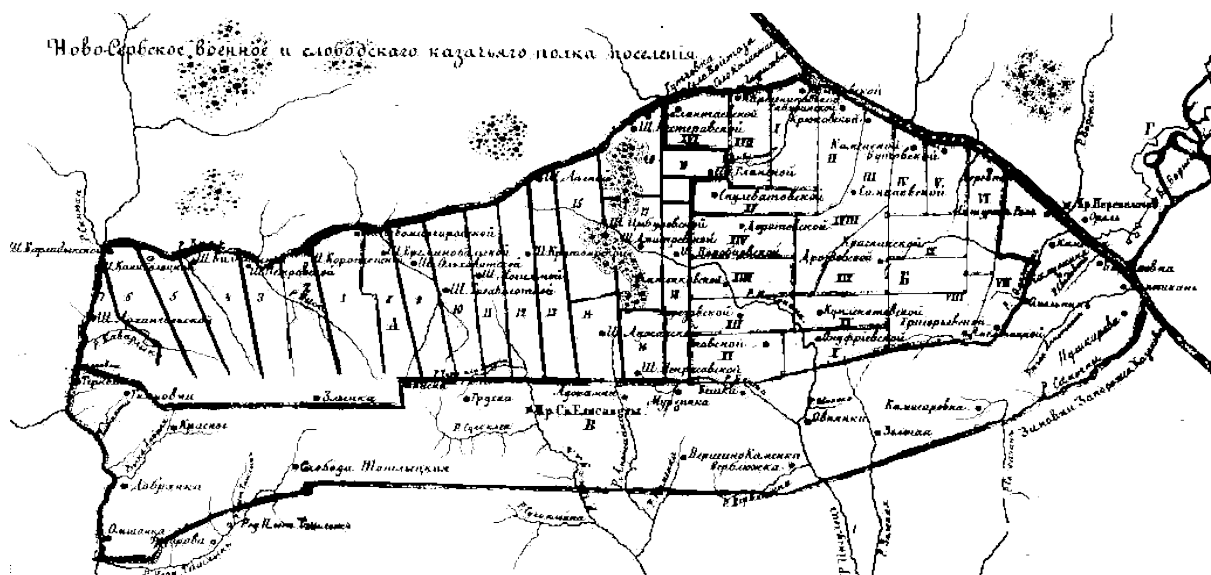
Трохи згодом розпочалося поступове формування Новослобідського козацького полку на відведеній йому двадцятиверстовій (у довжину) степовій території на південь від Нової Сербії, між Бугом і Дніпром. До цього формування відійшли окраїни задніпровських володінь Полтавського полку, про що вийшов відповідний указ в травні 1754 року (Рисунок Й). З цього приводу О. Січова зазначає: «Згідно з опитуванням, проведеним під керівництвом генерал-майора І. Глебова в лютому 1754 р., серед жителів населених пунктів, що опинилися в зоні створення Нової Сербії і за наказом мали бути виселені, 74% виявили бажання переселитися «за красною черту», тобто в новостворюваний полк, а не в Гетьманщину»³. Тобто це троє з чотирьох жителів.

Рисунок Й

¹ Сенатский архив. Протоколы правительствующего Сената. Санкт-Петербург: типография Правительствующего Сената. Т. IX. 1901. С. 64.

² Січова О.В. Становлення гетьманського уряду К. Розумовського до створення Нової Сербії. Рукописна та книжкова спадщина України. 2007. Вип. 12. С. 130.

³ РГАДА. Ф. 248. Оп. 39. Спр. 2888/405. Арк. 58-59; Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. С. 236–237; Січова О.В. Становлення гетьманського уряду К. Розумовського до створення Нової Сербії. Рукописна та книжкова спадщина України. 2007. Вип. 12. С. 131.

Карта Новосербського військового і Слобідського козачого полку поселення 1756 року. Ласковський Ф. Карти, плани і чертежі к 3-й часті «Матеріалов для історії інженерного мистецтва в Росії». Спб.: 1866 р., ст. 7, зображення 1. РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 26031; М: 10 верст в дюймі. На оригіналі зазначено: «Карта Новой Сербии с показанием Гусарского конного, Пандурского пехотного полков, поротно и оставшейся от назначенной прежде к поселению гусарского полку на пять рот к реке Бугу, також отнятой земли, отступая от границы Ново-Сербии в степи параллельно на 20 верст к поселению ланд-милиции малороссийской, по примеру слободских полков казачьего поселения и доставшейся от обоих сербских полков к Мишурнорожскому шанцу земли».

Важливо, що полк, який наново створювався, було вирішено підпорядкувати не уряду Гетьманщини, а російському військовому командуванню – російському командуванню Новосербського поселення. О. Січова звертає увагу на казуїстичний характер аргументування цього рішення російським урядом: «Відмову віддати його (полк) під владу гетьмана Сенат обґрунтував тим, що жителі, вихідці з Лівобережжя, згідно з попередніми наказами, повертаються на старі місця проживання, тому немає підстав для підпорядкування полку гетьману»¹.

Внаслідок цього влада гетьмана на Правобережжі та на задніпровській території не просто обмежувалася, а фактично ліквідувалася. У результаті Задніпровські місця Гетьманщини, що були раніше у складі Миргородського і Полтавського полків, були вилучені з їх складу та увійшли до складу Нової Сербії та Новослобідського полку. У свою чергу, Новослобідський козацький полк став

¹ Сенатский архив. Протоколы правительствующего Сената. Т. IX. СПб., 1901. С. 260-262; Січова О.В. Становлення гетьманського уряду К. Розумовського до створення Нової Сербії. Рукописна та книжкова спадщина України. 2007. Вип. 12. С. 131.

новоутвореним військовим формуванням на військовій службі Російської імперії². Його суттєву частку козацького та посполитого населення складали вихідці з Задніпровських місць. Сюди ж були призначені на службу багато осіб зі старшини та церковнослужителів Задніпровських місць.

Таким чином, можемо підсумувати, що створенням Нової Сербії на території Задніпровських місць Гетьманщини російський уряд, по-перше, посилював свої кордони на Правобережжі безпосередньо підконтрольними та підпорядкованими йому військовими утвореннями Нової Сербії та Новослобідського полку, по-друге, обмежував економіко-військовий потенціал та розвиток Гетьманщини за рахунок Правобережних задніпровських територій, по-третє, підвищував свою здатність впливати на посилення зв'язків Запорозької Січі з українськими територіями та населенням по обидва боки Дніпра та закладав підґрунтя для обмеження в майбутньому Січі в територіальному, економічному та військовому плані, а також формував плацдарм для розширення своїх кордонів за рахунок Речі Посполитої та Оттоманської Порти на Правобережжі України, що й було реалізовано в другій половині XVIII ст.

² Дідик С.С. Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.) [Текст]: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, спеціальність:07.00.01 – історія України. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2009. С. 42–92.

Висновки до розділу 4

Отже, початок господарського освоєння краю в кінці XVI ст. був пов'язаний із промисловою діяльністю населення сусідніх правобережних містечок, передусім Чигирина. У XVII ст. до опанування краю залучається польська шляхта та козацька старшина, яка приносить на ці території нові господарчі форми діяльності – пасічництво і млинарство. Ці форми господарювання стають найбільш прибутковими, а тому поширюються з кінця 30-х рр. XVIII ст. після остаточного входження до складу Задніпровських територій Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини. Показово, що в господарському освоєнні краю брали участь різні верстви населення: рядові козаки, селяни, шляхта, козацька старшина і навіть монастирі.

Набуті способом займу чи надані за службу та успадковані родові природні угіддя, господарські об'єкти і населенні пункти на досліджуваній території мала польська шляхта, генеральна старшина, полкові та сотенні військові, цивільні посадові та духовні особи, заможні селяни, запорозька відставна старшина.

Протягом періоду з початку XVII – в першій половині XVIII ст. спостерігається наступна картина з операцій щодо купівлі-продажу та передачі у спадок природних угідь, господарських об'єктів на територій Задніпровських місць: найбільше операцій пов'язано з лісовими угіддями – приблизно вдвічі менше операцій із земельними угіддями, і ще менше – з водними угіддями. Пасіки виступали об'єктами процесів успадкування та грошових відносин купівлі-продажу вдвічі частіше, ніж млини. Основними видами поселень, що передавалися у спадок чи ставали об'єктами купівлі-продажу, були слободи, родові хутори та двори-господарства, тоді як населені пункти рідко набували статусу об'єктів родових спадкових відносин чи купівлі-продажу.

На початку XVII ст. в операціях, пов'язаних з купівлею-продажем природних угідь, господарських об'єктів та населених пунктів на території Задніпровських місць, зазначаються грошові одиниці польського походження. Перші десятиліття XVIII ст. фігурували гроші польського та російського походження, а з 30-х рр. XVIII ст. починають домінувати грошові одиниці російського походження. Ця

ситуація пояснюється перебуванням території у сферах впливу спочатку литовсько-польської, а пізніше московсько-російської грошових систем, та деякий перехідний період – обох грошових систем.

На середину XVIII ст. сформувалися всі умови для повноцінного розвитку «Задніпрських місць» Гетьманщини як її невід’ємної складової, що відповідає розвитку її лівобережної частини. Водночас оподаткування місцевого населення та його господарчої діяльності значною мірою поповнювало урядову скарбницю. Усе це свідчить про перспективність розвитку означеної території саме у складі Гетьманщини.

Серед дослідників відсутня єдина точка зору на причини припинення існування Задніпровських місць. Загалом, домінує управлінсько-регулятивний та військово-оборонний підхід у розв’язанні цього питання. Однак ми переконані, що питання ліквідації правобережних володінь Гетьманщини необхідно розглядати в кількох площинах: 1) демонстрація Гетьманщиною автономістських прагнень не відповідали уніфікованому і чітко ієрархічному світові монархічній імперії, а відповідно вимагала економічного й територіального ослаблення Гетьманщини, що й було реалізовано через ліквідацію спочатку Задніпровських місць, а через 12 років – і самої Гетьманщини; 2) військова необхідність укріплення кордонів існувала не лише на півночі, а й на півдні, що поєднувалося з формуванням плацдарму для розширення кордонів за рахунок Речі Посполитої та Порту.

Відповідно створенням Нової Сербії на території Задніпровських місць Гетьманщини російський уряд, по-перше, посилював свої кордони на Правобережжі; по-друге, обмежував економічно-військовий потенціал та розвиток Гетьманщини; по-третє, підвищував можливість контролю Запорозької Січі та закладав підґрунтя для її ліквідації в майбутньому; по-четверте, формував плацдарм для розширення власних кордонів.

Проблеми розглянуті у даному розділі висвітлені у дослідженнях автора [1, 2, 4, 5, 7, 8, 11].

ВИСНОВКИ

Вивчення історії Задніпровських місць Гетьманщини у XVII – першій пол. XVIII ст. має значний потенціал для доповнення загальної картини історичного розвитку України на загальнодержавному та регіональному рівнях, дає змогу розкрити малодосліджену сторінку освоєння степового Правобережжя та покласти край існуванню окремих міфів, пов'язаних із цим процесом.

1. Опрацьований нами комплекс наукової літератури, що прямо чи опосередковано дотичний до теми дисертації, можна поділити на три основні групи: 1) історіографія періоду Російської імперії; 2) наукова спадщина радянських учених; 3) праці сучасних українських та зарубіжних дослідників (з 1991 р.). Історіографічний аналіз цих праць показав, що кожна з груп вирізняється особливими ідеологічними засадами, методологічними підходами, продиктованими часом їх створення та публікації. Тому існує нагальна потреба в уточненні наведених у них даних, в переосмисленні факту виникнення «Задніпрських» місць Гетьманщини у світлі державницьких ініціатив її уряду та прагненні розширити свої території на Правобережжя Дніпра. Крім того, з часу зникнення назви «Задніпрські місця» в історичних джерелах середини XVIII ст., означена територія не була об'єктом окремого ґрунтового дослідження, а розглядалася лише побіжно в контексті історії Запорозької Січі, Нової Сербії, Новослобідського полку та заселення степового півдня України. Це прямо вказує на необхідність системного й комплексного дослідження «Задніпрських місць» Гетьманщини в контексті визначення характеру та етапів колонізаційних процесів, територіально-адміністративного статусу означеної території, характеру та форм її господарського освоєння, ролі у цих процесах гетьманського уряду тощо.

Джерельну базу дослідження складають три основні групи: 1) опубліковані та неопубліковані архівні джерела; 2) опубліковані картографічні документи XVIII ст.; 3) речові джерела, що зберігаються в музейних колекціях. У свою чергу, перша група джерел поділяється на підгрупи за походженням та видовою ознакою. Загалом автором опрацьовано близько 250 раніше невідомих архівних документів.

Речові джерела також поділяються на кілька підгруп за функціональною ознакою. Особлива роль у відображенні грошових відносин належить нумізматичному зібранню Світловодського краєзнавчого музею.

Науково-методологічні засади дисертаційної роботи, зумовлені особливостями предмету дослідження та характером джерел, базуються на використанні широкого спектру наукових принципів, загальнонаукових та спеціальних історичних методів, що дало змогу охопити всі аспекти історії Задніпровських місць: від початку заселення та виділення в окрему територію до її ліквідації у зв'язку з утворенням російським урядом Нової Сербії в 1752 р.

2. Поява на історичній арені в кінці XVII – першій половині XVIII ст. «Задніпрських місць» як окремої території розселення правобережних сотень Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини була зумовлена тогочасними геополітичними реаліями боротьби трьох держав за контроль над південною частиною Правобережної України, яка доповнювалася ще й українським фактором протистояння за володіння цими землями Гетьманщини та Запорозької Січі. Підписання Бахчисарайського мирного договору (1681) між Московією, Портою і Кримським ханством, а пізніше – «Трактату про Вічний мир» між Річчю Посполитою і Московським царством (1686) стало вагомим поштовхом для поступового закріплення території на південь від річки Тясмин за Гетьманщиною у складі Московського царства. Означена територія визначалася прикордонним статусом із забороною освоювати землі між річками Дніпро та Буг.

Сама ж назва «Задніпрські місця», за документами кінця XVII – середини XVIII ст., формувалася поступово в кількох варіантах як назва територіальної складової Гетьманщини, де визначальним було лівобережне розташування адміністрації полків та уряду Гетьманщини, за сотнями яких власне закріплювалася територія Правобережжя.

Формування кордонів означеної території відбувається також поступово, починаючи з кінця XVI ст. в якості володіння містечка Чигирин. Із середини XVII ст. територія входила до складу Чигиринського полку та частково – Корсунського та Білоцерківського полків держави Війська Вільного Запорозького. У

кінці XVII – на початку XVIII ст. територія між Дніпром і Бугом традиційно освоювалась вихідцями з Правобережжя (в основному з Чигиринщини та Чигиринського полку), а на початку 30-х рр. XVIII ст. – була остаточно залучена до складу Миргородського і Полтавського полків, а з 40-х рр. XVIII ст. вона увійшла до складу правобережних сотень цих полків Гетьманщини. Поступово вказані землі розширилися й охопили територію від річок Дніпро і Тясмин до Синюхи і Бугу протяжністю близько 200 верст і шириною майже 20 верст. Ця ж територія в 1752 р. була передана російським імперським урядом під поселення балканських народів – Нову Сербію.

Територіально колишні Задніпровські місця Гетьманщини охоплювали частини чотирьох центральноукраїнських областей – південну частину Чигиринського району Черкаської області та північну частину сучасної Кіровоградської області, північ П'ятихатського і Верхньодніпровського районів Дніпропетровської області, південну правобережну частину Кременчуцького району Полтавської області. Приблизні розрахунки дають підстави говорити про протяжність периметру цієї території в межах 625–650 кілометрів, тоді як приблизна площа могла складати 10,5–11 тисяч квадратних кілометрів.

3. В історії колонізації та реколонізації Задніпровської території Гетьманщини можна виділити чотири основні хронологічні періоди, які визначалися зміною геополітичної ситуації в міждержавних відносинах: 1) від початку XVII ст. до часу підписання договору про Вічний мир 1686 р.; 2) від договору про Вічний мир 1686 р. до часу виселення населення Правобережжя на Лівобережжя 1711–1712 рр.; 3) від часу виселення населення на Лівобережжя до часу остаточного відходу земель за річкою Тясмин до Російської імперії в 1739 р.; 4) від 1739 р. до часу передачі «Задніпрських місць» під поселення Нової Сербії в 1752 р.

Протягом цих періодів чітко простежуються історичні та геополітичні умови не лише виділення Задніпровських місць Гетьманщини в окрему територію, а й їх вплив на характер та темпи освоєння земель. Наведені хронологічні межі володінь полків Гетьманщини на Правобережжі демонструють поетапність їх опанування та заселення в ході як «народної колонізації» населенням Правобережної і

Лівобережної України, так і урядової колонізації, зусиллями саме Гетьманщини, а не Запорозької Січі, як це було прийнято вважати раніше. Це положення підтверджується тим, що з початку і до середини 40-х рр. XVIII ст. найменш заселеним залишався південь «Задніпрських місць» Гетьманщини, тоді як у центрі та на півночі щільність заселення значно зростає. Саме центральна частина території виявилася найбільш заселеною, що пояснюється дією таких чинників: географічним розташуванням; демографічною ситуацією; фактором зростання військової загрози на північному і південному кордонах.

Відповідно найбільша кількість поселень розміщувалась на території, що входила до складу правобережних сотень Миргородського полку. Найпоширенішим видом поселень був хутір, що пов'язано з початком саме «народної» колонізації території. Більші поселення представлені «деревнями», селами, слободами та поселеннями міського типу. При цьому сіл було вдвічі менше «деревень»: усього дві слободи та три поселення міського типу. Значно менш заселеним виявилася задніпровська територія Полтавського полку, де зовсім не було поселень міського типу та нараховувалося лише по одному селу та слободі. Незначна кількість поселень слобідського типу свідчить про незначний рівень урядових колонізаційних процесів на задніпровській території Гетьманщини, які поширювалися переважно з Придніпровської території Миргородського полку і далі на захід. Уже в другій половині 40-х рр. XVIII ст. за ініціативи генеральної та полкової адміністрації значно розповсюджуються слободи та на порядок збільшується кількість хуторів. На початок 50-х рр. XVIII ст. спостерігається приріст населення, що приводить до зміни статусу населених пунктів: окремі «деревни» перетворюються на села, а села – на містечка. Закладаються та укріплюється 8 фортечних споруд із прилеглими поселеннями. Крім того, частина поселенців продовжувала мешкати по хуторах, в окремих господарських дворах, на пасіках та при млинах.

Загалом із 1745 по 1752 рік кількість поселень збільшується майже на 100 одиниць (до 271). Це свідчить про зацікавленість уряду Гетьманщини в посиленні та інтенсифікації колонізації Задніпровських територій з Лівобережжя, за безпосередньої участі козаків Миргородського й Полтавського полків.

Назви місцевих населених пунктів, що виникали в процесі заселення краю, можна поділити за походженням на наступні семантичні групи: антропоморфні (похідні від імені або прізвища (прізвиська) першопоселенця, засновника, або власника); географічні – від місця розташування на місцевості (від назв річок, рельєфу, гірських порід, ґрунтів, лісових масивів тощо); історичні (від назви населеного пункту, звідки відбулося переселення); релігійні (від імен святих у православ'ї).

Містечка і городки, як правило, мали фортецю з військовою, переважно козацькою, залогою. Вони відігравали роль опорних пунктів Гетьманщини під час колонізації території за Дніпром, виконували роль збірних пунктів для новоприбулих поселенців, що бажали тут оселитися. Загалом на середину XVIII ст. у складі задніпровських територій сотень Миргородського полку нараховувалося 7 фортечних укріплень, а в складі сотень Полтавського полку – одне. Водночас містечка Крилів, Цибулів, Архангелогород виступали адміністративними центрами однойменних сотень.

Синхронні процеси спостерігаються й у зростанні народонаселення краю. На перших двох етапах колонізації Задніпровських місць мали місце об'єктивні причини стримування зростання населення. Навіть в міжколонізаційні періоди, що супроводжувалися відселенням мешканців із цієї території, вона, швидше за все, повністю не знелюднювала. Могли залишатись не лише поодинокі відчайдушні поселенці, а й ті, хто займався сезонними промислами.

У наступні періоди чисельність населення поступово збільшувалася і досягла піку на початок 50-х рр. XVIII ст., що знайшло своє вираження в статистичних даних чисельності населених пунктів, кількості дворів та сімей саме в цей час. Імовірно, позитивна динаміка зростання місцевого населення могла мати продовження і в майбутньому, але 1752 р. зазначені території були передані російським урядом під Нову Сербію.

За статистичними даними 40–50-х рр. XVIII ст., соціальна структура Задніпровських місць Гетьманщини визначалася значною строкатістю. Тут мешкали представники козацької старшини, виборні козаки, дві категорії підпомічників (по

службі і по господарству), підсусідки, дві категорії посполитих (вільних і власницьких), а також представники духовного стану. Найбільш соціально значимою і водночас забезпеченою виступає козацька верства, яка, однак, була однією з наймалочисельніших. Натомість найбільш багаточисельними верствами населення виступали підпомічники та посполиті, що є цілком зрозумілим в умовах сотенного військово-адміністративного устрою та прикордонного положення території, оскільки ці верстви забезпечували виконання козаками їхніх службових обов'язків.

Тож поява власницьких посполитих свідчить, що на Задніпровських територіях, так само як і на решті території Гетьманщини, почали зароджуватися кріпосницькі відносини. Загалом соціальна структура населення Задніпровських місць розвивалася і підлягала тим самим процесам, що діяли на Лівобережній Гетьманщині.

4. Протягом майже всього періоду зародження та розвитку церковного устрою на території Задніпровських місць він перебував у сфері православної церковної системи Гетьманщини. У XVII ст. церковна сфера в краї практично не розвивалася. З посиленням позицій козацтва та Гетьманщини на Правобережжі вже на початку XVIII ст. на території за Тясмином з'являються передумови для розвитку церковного життя та церква у Крилівській слободі. Але з 1711 року до кінця 20-х – початку 30-х рр. XVIII ст., в період контролю поляків над краєм, церковне життя фактично зупинилося. З 1732 року, після повернення контролю над територією до Гетьманщини, починає поступово відновлюватися і церковне життя та формується церковний устрій, що не набув свого достатнього розвитку в зв'язку з військовими діями російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Починаючи з 1740 року, а особливо після 1741 року, парафіяльне життя та церковний устрій на території Задніпровських місць не лише відроджуються, а й досить швидко розвиваються та, нарешті, досягають найвищого рівня розвитку на початку 50-х рр. XVIII ст.

5. Першими видами господарського освоєння Задніпровської території на поч. XVII ст. було промислове рибальство та мисливство. Із зростанням населення збільшувалася й кількість мисливських та рибальських угідь. До середини XVIII ст.

воно було поширеним, у першу чергу, серед верств козацтва, яке ним займалося сезонно. Основною функцією цих промислів було забезпечення власних потреб, меншою мірою вони орієнтувалися на отримання прибутків. Показово, що промислові угіддя не обкладалися урядом Гетьманщини значними грошовими податками, а переважно обмежувалися натуральним оброком. В окремих випадках приватні, закріплені за власниками на правах займанщини чи надані за службу, звірині та рибні лови ставали об'єктами купівлі-продажу чи родинного успадкування, що свідчить про їх значущість у житті населення краю.

Інша ситуація мала місце з утримуванням пасік. Ця справа вимагала професійних знань, копіткої праці і вкладання коштів. Водночас висока дохідність пасічництва спричинила обкладання його польською шляхтою, а пізніше й гетьманським урядом високими податками.

Ще дорожчою та складнішою була справа облаштування млинів, тому млинарством займалася незначна кількість заможних осіб, переважно з козацької старшини. Опосередкованим свідченням прибутковості заняття млинарством є обкладання його урядом Гетьманщини особливим податком – «військовим збором», який ішов на військові потреби.

Загалом господарське освоєння природних угідь на території Задніпровських місць протягом XVII – середини XVIII ст. відбувалось за правом займанщини та за правом володіння на основі викупу, передачі у спадок чи дарування, а також наданням за військову службу «задніпрських ґрунтів» (польові, лісові, водні та інші угіддя), господарсько-виробничих об'єктів (млини, пасіки), які підтверджувалися відповідними документами.

Протягом XVII ст. переважна частка володіння земельними, лісовими, водними та іншими угіддями перебувала в руках чигиринської шляхти та козацької старшини, а з кінця XVII ст. – у вихідців колишнього Чигиринського полку та старшини і козаків прилеглих лівобережних Власівської, Кременчуцької і Потоцької сотень Миргородського полку, а далі на південь вздовж Дніпра – Келебердянської, Переволочанської та Орлянської сотень Полтавського полку, та з 40-х рр. XVIII ст. – і правобережних сотень Миргородського полку Гетьманщини.

6. Оскільки вказана територія виступала своєрідною буферною зоною між Оттоманською Портою, Річчю Посполитою та Московським царством – Російською імперією, то тут виникли регіональні особливості в приватновласницьких та товарно-грошових відносинах, характері грошового обігу, що склалися між суб'єктами цих відносин.

Протягом XVII – першої половини XVIII ст. абсолютно переважали документи з прав власності на задніпровській території, які регулювали відносини в питаннях спадкоємності та купівлі-продажу лісових угідь, приблизно вдвічі менше подібних документів пов'язано із земельними, і ще менше – з водними угіддями. Особливе місце у приватновласницьких відносинах посідали пасіки та млини. За документами, пасіки ставали об'єктами передачі у спадок та відносин купівлі-продажу вдвічі частіше за млини. Основними ж видами поселень, які ставали об'єктами зазначених відносин, були слободи, родові хутори та двори-господарства, тоді як населенні пункти, які в деяких випадках надавалися у володіння за службу, а саме села та містечка, дуже рідко передавалися у спадок чи ставали об'єктами купівлі-продажу.

Під час операцій, пов'язаних із процесами купівлі-продажу природних угідь, господарських об'єктів та населених пунктів на території Задніпровських місць у період з початку XVII ст. використовувалися, в основному, грошові одиниці польського походження та грошові знаки польського карбування. Деякий час (перші десятиліття XVIII ст.), у вжитку були одночасно монети обох карбувань. З 30-х рр. XVIII ст. грошові одиниці російського походження та грошові знаки російського карбування стають доміантними. Такі особливості зумовлені перебуванням території у сферах впливу спочатку литовсько-польської, а пізніше московсько-російської грошових систем, а в перехідний період – обох грошових систем. Зокрема, в архівних документах із прав власності на «задніпрські ґрунти» протягом XVII – першої половини XVIII ст. фігурують суми в польських та російських грошових одиницях: в польсько-литовських – «грошей», в російській – «денег», вартість визначалася в таких грошових одиницях: копа, злотий, фунт срібла – та грошових знаках (монетах): західноєвропейські дукати (під назвою золотий,

червонець), західноєвропейські талери, польські злоті, російські рублі та копійки. Задуюментовані знахідки на території краю монет дрібних номіналів можуть свідчити про розвиток товарно-грошових відносин у роздрібній торгівлі недорогими господарськими товарами та товарами повсякденного вжитку, а також в якості плати за побутові та господарські послуги.

7. На середину XVIII ст. сформувалися всі умови для повноцінного розвитку «Задніпрських місць» Гетьманщини як її невід'ємної складової, що відповідає розвитку її лівобережної частини. Оподаткування місцевого населення та його господарчої діяльності значною мірою поповнювало урядову скарбницю. Усе це свідчить про перспективність розвитку означеної території саме у складі Гетьманщини.

Серед дослідників відсутня єдність тлумачення причини припинення існування Задніпровських місць, хоча, в цілому, домінує управлінсько-регулятивний та військово-оборонний підхід у розв'язанні цього питання. На нашу думку, питання ліквідації правобережних володінь Гетьманщини необхідно розглядати в кількох площинах: 1) як демонстрацію того, що автономістські прагнення Гетьманщини не відповідали уніфікованому і чітко ієрархічному світові монархічній імперії; тож відповідно вона вимагала економічного й територіального ослаблення Гетьманщини, що й було реалізовано через ліквідацію спочатку Задніпровських місць, а через 12 років – і самої Гетьманщини; 2) як військову необхідність укріплення кордонів не лише на півночі, а й на півдні, що поєднувалося з формуванням плацдарму для розширення кордонів за рахунок Речі Посполитої та Порту.

Отже, створенням Нової Сербії на території Задніпровських місць Гетьманщини російський уряд, по-перше, посилював свої кордони на Правобережжі, по-друге, обмежував економічно-військовий потенціал та розвиток Гетьманщини, по-третє, підвищував можливість контролю Запорозької Січі та закладав підґрунтя для її ліквідації в майбутньому, по-четверте, формував плацдарм для розширення своїх кордонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 51: Генеральна військова канцелярія

Оп. 3.

1. Спр. 8389: Іменний список козаків, козацької старшини та духовенства Миргородського полку, які прийняли присягу Єлизаветі Петрівні у 1741–1742 рр. (грудня 1741–січня 1742 рр.). 149 арк.
2. Спр. 11144: Матеріали про задніпровські сотні Миргородського полку, територія яких відійшла під сербські поселення (20 квітня – 15 вересня 1952 р.). 54 арк.
3. Спр. 11437: Матеріали про заселення та право власності поселенців на землю задніпровських територій Миргородського і Полтавського полків. Карта Задніпровських територій (арк. 2), (28 лютого – 29 серпня 1952 р.). 104 арк.
4. Спр. 11461: Реєстри по збору консистентського податку з населення Лівобережної України (1752–1753 рр.). 884 арк.
5. Спр. 18773: Челобитна Єлизавети з проханням підтвердити права Стефана Гаражі та його родини на «отписное от поляков» с. Стецівка на правому березі р. Дніпра в колишньому Чигиринському старостві Київського воєводства (22 серпня 1743 р.). 2 арк.
6. Спр. 18781: Челобитна управителя Канцелярії міністерського правління Івана Бібікова Єлизаветі з проханням підтвердити право власності лубенського полковника Петра Апостола на сл. Криловська на правому березі р. Дніпра біля р. Тясмин (20 квітня 1744 р.). 1 арк.
7. Спр. 19341: Ревізія Полтавського полку 1743 р. (лютий 1743 р.). 443 арк.
8. Спр. 19350: Ревізія Миргородського полку 1752 р. (вересень 1752 р.–лютий 1753 р.). 844 арк.
9. Спр. 19353: Ревізія Полтавського полку 1748 р. (1748 р.). 456 арк.
10. Спр. 20316: Ревізія землеволодінь у задніпровських сотнях Миргородського полку. Є копії документів XVII ст. (1741–1744 рр.). 47 арк.

Ф. 127: Київська духовна консисторія, м. Київ

Оп. 1020.

11. Спр. 448. Про призначення священика Василя Ємельянова в церкву Мишуриноного Рогу Миргородського повіту (1741 р.).

12. Спр. 961. Про призначення священника Григорія в церкву слободи Петрів Острів Миргородської протопопії (1745 р.).

13. Спр. 965. Про призначення священників (Ухівка, Мишурин Ріг, Глинськ) (1745 р.).

14. Спр. 1431. Про приписування частини дворів церкви Крилова до іншої церкви (1750 р.).

15. Спр. 1754. Звинувачення протопопа Дмитра про подання недостовірних відомостей про кількість дворів в Криловській намістії (1750 р.).

16. Спр. 1840. Про присвоєння священного сану та призначення священників і відкриття церков (Давидівка, Плахтіївка, Деревка) (1751 р.).

17. Спр. 2909. Про приєднання Криловської протопопії до Переяславської єпархії (1757 р.).

Оп. 1021.

18. Спр. 20. Донесення священників і Зашнурна книга Криловської протопопії (1752 р.).

Оп. 1024.

19. Спр. 795. Книга грошових надходжень Кобиляцької протопопії (1753 р.).

Оп. 1028.

20. Спр. 11. Сповідна книга церков Задніпровської Криловської намістії (1748 р.).

Інститут рукопису**Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського****Ф. І: Збірка документів про утворення Нової Сербії з колекції О.М. Лазаревського**

21. Спр. 63₁: Указы Елизаветы Петровны и универсалы гетмана Разумовского об устройстве, покидающих свои страны сербов и представите лей других народов и

переходящих на русскую службу и підданство на території українських полков, об отводе для них земель в Заднепрнянской стороне: универсалы о пожаловании старшине земли, купчие крепости, (1684–1752 pp.). 122 лл., 45 од. зб. Дд. 59303–59347.

Ф. II: Збірка копій документів Канцелярії малоросійських справ Сенату з колекції В.Б. Антоновича

22. Спр. 1706–1862: Збірник копій документів XVIII в. (1731–1740 pp.). Копії з книг делам і приговорам Сената, малоросійських експедицій, Правительствующого Сената. Книги делам і приговорам Сената по Оренбургській губернії (1736–1742 pp.). Книги городської записової і поточної Київської, книг Гродських, Овручських, Кременецьких та ін. 157 док. Д. 1740.

23. Спр. 1863–2050: Збірник копій документів XVIII в. (1741–1750 pp.). Копії виписані з діл сенатських по Оренбургському краю, книга діл Сенату по «Малоросійській експедиції», книги Олвіцького магістрату. Книги земської записової і поточної Кам'янець-Подільської та ін. – 188 док. Д. 1965; Д. 2032.

24. Спр. 20545–20558: Скупля за гроші, без грошей і обліками /підтвердження про ґрунти, пасіки, млини, двори, хутори від козаків і селян/ панами, козацькою старшиною. Есть про «усиловне отнятие» Б. Хмельницьким пасіки /жителя чигринського/ (1654–1790 pp.). Д. 20550.

25. Спр. 27537: Папери Устимовичів – універсали гетьманські, купчі від козаків і посполитих (1704–1737 pp.). Миргородський полк. Копії XX ст. 45 арк.

Ф. IX: Архив крепости Св. Елизаветы

26. Спр. 1728–1776: Ордера Слободского полка канцелярии, рапорты сотников и промемории казаков о спорах за землю, об оскорблении, пропаже лошадей, о временном исполнении должности сотника и др. вопросам (1762 г.). 70 л. Спр. 1733.

Ф. 40: Василенко М.П.

27. Спр. 664: Матеріали з історії козацтва, грамоти і універсали українських гетьманів, збірник копій історичних документів, (1704 p.). 1 арк. 1456 од. зб.

Ф. 61: Кістяківський О.Ф.

28. Спр. 768. Привилей короля Станислава Августа вольному городу Чигирину /с рисунком герба города/. Варшава, 16 апреля 1792 г. На польском языке. Копия вт. пол. XIX в. 18 лл.

Інститут картографії

Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського

29. Дд. 43528, 43530. Копія карти «Задніпрських місць» 1745 року Данила де Боскета.

30. Д. 6746. Генеральная карта от Киева по реке Днепру до Ачакова и по степи до Азова с показанием Украинской линии, также Турецкой области и Польского владения с Российской империей граничащей. Копировал Киевского гарнизона Киевского полку сержант Иван Синельников 1759 году. С находящейся при Киевской инженерной чертежной в сходстве картой свидетельствовал инженер майор Василий Левин.

Отдел рукописей

Библиотеки академии наук России, г. Санкт-Петербург

собрание рукописных карт

(описание Александрова)

31. Д. 545. Карта Заднепрским местам, снята и сочинена мною вновь в 1745-м году после высочайших Ея Императорского величества указов из Государственной коллегии иностранных дел, от устья реки Тясмин до устья реки Синюхи, где впала в Буг, с показанием вновь поселения от 1740-го по 1745 год. Инженер-подполковник Данила де Боскет.

Российский государственный военно-исторический архив, г.Москва

Ф. 846: Военно-учённый архив

собрание рукописных карт

Оп. 16.

32. Д. 26031. Карта Новой Сербии с показанием Гусарского конного, Пандурского пехотного полков, поротно и оставшейся от назначенной прежде к поселению гусарского полку на пять рот к реке Бугу, також отснятой земли, отступя от границы Ново-Сербии в степи параллельно на 20 верст к поселению ланд-милиции малороссийской, по примеру слободских полков казачьего поселения и доставшейся от обоих сербских полков к Мишурнорожскому шанцу земли.

Российский Государственный Архив Древних Актов, г.Москва

Ф. 248: Сенат и его учреждения (объединение фондов), гг. Петербург, Москва.

Оп. 39. Дела по коллегиям: Иностранных Дел, Военной, Камерц, Берг, Вотчинной и др., Синоду, Штатс конторе, Медицинской канцелярии, Московскому университету и др.

33. Д. 2667. № 5. Опись Миргородского полку сотни Крыловской местечек, сел, деревень, хуторов, пахотных полей, сенокосов, рыбных ловель, лесных и пасечных и протчих угодьев, чьи имянно, которыми здавна оной же сотни казаки и обыватели владели и нне владеют, сочинена намы, нижеподписавшиися за силу ордера гдна полковника миргороцкого Капниста, а в каких годах оныя села, деревни и хутора поселены, и те в грунтах в коих имянно урочищ имеются, (апреля 15 дня 1745 г.). 8 лл.

34. Д. 2888/405. Донесение И. Глебова в Сенат по вопросу поселения СП.

Оп. 160. Картографические материалы Сената XVII – начала XIXв.

35. Д. 524. План Черного леса конного полка генерал-майора Ивана Хорвата между шанцами Цыбулевским и Дмитровским в Новой Сербии. Составил кондуктор Иоганн фон Мертенс. Подписали инженер прапорщик Данила Озеров и генерал майор Иван Хорват. С описанием, в красках, 50,2x38,5 см.

Ф. 389: Литовская метрика (Литовская великокняжеская и Польская королевская канцелярии), гг. Венден, Вильна, Варшава.

Оп. 1. Описание книг и актов Литовской и Волынской метрики. Книги записей (1569–1673) привилегий, грамот, пожалований и судебных решений польских

королей, декреты сеймов. Книги на русском, польском и латинском языках. Подлинники и копии.

36. Д. 199. Данина Михайлу Грибуновичу Байбузе уходу замкового, власного пожитку старостиного, Черкаского прозваного, реку Псол зо всеми пожитками и належностями, якие на старост тамошних бували. Данина уходу реки Псол, лежачого неподалеку Черкас, Байбузам.

37. Д. 200. Консенс уступления Ближинскому на уход рыбный, прозванный Кременчук на реце Днепре.

38. Д. 220. Данина местечка Торговицы з селом Нерубайка, в воеводстве Брацлавским лежачего, уроджоному Каплонскому правом ленным.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Księgi wpisów i dekretów polskiej kancelarii królewskiej z lat 1447–1795 Księgi spraw ruskich (wołyńskich) Metryki Koronnej (Metryka Ruska lub Wołyńska)

39. МК 393. Protokołowa księga wpisów za podkanclerstwa Mikołaja Prażmowskiego i za kanclerstwa tegoż, prowadzona przez Stefana Hankiewicza i Samuela Kuszewicza, z której wpisy w formie czystopisowej znajdują się w МК 201, (1658.30.VII–1659.17.X). 198 к.

40. S 3. Księga sigillat (czystopisowa, w której znajdują się wpisy z księgi poprzedniej S 2) za kanclerstwa Mikołaja Prażmowskiego, (1659.2.X–1662.8.I). 304 к.

41. S 5. Księga sigillat z kancelarii większej. (1661-1662; XVIII – XIX w.). 148 к.

42. S 6. Księga sigillat za kanclerstwa Mikołaja Prażmowskiego, (1661.2.I–1662.8.I, 17.V, 12.VII). 100 к.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

43. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. ЗООИД. Одесса, 1886. Т. 14. С. 283–718.

44. Архив ЮЗР: Ч. 2. Т. III. Университетская типография. Киев, 1910. С. 75.

45. Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. I. С. 127–129.

46. Архив ЮЗР. Ч. 5. Т. I. С. 82–90.
47. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. I. С. 84, 86.
48. Акты ЮЗР. Т. 10. С. 468.
49. Бутко А.О. Деякі документи з історії Чорного лісу 50–60-х років XVIII століття. Інгульський степ. Збірник. III випуск. Упорядник В.А. Сердюк. Львів: Бадікова Н.О., 2018. С. 24–32.
50. Гайдамацький рух на Україні в XVIII столітті: Збірник документів. К.: Наукова думка, 1970. 660 с.
51. До джерел історії краю з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: навч. посібн. Н.М. Бокій, О.Д. Брайченко, Л.В. Куценко; уклад. Ю.В. Кравченко. Кіровоград: УОКО: ОІУВ; Кіровоград: КДПУ, 1994. 192 с.
52. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. Владимир: Типо-Литография Губернского Правления, 1903. Т. 1–2. 1072 с. +1179 с.; С. 1386–1387, 1403.
53. Иванов П.А. Материалы по истории Запорожья в XVIII в. ЗООИД. Т. XX. 1897. С. 60–100.
54. Каманин И.М. Материалы по истории козацких землевладений 1494–1668 гг. ЧИОНЛ. К., 1894. Кн. 8. Отд. III. С. 3–28.
55. Канцелярія Новосербського корпусу. Упорядн.: В. Мільчев, О. Посулько. Джерела до історії Південної України. Том 7. Запоріжжя, 2005. 442 с.
56. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369–1899. Видавництво «Наукова думка», Київ, 1971. 184 с.
57. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. Карты всей России, северных ее областей и Сибири. Сер. 2. Вып. 1. К., 1906. 36 с., 22 іл. карт.
58. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII веке (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А. Андриевским. Одесса, 1886. 433 с.
59. Описание документов и дел хранящихся в архиве Святейшаго Правительствующаго Синода. Спб, 1908. Т. XX. Д. 513. С. 513–514.

60. Описание документов и дел хранящихся в архиве Святейшего Правительствующаго Синода. Спб, 1908. Т. XXI. Д. 376. С 303–304.
61. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи (ПСРПИ). Т. X (1738–24 ноября 1741 гг.). Спб., 1911. С. 527–528.
62. ПСЗРИ: Собрание первое. Т. II. № 1186. С. 774–775.
63. ПСЗРИ: Собрание первое. Т. XI. № 8813. С. 943–944.
64. Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. 336 с.
65. Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на «задніпрські ґрунти». Рукопис. 248 с.
66. Пивовар А., Бутко А. Зашнурна книга Криловської протопопії та деякі інші документи з історії церковного устрою. Рукопис. 250 с.
67. Пасека Богдана Хмельницького. Киевская старина. Раздел: документы, известия и заметки. 1901. Т. 72. № 1–3, январь. 21 с.
68. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Підгот. до друку О.В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін. К.: Наукова думка, 1995. С. 8–9.
69. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. К., 2002. Книга РМ 11. № 166. С. 450–451; Книга РМ 12. № 21. С. 460; Книга РМ 12. № 88. С. 468; Книга РМ 29. № 87. С. 776.
70. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. Підготував до друку Петро Кулаковський. Острог, Варшава, Москва, 1999. С. 250.
71. Сенатский архив. Протоколы правительствующего Сената. Санкт-Петербург: типография Правительствующего Сената. Т. VIII. 1897. С. 667, 675.
72. Сенатский архив. Протоколы правительствующего Сената. Санкт-Петербург: типография Правительствующего Сената. Т. IX. 1901. С. 64, 260–262.
73. Труды Полтавской архивной ученой комиссии. Полтав. учен. арх. комис.; изд. под ред. И. Фр. Павловского и др. Вып. 15. Полтава, 1917. С. 80.

74. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). Київ-Львів, 2004. С. 92–93, 424–425.
75. Універсали Івана Мазепи (1687-1709). Частина II. Київ-Львів, 2006. С. 538.
76. Швидько Г.К. Джерела до історії міграції населення Гетьманщини та Задніпров'я у XVIII столітті в фондах архіву зовнішньої політики Росії. Січеславський альманах. Т. 6. Дніпропетровськ, 2011. С. 24–30.
77. Wpisy dotyczące czterech województw: braclawskiego, czernihowskiego, kijowskiego i wołyńskiego z lat 1569–1673 wniesionedo ksiąg Metryki Koronnej. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml#series5

ЛІТЕРАТУРА

78. Антонович В. Исследование о казачестве по актам с 1500 до 1648 год. Киев. 1863. 120 с.
79. Антошук М., Атаманенко В. Королівщини Київщини першої половини XVII ст. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Рівне: РДГУ, 2008. Випуск 14. С. 9–17.
80. Археологія доби українського козацтва XVI– XVIII століть. Телегін Д.Я. (відп. ред.), І.С. Винокур, О.М. Титова, І.К. Свєшніков та ін. Київ: ІЗМН, 1997. 336 с.
81. Багaley Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. 120 с.
82. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорожжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Харків: Союз, 1920. 112 с.
83. Баглюк В. Історія рідного краю. Глинськ та інші села Світловодщини. Художньо-історичний нарис. Світловодськ, 2009. 86 с.
84. Багновская Н.М. Севрюки: население Северной земли в XIV– XVI вв. М, «Палеотип», 2002. 49 с.

85. Бакалець О.А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). К.: Стилос, 2012. 336 с.
86. Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVI в. Исторические записки. Москва, 1950. Т. 32. С. 198–232.
87. Баранович А.И. Опустошение и восстановление Правобережной Украины во второй половине XVII и начале XVIII вв. История СССР. 1960. № 5. С. 148–158.
88. Березовський О., Березовська О. Ян Данилович – власник Лисянського маєтку. Добридень. №26-27, 2011–2012. 57 с.
89. Білошапка Василь. Північна частина Олександрівського району у складі Київського воєводства. Збірка праць Державного музею історії Олександрівського району. Випуск перший. Олександрівка, 2002. С. 6–10.
90. Білошапка Василь. З історії формування Олександрівського району. Збірка праць Олександрівського районного краєзнавчого музею. Випуск шостий. Олександрівка, 2008. С. 3–5.
91. Богульський А.А. Історія Світловодського району. Навчальний посібник. Світловодськ, 2005. 100 с.
92. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Відп. ред. К. І. Стецюк. Львів, Вид-во АН УРСР, 1963. 327 с.
93. Бойко-Гагарин Андрей. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев, 2017. 560 с.
94. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. 301 с.
95. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. АН Української РСР, Ін-т історії. Київ: Наук. думка, 1986. 262 с.
96. Борисенко В.Й. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини. Міністерство освіти України, укр. держ. педаг. університет ім.М.П.Драгоманова. К., 1997. 151 с.
97. Бублиев Н. Укрепления Запорожских казаков, в г. Александрии и Александрийском уезде. ЗООИД. Том 2. Отделение третье, 1848. С. 826–829.

98. Бутко А.О. Територія «Задніпрських місць» Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть. Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. № 1. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2018. С. 7–15.
99. Бутко Андрій. Територія «Задніпрських місць» Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть. Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Випуск XII. Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Магія» дев'яток» в історії Центральної України», присвячена 80-річчю утворення Кіровоградської області. Державний архів Кіровоградської області, 20 листопада 2019 р. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2019. С. 173–184.
100. Бутко А.О. Населені пункти території «Задніпрських місць» Гетьманщини, їх статус, чисельність. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: тези доповідей I Міжнародної наукової онлайн-конференції, 13 травня 2020 р. Кропивницький: ЦНТУ, 2020. С. 25–29.
101. Бутко А.О. Населені пункти на території «Задніпрських місць» Гетьманщини. Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». №11. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2021. С. 91–112.
102. Бутко А.О. Розвиток уходницьких промислів на території «Задніпрських місць» Гетьманщини у XVII – першій половині XVIII ст. Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. № 1. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2019. С. 91–108.
103. Бутко А.О. Розвиток промислів на території Задніпровських місць Гетьманщини. Історія науки та біографістика. 2020. №4. Електронне видання. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2020-4/02.pdf>
104. Бутко А.О. Природні угіддя, господарські об'єкти, населені пункти території «Задніпрських місць» Гетьманщини як об'єкти спадкових та грошових відносин купівлі–продажу. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 25. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. С. 153–169.

105. Бутко А.О. Товарно-грошові відносини та грошовий обіг на задніпровській території Гетьманщини. *Forum numizmatyczne. Studia i materiały*. Pod redakcją naukową Krzysztofa Filipowa. No 5. Białystok 2021. S. 95–105.
106. Бутко А.О. Нумізматична колекція Світловодського міського краєзнавчого музею як джерело вивчення історії грошового обігу «Задніпрських місць» Гетьманщини. Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 21-22 червня, 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 103–106.
107. Бутко А.О. Нумізматична колекція Світловодського міського краєзнавчого музею як джерело вивчення історії грошового обігу «Задніпрських місць» Гетьманщини. Український нумізматичний щорічник. Гол. ред. В. Орлик; Заст. гол. ред; І. Демуз; Відп. секретар А. Бойко-Гагарін. Інститут історії України НАН України; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди»; Центральноукраїнський національний технічний університет. Вип. 3. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 114–124.
108. Бутко А.О. Історико-джерелознавчий опис документів з прав власності на «грунти» території «Задніпрських місць» XVII – першої половини XVIII ст. Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». №8. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2019. С. 76–98.
109. Бутко А.О. Джерелознавча проблема визначення права власності на «грунти» території «Задніпрських місць» на основі документів кінця XVII – першої половини XVIII століття. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 23. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. С. 227–233.
110. Вирський Д.С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р. К.: 2004. 436 с.
111. Вирський Д. Українське Подніпров'є в С. Сарницького «Описі давньої та нової Польщі» (1585). Історико-географічні дослідження в Україні. Випуск 11. Інститут історії України, 2009. С. 19–35.

112. Гавриил (Розанов Василий). Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. Гавриил архимандрит Херсонский и Таврический. ЗООИД. Т. 2, 1850. С. 140–211.
113. Ганул А.М. Церковна та освітня політика Івана Хорвата в Новій Сербії. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 28. К., 2014. С. 143–153.
114. Голобуцький В.А. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). Дніпропетровськ: Січ, 2004. 421с.
115. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII– XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996. 224 с.
116. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. К.:Альтернатива, 1999. 303 с.
117. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. 95 с.
118. Горобець В.М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.). Український історичний журнал, 2008. № 5. С. 49–67.
119. Горобець В. М. Полково-сотенний устрій Української козацької держави (1649–1764 рр.). Нариси історії державної служби в Україні. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 87–110.
120. Горобець В. Конфліктне повсякдення місцевої влади Гетьманату середини XVIII століття: полковник миргородський versus сотник цибулевський. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2012. С. 253–286.
121. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991-2000. (Пам'ятки історичної думки України). Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських

- землях XIV– XVII віків. Репринтне відтворення видання (Львів, 1905). Київ: Наукова думка, 1994. VII. 687 с.
122. Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 629.
123. Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. Т. 1–3. С.-Петербург: Типография С.П. Бабкина, 1892, 1895, 1897. 542 с. + 622 с. + 650 с.
124. Жарких Микола. Сфальшований універсал Баторія – Хмельницького
Електронний ресурс. Режим доступу:
<https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Terextemyriv/FalseChart.html>
125. Жахалова Н. До історії заснування поселення Усівка. Алнет: Александрия в Інтернете. Олександрія, 2006. 20 травня. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://alnet.com.ua/2006/05/20/509/>
126. Жванко В. Мій берег. Матеріали до історії села Попельнасте. Кіровоград, 2001. 133 с.
127. Журавський В.В. Іванівка (Янівка): Нариси з історії села. Світловодськ: МП РВО «Слово», 2000. 112 с.
128. Жук В.Н., Олексащенко Г.П. Градизьк. Історико-краєзнавчий нарис. Харків, 1968. 67 с.
129. Зварич В. В. Нумізматичний словник. Львів: Вид. ун-ту, 1972. 147 с.
130. Значко-Яворський. Описание старства и протопопии Чигиринской, благочестивых церквей к епархии Переяславской издревле принадлежащих. Киевские епархиальные ведомости, 1861, № 15; 1862, № 4, 10, 12.
131. Заруба В.М. Миргородський полк у структурі територіального та адміністративного устрою «Війська Запорозького» (1648–1782 рр.). Січеславський альманах, № 2, 2006. С. 120–127.
132. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.
133. Зленко А.А. Хроника о городе Новогеоргиевске (о городе которого нет). Светловодск, 2011. 160 с.
134. Зленко А.А. От Крылова до Новогеоргиевска. Кременчуг, 2013. 200 с.

135. Зленко Олександр, Бутко Андрій. Історичний нарис Придніпровських населених пунктів Власівки та Табурища: Історичний нарис. Горішні Плавні: ПП Олексієнко В.В., 2019. 167 с., іл.
136. г. Иващенко. Чёрный лес и его окрестности. Вестник Императорского Русского географического общества. Часть 26, СПб, 1859. Раздел V. Корреспонденция и смесь. С. 43–65.
137. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. 816 с.
138. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). М.: Наука, 1976. 306 с.
139. Казак Ус (зимовье Усовка, место захоронения Уса) в г. Александрия. Шукач. Україна, 2013. 12 січня. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.shukach.com/ru/node/17399>
140. Караката М. М. Давнє минуле Андрусівки (Історія села). Київ, 1967. 136 с.
141. Карпов В.Є. Біля витоків козацтва. Науково-пізнавальне видання. Кіровоград, 2011. 704 с.
142. Кизименко П.М. Козаки не за порогами або сучасна територія Кіровоградщини як невід'ємна складова частина «Вольностей війська запорізького». Кіровоград: ПЖО «Вечірня газета», 1992. 24 с.
143. Кіровоградщина. Історія рідного краю. Навчальний посібник: (для загальноосвітніх навчальних закладів Кіровогр. обл.). За ред. І.А. Козир. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 304 с.
144. Ковальков О. Колонізація території Центральної України в середині XVIII ст. й утворення Новослобідського козачого полку. Наукові записки КДПУ імені Володимира Винниченка. Серія : Історичні науки. 2010. Вип. 13. С. 336–346.
145. Ковальчук М.М., Журавський В.В. Степ і ліс. Минуле і сучасне лісівників Кіровоградщини. Кіровоград, ВАТ «Кіровоградське видавництво», 2004. 288 с.
146. Королюк С.К. До питання про заселення та господарське освоєння Кіровоградської області. Наукові записки. Т. 1. Кіровоградський державний

педагогічний інститут ім. О.С. Пушкіна. К.: Державне учбово-педагогічне товариство «Радянська школа», 1951. С. 25–39.

147. Костомаров Н.И. Руина. Гетманства Бруховецького, Многогрешного и Самойловича. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. СПб., 1905. Кн. 6. Т. 15. 716 с.

148. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К.: Наук. думка, 1971. 174 с.

149. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV– XVIII ст. К.: Наук. думка, 1981. 240 с.

150. Крикун М.Г. З історії міграцій населення на Україні в другій половині XVII ст. Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. 1973. Вип. 9. С. 78–89.

151. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. К., 1992. 186 с.

152. Крикун М.Г. Згін населення з правобережної України в лівобережну 1711–1712 років: до питання про політику Петра I стосовно України. Україна модерна. Львів, 1996. Т. 1. С. 42–88.

153. Крикун Микола. Воєводства Правобережної України у XVI– XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2012. 702 с., іл., карти.

154. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. 2-ге видання. К.: ВД «Стилос», 2004. 389 с.

155. Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України у XVI– XVIII століттях. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. 304 с.

156. Крип'якевич Іван. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. Історичні джерела та їх використання. Ред. кол.: І.Л. Бутич, І.П. Крип'якевич, Ф.П. Шевченко, К.Ф. Март'янов (відп. секр.). АН Української РСР. Інститут історії. Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Вип. 1. К.: Наукова думка, 1964. 292 с.

157. Крип'якевич Іван. Нарис історії українського ловецтва до кінця XVIII в. Львів, 1925. 24 с.

158. Кузик Б.М., Білошапка В.В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: в 2 т.: науково-популярне видання. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. 496 с.+452 с.
159. Кузик Б.М. До цілющих джерел рідної землі: наш край з найдавніших часів і до сьогодні: Навчальний посібник зісторії рідного краю для учнів Олександрівщини. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2006. 223 с.
160. Кузьменко В.Г. Шанець над Синюхою. Новоархангельськ: «Колос», 2005. 144 с.
161. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. Київ-Черкаси: ІА НАНУ, 2016. 290 с.
162. Ластовський В.В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії. Київ: Фенікс, НКПІКЗ, 2008. 496 с.
163. Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. 168 с.
164. Літопис руський. Пер. з давньоруської Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. XVI+591 с.
165. Люстрації королівщин українських земель XVI– XVIII ст.: матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Уклад. Р. Майборода. К., 1999. 315 с.
166. Максимович М.А. Обзор городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого. Т. 1. Киев: Тип. М. П. Фрица. 1876. VIII, 847 с.
167. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Наш край у XVIII столітті». Уклад. Гайда Л.А. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. 197 с.
168. о. Мицик Юрій. Про участь чигиринців у заселенні нашого краю у часи Нової Січі. Питання заселення Вольностей війська Запорозького. Січеславський альманах. 2011. № 6. С. 85–89.
169. Мільчев Володимир. Конфігурація та устрій вольностей Війська запорозького низового за часів Нової Січі. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2005. Вип. XIX. С. 29–35.

170. Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV–XVIII ст. Київ. 2001. 66 с.
171. Никифоров В. Материалы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде Херсонской губернии. ЗООИД, 1901, т. 23, отд. 2. С. 49–69; 1906, т. 26, отд. 2. С. 1–40; 1907, т. 27, отд. 2. С. 1–56.
172. Никифоров В. Очерки Александрийского уезда Херсонской губернии. Одесса, 1876. 191 с.
173. Нікіфоров В. Нариси з історії міст, посадів, містечок та сіл Центральної України: збірка краєзнавчих праць Василя Нікіфорова. Упоряд. В. Голобородько. Олександрія, 2018. 195 с.
174. Николайчик Ф.Д. Новый источник о козацком возстании 1625 года и место заключения Куруковскаго договора. Киевская Старина. Год восьмой. Том XXVII. Октябрь–Декабрь 1889 г. С. 52–69.
175. Олійник О.Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). Запоріжжя: Дике Поле, 2005. 256 с.
176. Омельчук І.В. Рідний край: Історико-краєзнавчі дослідження. К.: КМЦ «Поезія», 2004. 491 с.
177. Орлик В.М. Козацтво Лівобережної України у фінансовій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVI. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2009. С. 83–97.
178. Орлик Василь. Фіскальний апарат Гетьманщини (1654–1764 рр.). Бористен, 2010. №8. С. 25–28.
179. Орлик Василь. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVIII. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 59–64.
180. Орлик В. До питання волосько-молдавських поселень на Україні. Київ: КДЛУ, 1996. 31 с.
181. Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII– XVIII ст.). К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. 74 с.

182. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 г.г.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Опыт церковно-политического исследования. Полтава, 1908. 98+XXXII с.
183. Перебийніс Г.М., Красний Г.О., Тільнов В.Б. Маловисківський район (історико-краєзнавчий нарис). Мала Виска: редакція газети «Маловисківськівісті», 2003. 40 с.
184. Пивовар, А. В. Про козака Вуса і не тільки. Олександрійський тиждень. Олександрія, 2001. 09, 16, 23 серпня. С. 09.
185. Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI–XVIII століттях у вітчизняній історіографії: Тексти лекцій. Донецьк: ДонДУ, 1991. 32 с.
186. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII століттях. Український культурологічний центр. Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. 224 с.
187. Пірко В.О. Наступ на землі Війська Запорізького в період Нової Січі. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали четвертих Всеукраїнських історичних читань). Київ-Черкаси: Вид-во НАН України, 1995. С. 93–95.
188. Плєцький Сергій. Організація охорони кордонів Нової Січі. Запоріжжя: АА Тандем, 2011. 178 с. 1 карта.
189. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734–1775). Ч. 1. Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. Мюнхен: Український вільний університет, 1960. 231 с.
190. Постриган В., Сурмило В. Історія Онуфріївського району. Кременчуг, 2010. 177 с.
191. Посулько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. (Запорізька спадщина. Вип. 8.) Запоріжжя, «Тандем-У», 1998. 79 с.
192. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев: В тип. Киево-Печер. лавры, 1864. 763 с.
193. Рак І.П. Історичний нарис села Калантаєва. Світловодськ: Рубікон, 1998. 48 с.

194. Січова О.В. Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Історія, 74–76, 2004. С.37–40.
195. Січова О.В. З історії колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). Рукописна та книжкова спадщина України. Київ: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2004. Вип. 9. С. 112–120.
196. Січова О.В. Ставлення гетьманського уряду К. Розумовського до створення Нової Сербії. Рукописна та книжкова спадщина України. Київ: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2007. Вип. 12. С. 124–134.
197. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1731–1823). Ч. 1. С 1731 по 1796 год. Одесса: Городская типография, 1836. С. 1–59.
198. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. Одесса: в тип. Л.Нитче, 1850–1853. Ч. 1: География, этнография и народосчисление Новороссийского края. 1850. 366 с.; Ч. 2: Хозяйственная статистика Новороссийского Края. 1853. 556 с.
199. Скальковский А.А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1846. Ч. 1. XIII+332 с.
200. Скороход Ольга. Грошовий обіг Запорозької Січі: історіографія. FORUM NUMIZMATYCZNE Pieniądz i mennice, Białystok, 2016. С. 164–168.
201. Скороход Ольга. Роль народної та урядової колонізації півдня України у дореформений час: історіографія. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2017. 47. С. 237–244.
202. Солодар О. Галаганівка. Черкаси, видавництво Ю. Чабаненка, 2010. 82 с.
203. Сорокин Г.И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. Сборник Херсонского земства, 1890. №7. С. 20–55; №8. С. 1–32.
204. Священникъ Г.И. Сорокинъ. Исчезнувшія села Новороссійскаго края. Прибавленія къ Херсонскимъ епархіальнымъ ведомостямъ. 1900. № 6. Годъ сорокъ

первый. 15 Марта. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, Полицейская ул., д. Новикова № 8, 1900. С. 194–204.

205. Священникъ Г.И. Сорокинъ. Исчезнувшія села Новороссійскаго края. Окончаніе. Прибавленія къ Херсонскимъ епархіальнымъ ведомостямъ. 1900. № 7. Годъ сорокъ первый. 1 Апреля. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, Полицейская ул., д. Новикова № 8, 1900. С. 210–222.

206. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україна другої половини 17 – початку 18 ст.). Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 292–322.

207. Сокирко О. Організація архівної справи на Лівобережній Україні 18 ст. Нариси історії архівної справи в Україні. Державний комітет архівів України. К., 2002. С. 103–136.

208. Стороженко М.В. Осадження м.Крилова. Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук. К, 1919 р. Кн.1. С. 116–119.

209. Субтельний Орест. Україна. Історія (переклад з англ. Юрія Шевчука). Київ: Либідь, 1991. 512 с.

210. Ткаченко Микола. Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 році. Україна. 1926, № 2–3. С. 146–159.

211. Ткаченко Микола. Історія Кременчуччини. Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук. К, 1929 р. Кн. 24. С. 55–78.

212. Тобілевич Богдан. Легенда про козака Усика. Видання друге, перероблене та доповнене. Олександрія, 2012. 12 с.

213. Український степовий кордон в середині XVI століття (Спогади барського старости Бернарда Претвича): [Доповідна записка подана королю Сигізмунду Августу в 1550 р.]. Упор. Мальченко О. Запоріжжя: Тандем-У, 1997. 83 с.

214. Усатенко Андрей. История города Александрия. Олександрія, 2012. 15 лютого. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://aleksandriya.in.ua/forum/29>

215. Фортеця Святої Єлисавети. Заснування. Авт.-упоряд.: А.В. Пивовар, К.В. Шляховий, Є.М. Назаренко, О.М. Мануйлов. Кропивницький: Видавництво «КОД», 2017. 32 с.
216. Хромов К. Відповідаємо читачам. «Нумізматика і фалеристика», № 3, 1999. С. 42.
217. Цапюк С. К., Петленко В. П. Олександрія вчора, сьогодні, завтра. Нариси з історії нашого краю. Олександрія: ДП «Друкарня «Діа-Плюс» ВАТ «ОФДП», 2004. 120 с.: іл. С. 15, 17, 19.
218. Чорний О. Система земляних укріплень в Задніпрських місцях Миргородського полку до утворення Нової Сербії. «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. Редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. С. 260–266.
219. Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). Інститут історії України НАН України, 1996. 90 с.
220. Чухліб Тарас. Уживання політико-ідентифікаційних словосполучень «Сторона України», «Тогобічна Україна», «Обох сторін Дніпра», «Той бік Дніпра», «Задніпрська сторона» (1673–1686 рр.). Чорноморська минувшина. Одеса, 2019. С. 20–28.
221. Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1929 р. Кн. XXIV. С. 207–302.
222. Шахов В.К. Описание православных приходов заштатного города Новогеоргиевска, Александрийского уезда. Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1893 г. № 13, 14, 15, 17, 18, 24; 1901 г. № 19, 21.
223. Швайба Н.І. Боротьба запорожців за свої землі періоду Нової Січі у студіях Н.Д. Полонської-Василенко. Запорозька старовина. Запоріжжя, 2005. Вип. 3. С. 57–63.
224. Швайба Н.І. Заселення запорозьких вольностей в українській історіографії 1920–30-х років. Історія і культура Придніпров'я (збірка наукових праць). К., 2009. С. 41–47.

225. Шкирай Л.С. Історія Захарівки у спогадах односельчан. Захарівка, 2004. 110 с.
226. Шостопал А.В. Скарби Черкащини. Науково-популярне видання. Черкаси: Видавець Андрощук, 2007. 120 с.
227. Швидько Г.К. Джерела до історії міграції населення Гетьманщини та Задніпров'я у XVIII столітті в фондах архіву зовнішньої політики Росії. Січеславський альманах. Т. 6. Дніпропетровськ, 2011. С. 24–30.
228. Шевченко Б. До історії Торговиці і Торговицького козацького полку в роки Національно-Визвольної війни 1648–1657 рр. в Україні. Науковий збірник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Вип. 1. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 258 с.
229. Шевченко Б.Л. Освоєння і заселення Маловисківщини у XVIII столітті. Історико-краєзнавчий нарис. Кропивницький: «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2018. 126 с.
230. Шевченко С.І. Кіровоградщина – козацький край. Кіровоград: Кіровоградське державне видавництво, 2001. 28 с.
231. Шевченко С. Павлівка. Село в історії Наддніпрянщини. Кіровоград, 2013. 172 с.
232. Шиян Роман. «Фронтір зовнішній» і «фронтір внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми–1750-ми роками. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. XXXII. С. 96–105.
233. Шляховий К. Формування адміністративно-територіального устрою Кіровоградської області. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://library.kr.ua/kray/shl.html>
234. Шляховий К. Передісторія та заснування міста. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://library.kr.ua/kray/shl.html>
235. Шляховий К. Знам'янський район. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://library.kr.ua/kray/shl.html>
236. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. 1, 2. С.-Петербург: Типография Калиновского, 1863. 605 с.+874 с.

237. Щербак В.О. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. Редкол: Смолій (відп. ред) та інші. Київ.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.
238. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева. Пащина Л.В., Калайда Г.І., Сокульський А.Л. Запорозька старовина. Спеціальний випуск: 3. Київ-Запоріжжя: НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003 р. С. 222–277.
239. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Т. 1. К.: Наук. думка, 1990. 596 с.
240. Bobiński W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000. 600 s.
241. Jabłonowski A. Zrodła dziejowe. T. V. Warszawa, 1877. 228 s.
242. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646. Opracowała Agnieszka Biedrzycka. Kraków, 2005. 776 s.
243. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648. Warszawa, 2000. 224 s.
244. Opis Ukrainy Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana. W przekładzie Zofii Stasiewskiej i Stafana Mellera. Pod red., ze wstępem i komentarzami Zbigniewa Wójcika. Warszawa, 1972. 211 s.
245. Orlyk Mikhailo. On the history of money circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province 1750–80s, XVIII century. Pieniądz i systemy monetarne. Wspólne dziedzictwo Europy. Kuklik B. (red.), Filipow K. (red.). Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Augustów – Warszawa, 2012. S. 247–249.
246. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1. Warszawa, 1880. 960 s., T. 4. Warszawa, 1883. 963 s.
247. Sumariusz Metryki Koronnej. T. 1: Księga wpisów kancelarii koronnej podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635. Oprac. Wojciech Krawczuk. Kraków, 1999. 133 s.
248. Z dziejów Ukrainy: księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Rylskiego: wydana staraniem dra Józefa Jurkiewicza, Franciszki Wolskiej, Ludwika Siedleckiego i Wacława Lipińskiego. Kijów-Kraków, 1912. 682 s.

249. Бровченко І.Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII – протягом XVIII ст. [Текст]: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, спеціальність: 07.00.01 – історія України. Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2004. 27 с.
250. Ганул А.М. Адміністративно-господарська діяльність генерала Івана Хорвата в Новій Сербії (1751–1786). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2017. 249 с.
251. Дідик С.С. Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.). [Текст]: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, спеціальність: 07.00.01 – історія України. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2009. 20 с.
252. Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.06. Центральноукраїн. нац. техн. ун-т, Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди. Кропивницький; Переяслав-Хмельницький, 2019. 250 с.
253. Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI– XVIII століттях. [Текст]: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, спеціальність: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Київ: Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1996. 35 с.
254. Посулько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії (1751–1764 рр.): [Текст]: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, спеціальність: 07.00.01. Дніпропетровськ: Дніпропетровський держ. ун-т. 1997. 212 с.
255. Стешенко Н.Л. Українська і російська історіографія заселення степової України в XVI–XVIII століттях. [Текст]: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, спеціальність: 07.00.06 – історіографія,

джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2007. 20 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Наукові праці, що відображають основні результати дисертації в наукових фахових виданнях України й іноземних держав, та в виданнях, що включені до міжнародних науково-метричних баз:

1. Бутко А.О. Джерелознавча проблема визначення права власності на «грунти» території «Задніпрських місць» на основі документів кінця XVII – першої половини XVIII століття. *Наукові записки. Серія: Історичні науки.* Випуск 23. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. С. 227–233.

2. Бутко А.О. Нумізматична колекція Світловодського міського краєзнавчого музею як джерело вивчення історії грошового обігу «Задніпрських місць» Гетьманщини. *Український нумізматичний щорічник.* Гол. ред. В. Орлик; Заст. гол. ред; І. Демуз; Відп. секретар А. Бойко-Гагарін. Інститут історії України НАН України; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди»; Центральноукраїнський національний технічний університет. Вип. 3. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 114–124.

3. Бутко А.О. Територія «Задніпрських місць» Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* № 1. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2018. С. 7–15.

4. Бутко А.О. Природні угіддя, господарські об'єкти, населені пункти території «Задніпрських місць» Гетьманщини як об'єкти спадкових та грошових відносин купівлі–продажу. *Наукові записки. Серія: Історичні науки.* Випуск 25. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. С. 153–169.

5. Бутко А.О. Розвиток уходницьких промислів на території «Задніпрських місць» Гетьманщини у XVII – першій половині XVIII ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* № 1. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2019. С. 91–108.

6. Бутко А.О. Історико-джерелознавчий опис документів з прав власності на «грунти» території «Задніпрських місць» XVII – першої половини XVIII ст. *Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових статей. Серія «Історичні науки»*. Випуск 8. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2019. С. 76–98.

7. Бутко А.О. Розвиток промислів на території Задніпровських місць Гетьманщини. Історія науки та біографістика. №4. 2020. Електронне видання. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2020-4/02.pdf>

8. Бутко А.О. Населені пункти на території «Задніпрських місць» Гетьманщини. *Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових статей. Серія «Історичні науки»*. Випуск 11. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2021. С. 91–112.

9. Бутко А.О. Товарно-грошові відносини та грошовий обіг на задніпровській території Гетьманщини. *Forum numizmatyczne. Studia i materiały*. Pod redakcją naukową Krzysztofa Filipowa. No 5. Białystok, 2021. S. 95–105.

10. Бутко А.О. Деякі документи з історії Чорного лісу 50–60-х років XVIII століття. *Інгульський степ. Збірник*. III випуск. Упорядник В.А. Сердюк. Львів: Бадікова Н.О., 2018. С. 24–32.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

11. Бутко А.О. Нумізматична колекція Світловодського міського краєзнавчого музею як джерело вивчення історії грошового обігу «Задніпрських місць» Гетьманщини. Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 21-22 червня, 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 103–106.

12. Бутко Андрій. Територія «Задніпрських місць» Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть. Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Випуск XII. Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Магія» дев'яток» в історії Центральної України», присвячена 80-річчю утворення Кіровоградської області. Державний архів

Кіровоградської області, 20 листопада 2019 р. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2019. С. 173–184.

13. Бутко А.О. Населені пункти території «Задніпрських місць» Гетьманщини, їх статус, чисельність. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти. Тези доповідей I Міжнародної наукової онлайн-конференції, 13 травня 2020 р. Кропивницький: ЦНТУ, 2020. С. 25–29.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ:

Основні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднювалися на наукових конференціях різного рівня та наукових заходах: Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми історичної регіоналістики. Наукові студії пам'яті Нінель Бокій» (Кропивницький, 25–26 жовтня 2017 р.); Обласна науково-практична конференція «Актуальні проблеми дослідження історії Центральної України і музеї» (Кропивницький, 24 травня 2018 р.); V Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (Меджибіж, 21–22 червня 2018 р.); презентація третього випуску «Інгульського степу» (Кропивницький, 08 жовтня 2018 р.); Обласна науково-краєзнавча конференція «Центральноукраїнський край: історія й особистості», присвячена 80-й річниці утворення Кіровоградської області (Кропивницький, 14 листопада 2018 р.); Регіональна історико-краєзнавча конференція «Кіровоградська область. 80 років в історії Центральної України» (Кропивницький, 22 березня 2019 р.); I Міжнародна наукова конференція: «Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти» (Кропивницький, 13 травня 2020 р.); VI Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», (Кропивницький, 17–18 вересня 2020 р.); VII науково-краєзнавча конференції «З минулого до майбуття», присвячена 95-річчю утворення Державного архіву Кіровоградської області та 95-річчю утворення Національної спілки краєзнавців України (Кропивницький, 12 листопада, 2020 р.).

Побутові речі, деякі речі з озброєння козака, елементи кінського спорядження, натільні хрестики, монети, уламки кераміки XVII – першої половини XVIII ст. з зібрання Світловодського краєзнавчого музею.

Рис. 1, 2.

Рис. 3, 4.

Рис. 5, 6.

Рис. 7, 8.

Рис. 9, 10.

Рис. 11, 12.

Рис. 13, 14.

Рис. 15, 16.

Рис. 17, 18.

Рис. 19, 20.

Рис. 21, 22.

Рис. 23, 24.

Рис. 25, 26.

Рис. 27, 28.

Рис. 29, 30.

Рис. 31, 32.

Купча на байраки і острів на р. Тясмин, 1721 р.

Запис з уряду Власовского, данный жителю власовскому Матвею Ивахненку 1721 году марта 8 дня на владение ему, Ивахненку, грунтом, стоячим на Лобачевце з байраками и островом на Тесмине.

Пред нами урядом, Андреем Лосем сотником власовским, Пархомом Коржем атаманом городовим, Кондратом Могилою войтом меским.

Прекладал нам вишь намененному враде Мафей Ивахненко, пред тим бивший житель колантаевский, а сего часу мешкаючи в нас у Власовце, осведчаючи грунт свой дедизний и отчизний, стоячий на Лобачевце, то есть байраков три и остров на Тясмине лежачий, зовемий Вовчий, а не имеючи отчизних записов на тот грунт, и становлячи пред звишь писаний уряд наш, значних мешчан наших власовских, а именно Устима Сахновича, Герасима Олехверенка, Бориса Слинченка, Устима Зубченка, которые яко престарелие люде, под сумлением душ своих визнавали же, тие грунта ми добре знаем, и яко отць его тими грунтами владел, Иван Комишан, то есть байраками лежачими на Лобачевце, един байрак прозиваемий Довжок, другой Злугов, третий Кругленький, не подалеце з одного краю Ойданцевих байраков, а з другого Кришневих байраков: також де и остров лежачий на Тясмине Гниловоде, прозиваемий Вовчий, и до того острова належить две течки, з одной стороны течка, а з другой стороны острова една жь течка, и нижче речоного острова, из просто Дорошенкового бюрочка, и яко ми добре знаем, ижь отць его тими грунтами владел и не кому не в чом не заведенни, тако и сих час сину его, вишь наймененному Мафею Ивахненку, тие вишь наймененние грунта належат. Пред то ми менений уряд, от престарелих людей чуючи таковое признатя их же, теи грунта не кому иншому не голдуют, якии в сем записе положенние казалисмо записати и, задля лутшого имоверия, печатю утвердили, и як по сведительству више намененних особ, жеби в тие байраки не хто не втручался и жодного пустошення у оних нечинил.

Деялося у Власовце, року 1721, марта 8 числа.

[место печати]

С подленной читал полковой Миргородской канцелярии канцелярист Михайло Носенко.

Рапорт від 21 березня 1752 року з відомостями про задніпрські володіння Орлянської сотні

Марта 29 дня 1752 году, записал и доложил.

В полковую Полтавскую канцелярию

Репорт

Сего марта 19 дня полученим в сотеной Орлянской канцелярии з оной полковой канцелярии ордером велено, дабы в сотенном Орлянском правлении учинить справку о населеннях заднепрянских к сотне Орлянской принадлежащих, что где с оних суть и какие тамо люде и откуда оние сходци и давноль и по каким указам и позволениям поселились. А что кто особо по каким крепостям и документам, також и по древнему содержанию за собою имеет и пользуется и прислать оную в полковую канцелярию с получения оного ордера в три дни. Во исполнение которого ордера в сотеном Орлянском правлении о населеннях заднепрянских к сотне Орлянской принадлежащих справка чинена, по которой явилось, что находячоесь ныне на той стороне реки Днепра прилеглое к сотне Орлянской село, зовемая Бородаевка, посля Турецкой войны по древнему обикновению тамо паселилась сотни Орлянской жителями и пришедшими з внутри Малоросии и Заднепрянских мест малороссийскими обывателями. Кроме ж оного села Бородаевки там за Днепром обиватели орлянские для скота своего построили футоры; в каком же урочище оное село Бородаевка находится и сколько в том селе Бородаевки сотни Орлянской жителей и пришедших з разних мест обивателей дворов поселилось також сколько где тамо за Днепром находится футоров и какие кто по купчим крепостям грунты имеет и теми пользуется и в которых оние урочищах отом учиня ведомость, при сем оную в полковую канцелярию сообщаю.

1752 году марта 21 дня.

Орел, № 61

Сотник орлянский Данило Лаврентиев.

ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 631. Д. 59318. Арк. 39а і зв.

Додаток Е

Відомості про документи, що підтверджують право власності на угіддя Антона Волевача

1741 году, марта 24 дня сотни Потоцкой ис преставленных обывателей, имеющих по той стороне реки Днепра грунта, письменних крепостей екстрат.	
А именно:	число крепостей
Уволеного асаула полкового миргородского Антона Волевача крепости: первая, купчая на лес зовемий Плоский, вершины Цибульника, и при том на дванадцять байраков з малими байраками, на пахатное поле и хуторище с сенокосами и степом и поселением людей, данная прадеду его Ивану Волевачу от 1615 года, 2: купчая тому ж его прадеду на пасеку и лес више писаний Плоский и на греблю на реце Ингульце с поселением людей и з сенокосами, полем пахатним и з степю и рибними и зверними ловлями, данная от 1648 года, 3: купчая на лес, остров и над Камяною на дубину и лози, данна ему, Волевачу, от 1716 года, 4: духовница прадеда его, Тихона Волевача, на пасеку в лесе Чуте и на дванадцять байраков, на поле пахатное и сенокоси, да на футор при Березовце, да на восемь байраков, зовемие Волевачувские, з сеножатями и полем пахатним при речки Цибульник и на протчие грунта, от 1601 года, 5: другая духовница деда его, при подпису и печати гетмана Богдана Хмельницкого, на више означение ж грунта, от 1650 года, 6: универсал полковника миргородского Данила Апостола, бывшего гетмана, на лес при речце Камянце, от 1709 года, 7: купчая на пасеку в Куриловском байраку принадлежащей при той грунтами, от 1724 года, 8: купчая на половину острова противу Камянки, от 1728 году, 9: купчая ж на другую ж половину того ж острова, от 1728 ж года, 10: уневерсал от полковника миргородского Павла Апостола на грунта више прописание, якия от 1709 года ему, Волевачу, куплею достались, данний в 1728 году, 11: да письмо от гетманши Уляни Апостоловой сведительствованное на лес, зовемий Плоский в вершине Цибульника, данное от 1735 года, итого	11
Никити Гонгара купчая на лес, дубину з ерком, дання ему от 1731 года	
И того всех крепостей	12

Сотник потоцкий Юрий Сахатов, а вместо его,

сотений потоцкий писарь Федор Василиев руку приложил.

Миргородской полковой канцелярии канцелярист Леонтий Очередко.

ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 125.

Купча на ліс, 1732 р.

Року 1732, генвара 30 дня:

Я, ниже подписаний, полку Полтавского Переволочанской сотни обиватель, сим моим писанием и купчою объявляю в каждого суда и права и где потребно будет, понеже не з жодного примусу, лечь з доброй воле своей, грунт, то есть часть леска, прозиваемое Михайловское, по том боку Днепра найдуючогось, который тот лесок як покойному отцу моему Супруну Власиеву поменений лесок бил у посесие, також и по умертвии отца моего оним же леском и по нынешное число владел я, а ныне во вечность поменений лесок Михайловское, часть свою продал я ему, Иову Сежченкови за суму золотих тридцять, и вольно ему, Сежченку, тим леском, яко власним своим добрим владети, а з моих родичов близких и далеких, и ништо иний не повинен у вишписаний лесок интересоватись, на что при владу городовом Переволочанском Павлови Вакуленкови сотникови да атаману городовому Леонтию Лавренкови и при битности на тот час згодившися Ивану Якименкови, Семену Барану, Климу Чернолиху, Кондрату Косеновскому, Ивану Черниченку, дал сию до рук ему, Иову Сезченкови, у владение на вишписаний лесок купчою за подписанием руки моей року и дня вишферованого.

В подленой подпис таков: К сей купчой, по прошению Василя Супруненка, вместо его подписался Михайло Гегеленко.

Для лутшого вероятия печатю городовою ствердили. [место печати]

Іменний Указ про відселення жителів Задніпровських місць від 9 грудня 1752 року

Получено декабра 19 дня 1752 году.

Божиею милостию мы Елисавет Первая, императрица и самодержица Всероссийская и прочая, и прочая, и прочая.

Високо и благо урожденному нам любезноверному нашему подданному, малороссийскому, Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетману, действительному камергеру, Академии наук президенту и нашей гвардии Измайловского полку подполковнику, и кавалеру графу Кириллу Григориевичу Разумовскому и всему Войску Запорожскому наше императорское милостивое слово.

Нашими височайшими грамотами сего году от 12 и 31 октября вам уже дано знать, по каким обстоятельствам по нашему указу в нашем Сенате определено било о пожалованных от нас приходящим вновь в службу и подданство наше сербам и протчим православного исповедания известным народам под их селение за рекою Днепром местах, чтоб оным по назначеним урочищам бить во владении их, сербов, и протчих вновь выходящих в службу и в вечное подданство к нам народов, и селить оних по данным генерал майорам Глебову и Хорватову нашим указам в самих тех, им определенных местах, между Польской границы и назначенной в ландкарте черте, не переходя далее за оную в степь, а имеющееся в тех местах малороссийское поселение вислать в прежние их места по приумножении помянутых выходящих на поселение инностранных народов, в чем и в протчем, что касается до испражнения тех мест и оставление оних в свободное и безпрепятственное владение помянутим народам, велено вам поступать по содержанию тех грамот, и яко ми, помянутое сенатское определение конфермуя, в подтверждение оногo имянным нашим указом височайше повелели, поселение команды генерала майора Хорвата помянутых сербов и прочих православного исповедания выходящих в наше подданство народов оставить в отведенных им между Польской границы и назначенной в ландкарте по определенным урочищам черте местах, где уже они действительно и селится начали, не чиня им никакого в том поселении препятствия, но по прежде данному нашему указу, подавая им всевозможное вспоможение, даби оной народ не токмо неогорчен и неотгоняем бил в другую сторону, но показуемим благоволением и вигодами мог би приохочен бить большим числом в наши границе на поселение приходить, а имеющих в тех, отведенных им, сербам, местах, малороссийских обивателей, как пришлих Малороссийских и Слободских полков, так и вишедших из зарубежа пришлих малороссийцев же, вислать в Малую Россию, на прежние их жилища таким порядком, как нашим Сенатом определено и више означеними, прежде посланими нашими грамотами велено, а именно, когда по приумножении того сербского народа о висилки их обявится, то б продав свое строение, чрез полгода выходили, а буди из вишедших из Польши и тут живущих окажутся старинные тех Заднепрских мест жители, а не из Малороссии пришлие, о тех не ссилая их рассмотреть, тамо ль их оставить или в других местах поселить, о том нашему Сенату немедленное определение учинить.

И даби оные обратно в Польшу уйти не могли, а впредь би таковые малороссийци к переходу з Малой России на поселение пограничния отдаленные места допускаемы не били, о том вам в повторение прежняго чрез сие вновь рекомендуется надлежащее распоряжение учинить и старание в оном возиметь. Таково по сему нашему височайшему и всемилостивейшему повелению неотменное исполнение учинить имеете, в чем ми, на ваше к службе нашей ревностное прилежание благонадежны. В Санктпетербурге, декабря 9 дня 1752 года.

На подлинной подпис по имянному Ея императорскаго величества
таков: указу:

граф Алексей Бестужев-Рюмин;
граф Михайло Воронцов.

Войсковой старший канцелярист Сергей Дергун.

Читал войсковой канцелярист Алексей Балацкий.

ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63. Д. 59347. Арк. 123-124. Копія.